АНДРІЙ БАЙЦАР

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ

УКРАЇНА НА КАРТАХ МОСКОВІЇ (XV–XVII ст.) ТА ТАРТАРІЇ (XIII–XIX ст.)

Львівський національний університет імені Івана Франка

Андрій БАЙЦАР

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ. УКРАЇНА НА КАРТАХ МОСКОВІЇ (XV–XVII ст.) ТА ТАРТАРІЇ (XIII–XIX ст.)

Монографія

Львів
2025

УДК 908(477.83-25-2)
ББК Т3(4УКРЗ-2ЛЬВ)
Б-18

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. І. І. Ровенчак

(Львівський національний університет імені Івана Франка)

канд. істор. наук Н. В. Халак

(Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України)

Байцар А. Л.

Б 18 ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ. УКРАЇНА НА КАРТАХ МОСКОВІЇ (XV–XVII ст.) ТА ТАРТАРІЇ (XIII–XIX ст.). Монографія. Львів-Винники, 2025. – 291 с.

У монографії розглядається історія українського картознавства та історія картографії й картодрукування. Окремі розділи присвячено історичній картографії та назві «Україна» на європейських картах XVI-XIX ст. На основі опрацювання великої кількості картографічних і літературних джерел у пропонованій монографії хронологічно висвітлено історію картографування території України на мапах Московії (Росії) й Тартарії (XV ст. – поч. XX ст.).

Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів та студентів географічних та історичних факультетів, на спеціалістів, що вивчають проблеми історичної картографії, усіх, хто цікавиться географічним українознавством.

УДК 908(477.83-25-2)
ББК Т3(4УКРЗ-2ЛЬВ)

© Байцар А. Л., 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....**4**

РОЗДІЛ І. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КАРТОЗНАВСТВА.....**7**

РОЗДІЛ ІІ. З ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ ТА КАРТОДРУКУВАННЯ.....**21**

РОЗДІЛ ІІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ.....**31**

ІІІ. І. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVI ст. АБРАГАМ ОРТЕЛІУС – ОСНОВОПОЛОЖНИК ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ.....**31**

ІІІ. ІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVII ст.....**57**

ІІІ. ІІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVIII ст.....**68**

РОЗДІЛ IV. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»: ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ.....**84**

РОЗДІЛ V. НАЗВА «МОСКОВІЯ» НА ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ XV-XVII ст.....**104**

РОЗДІЛ VI. РОСІЙСЬКА (МОСКОВИТСЬКА) КАРТОГРАФІЧНА ШКОЛА (XVII ст. – поч. XX ст.) та УКРАЇНА.....**156**

РОЗДІЛ VII. ТАРТАРІЯ – ЗАГАДКОВА ЗЕМЛЯ. КАРТИ XIII-XIX ст. **177**

ДОДАТКИ (КАРТИ).... .....**232**

КАРТИ МОСКОВІЇ.....**233**

КАРТИ ТАРТАРІЇ.....**255**

ЛІТЕРАТУРА.....**272**

ПЕРЕДМОВА

У пам'ять про
всіх УКРАЇНЦІВ,
борців за волю
УКРАЇНИ

Для сучасного етапу розвитку географічних наук визначальним фактором є інтеграція, взаємопроникнення та взаємодія з іншими галузями знання. Зв'язок географії, картографії та історії стає очевиднішим у зв'язку з розвитком історико-географічних досліджень та взаємного збагачення цих двох наук. Під таким кутом зору об'єктом вивчення стають старовинні картографічні твори, як пам'ятки історії, культури та розвитку наукових знань. Вони відображають також становлення та розвиток географії, а в даному контексті особливо картографії.

«України там нема», стверджували в травні 2023 р. у Кремлі, схилившись над французькою картою XVII ст. Голова Конституційного суду Росії Валерій Зорькін. 23 травня він зустрівся з російським диктатором Володимиром Путіним, принісши карту **1674 р.** «La Russie Blanche ou Moscovie…» (Біла Русь, або Московія…) виготовлену одним з найвпливовіших тогочасних європейських картографів – французом **Гійомом Сансоном** (1633—1703). Видавцем мапи був Юбер Жайо (1632–1712), інший французький картограф, який співпрацював з Сансонами, але був менш впливовий. Але Україна на цій карті є, і не тільки на ній. Україна тут позначена трохи меншим шрифтом і означена як «Україна – Земля Козаків» (**Vkraine au Pays des Cosaques**).

Цікаво, що Нікола Сансон (батько Гійома Сансона) є першим європейським картографом, який на карті 1641 р. ототожнив Україну з Козаками **Vcraina o Paese de Cosacchi** (Україна або Країна Козаків). А Гійом Сансон вже на карті **1672 р.** «Les Estats dela Couronne de Pologne, subdivises en leurs Palatinats, qui comprennent Le Royaume de Pologne, Le Grand Duche de Lithuanie, Le Duches de Prusse, Mazovie, Samogitie, Les Provinces de Volhynie, et de Podolie, ou est compris **L'Ukraine ou Pays des Cosaques**» (Землі Корони Польської, розділені на воєводства, які охоплюють Королівство Польське, Велике Князівство Литовське, князівства Пруссія, Мазовецьке, Самоготія, Провінції Волинь і Поділля входять в **Україну або Країну Козаків**) позначив на картуші (назві мапи) Україну саме як «Країна (земля) Козаків». На карті 1684 р. італійського географа й картографа Джакомо Кантеллі да Віньола (Giacomo Cantelli da Vignola; 1643-1695) Середня Наддніпрянщина вже показана як Vkraina o Paese de Cosacchi di Zaporowa (Україна або Країна Козаків Запорозьких), а на схід від неї вказана «Україна або Країна Козаків Донських, залежних від Московії» (Vkraina ouero Paese de Cosacchi Tanaiti Soggetti al Moscouita).

Отже, починаючи з карт Нікола Сансона (1641 р.) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків.

Існує величезний масив картографічного матеріалу з терміном «Україна», і саме це, власне, забезпечило популяризацію імені України – саме руками Боплана, Сансонів та інших видатних європейських географів-картографів.

Карти України 1640-х – 1660-х рр. Г. Боплана – це перші твори західноєвропейської картографії, присвячені спеціально Україні; на них назву «Україна» вперше вжито для означення всієї української території «від Московії до Трансільванії». Вони мали великий вплив на розвиток західноєвропейської картографії у другій половині ХУІІ-ХУШ ст. та утвердження назви «Україна» не тільки на картах Польщі та Московської держави, які в ті часи володіли певними частинами українських земель. З цього часу Україна у свідомості європейців відклалася, як територія із чіткими межами, як окрема країна. Саме після карти Боплана Україна почала фігурувати на всіх європейських мапах.

Всі мапи XV-XVIII ст. – це насамперед політичні документи. Бо тогочасні географи-картографи могли видавати тільки на підставі дозволу монархів. Це був інструмент дипломатії та інструмент війни. І все, що позначалося на цих картах, мало безумовний політичний і військовий характер та інтерес. Тому Україна там є!

Перші карти з назвами «Україна» та «Козаки» датуються **1572 р.** та **1580 р.** А вперше на офіційному рівні назва «Україна» була вжита королем Стефаном Баторієм у **1578 р.** Назва «Україна» поширювалася на тогочасні Львівщину, Тернопільщину, Івано-Франківщину, Волинь, Поділля, Київщину та Черкащину.

Україна була, є, і буде, а українці є нащадками українських племен стародавньої Русі, на відміну від предків росіян – угро-фінсько-тюркських племен, які пізніше були приєднані до Київської держави, а потім вкрали і привласнили собі нашу історію і частково назву «русія», що є похідною від батьківщини наших предків – Русі.

На сьогодні, на жаль, немає узагальнюючої праці з історії картографування території України. Це не в останню чергу пояснюється особливостями історичного розвитку України, яка практично, за винятком коротких періодів, не мала своєї державності. Картографування території нашої країни здійснювали держави, до складу яких входили тоді українські землі, - передусім це Польща, Велике Литовське князівство, Московія (Російська імперія) й Австро-Угорська монархія. Зазначена тема наукових пошуків і досліджень залишилась достатньою мірою не розробленою. Дослідження картографічної спадщини України важливе як для картографів, які вивчають історію картографування загалом і методи створення карт, способи картографічного зображення, принципи укладання та оформлення карт, організацію державної картографічної служби в історичному розрізі зокрема, так і для істориків, для яких карти є історичним джерелом. Все це робить актуальним дослідження історії картографування території України.

Метою дослідження є розробка цілісної науково-обгрунтованої методики дослідження старовинних європейських карт і представлення їх як інформаційних джерел для вирішення деяких питань сучасності.

Об’єктом дослідження є сукупність старовинних карт – історико-географічних пам’яток XIII-XIX ст., умови їх виникнення та вплив на сучасну картографію.

Предметом дослідження виступають теоретико-методологічні основи всебічного аналізу особливостей старовинних карт та їх вивчення як документальних джерел.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення географії про взаємодію природи та суспільства, можливість вивчення їх просторово-часових аспектів з використанням картографічних інформаційних джерел.

Джерельна база дослідження була сформована на основі теоретичних та прикладних праць зарубіжних та вітчизняних вчених: К. Астенго, Т. Кемпбелла, Я. Р. Дашкевича, М. Г. Вавричин, У. Кришталович, Я. І. Жупанського, О. І. Шаблія, Р. І. Сосси, А. Ю. Гордєєва та ін.

На основі опрацювання великої кількості картографічних і літературних джерел у пропонованій монографії хронологічно висвітлено історію картографування території України на мапах Московії й Тартарії XIII ст. – XIX ст.

Інформаційну базу дослідження склали картографічні матеріали вітчизняних і зарубіжних архівних та бібліотечних установ. Значна частина інформаційної бази дослідження була сформована з використанням електронних ресурсів та каталогів офіційних сайтів бібліотек країн Західної Європи, США, Канади, Туреччини.

РОЗДІЛ І. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КАРТОЗНАВСТВА

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних та природничих науках. Вона виникла на межі історії і географії, а сучасний стан її розвитку супроводжується щораз ширшим залученням даних багатьох інших спеціальних дисциплін, зокрема кліматології, ландшафтознавства, екології, етнології, археології, антропології. Попри те сьогодні, як і на початку формування історико-географічних студій, серед істориків та географів тривають дискусії стосовно їх предмета і завдань [*Щодра Ольга. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. — Львів, 2016*].

У добу античності та в епоху середньовіччя між історією і географією не було чіткої межі. «Історії» та «географії», написані у той час, можна віднести до особливого історико-географічного жанру. Вони, як правило, мали описовий країнознавчий характер і містили географічні та історичні відомості. До цього жанру відносяться праці грецьких і римських авторів, зокрема, «Історії» Геродота і Плінія Старшого, «Географії» Страбона і Клавдія Птолемея, а також твори істориків візантійської школи — Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега. Історико-географічні описи продовжували також домінувати в епоху Відродження [*Щодра Ольга. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. — Львів, 2016*].

Наприкінці XVI ст. на початку XVII ст. німецький вчений Філіп Клювер одним із перших виокремив «нову» географію, завдання якої полягало у вивченні сучасного стану природи і країн, від «історичної», що мала описувати географію земель і країн в історичному минулому [*Щодра Ольга. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. — Львів, 2016*].

Однак справжнє становлення історичної та географічної наук відбулося тільки у XVIII ст. коли поступово розмежувався предмет їхніх досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії та географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких почала формуватися історична географія як спеціальна дисципліна. Поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне також для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмету їхніх досліджень та предмету історичної географії, зокрема. Питання предмету і структури історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежить також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну дисципліну історії, а географи - як галузь географії [*Щодра Ольга. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. — Львів, 2016*].

Слід також розрізняти поняття **«історія картографії»** й **«історична картографія».** З огляду на традиції дуже часто, особливо в середовищі істориків, коли йдеться про історію картографії, помилково використовують термін «історична картографія».

Насправді історична картографія є галуззю тематичної картографії, яка займається розробленням і створенням історичних карт, тобто карт, що відображають певні історичні події та процеси.

Історична картографія (від дав.-гр. χάρτης — «хартія, аркуш паперу, папірусу» та γράφω — «пишу») — спеціальна географічна та історична дисципліна, яка займається вивченням, створенням і використанням історико-географічних карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії. Як самостійна галузь знань виникла на поч. XX ст. на стикові історії, географії та картографії. Тривалий час розвивалася в руслі досліджень давніх карт як пам'яток картографії і як джерел, свідчення яких можна використовувати для вивчення природних та історико-політичних змін тощо.

Предметом історії картографії України є відображення території України у картографічних творах від найдавніших часів до сьогодення з урахуванням усього різноманіття підходів, способів і методів створення та використання карт. Розвиток картографування невіддільний від конкретних суспільних умов (політичних, економічних, культурних). Інакше кажучи, крім самого дослідження старовинних карт і атласів українських земель, ця галузь знання вивчає науково-методичні, техніко-технологічні, організаційні умови створення їх в конкретний історичний час, а також діяльність творців карт (картографів, видавців, граверів, друкарів). У територіальному аспекті об'єктом дослідження історії картографії України є українські етнічні землі [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Слід розрізняти й **«Історію української картографії»** та **«Історію картографії України».** Для характеристики першого поняття необхідними умовами є існування української нації та наявність автора картографічного твору за національною належністю чи українською громадянською позицією.

Картографування території України давньогрецькими та давньоримськими географами відбувалося у ті часи, коли не могло бути й мови про існування українського етносу чи державності. Так само не можна вважати зображення українських земель на численних (поширених в європейській картографії з другої половини XV ст.) птолемеївських картах предметом дослідження історії української картографії. Плідна картографічна діяльність в Україні польського вченого Е. Ромера з цих міркувань не може бути віднесена до історії української картографії, хоча його діяльність у Львові обов'язково треба розглядати у контексті як відображення в його картографічних творах українських земель, так і розвитку й функціонування картографічного виробництва в Україні. Тобто львівський період діяльності Е. Ромера є складовою частиною історії картографії України [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Раніше **«Історію картографії»** вважали складовою частиною **«Картознавства»,** котре включало вчення про карти, огляд і аналіз відповідних джерел, методику їх використання. Нині, коли вона розглядається як самостійна наукова дисципліна, доцільно вживати термін **«історична**

картографія» [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Картознавство — теоретичний розділ картографії, що вивчає картографічні твори (карти, атласи, глобуси, програмні продукти тощо), її елементи, властивості, види та історичний розвиток, а також способи практичного і теоретичного використання карт. Картознавство розглядає картографію як наукову систему, вивчає її предмет і метод, досліджує питання математичної основи карт, картографічної генералізації, способів і засобів картографічного зображення, класифікацій карт.

Старовинні карти із зображенням українських земель почали використовуватися в українській історіографії ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Українські географи, історики та етнографи другої половини XIX ст. широко використовували картографічні матеріали як ілюстративний матеріал для своїх студій, однак історико-географічні та історичні карти в той час не виходили окремим виданням.Виникнення карт засвідчує існування певної цивілізації, суспільства, що займали значну площу і потребували візуалізованого знання про неї та навколишню територію. Тому первісно нинішня територія України фігурує як об'єкт зацікавлень інших народів та держав і з'явилася на картах ще за античності.

Оригінальною пам'яткою картографії є зображення частини території України на щиті римського воїна, знайденому в місцевості Дура Еуропус біля р. Євфрат на території сучасної Сирії, III ст. На вцілілому фрагменті щита показано узбережжя Чорного моря на північ від Одесоса (сучасна Варна).

Біля позначення міст (зображення будиночків) чітко читаються назви: Тіра і Херсон[ес], між ними вміщено Боріс[тен] – Ольвію. Назву наступного за Херсонесом міста можна прочитати як Арт[абда] – «Семибожна» (одна з назв Феодосії). Дунай показано у вигляді двох ліній, що впадають в Чорне море. Вони підписані як Істр та Даноубіс[тен] [*Трубчанінов С. В. Історико-географічні дослідження. Кам'янець Подільський : Оіюм, 2008*].

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана Таблиця Певтінґера (Певтінгерова таблиця;Tabula Peutingeriana) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст. На карті зображені Чорне й Азовське моря, гирла Дунаю, Дніпра та Дону, Карпати (Alpes Bastarrice), а також розселення різних племен (роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти, венеди).

У географічній та картографічній традиції українські землі часто називали Кіммерією, Сарматією Європейською, або Скіфією. Для географів та істориків існували ще й «Азійські» Скіфія та Сарматія. Що ж до античних часів, то частіше вживалося Scithia inferior (Скіфія нижня), у значенні «ближча». На більшості географічних карт XIV—XVI ст. українське Наддніпров'я позначалося як Cimmeria, Scythia Europaea, Parua Scythia, Sarmatia, Ruthenia, Russia, Cumania, Commania та ін.

Рукописні креслення, плани, замальовки певних місцевостей, окремих міст України відомі вже із Середньовіччя. Назва «Русь» з'явилася вже на

англійських Солійській та Герефордській, північнонімецькій Ебсторфській, ісландській картах (XII—XIII ст.). Морські навігаційні карти XII—XVII ст. (портолани) з позначенням узбережжя, морських румбів, напрямків вітрів досить точно передавали берегову лінію всього Чорного та Азовського морів, надавали відомості про народи та держави на їх узбережжі.

У середньовіччі територія України відображалась на багатьох картах Європи, які виготовлялися для різноманітних видань «Географії» К. Птолемея.

Уперше українські етнічні землі були відображені на перших друкованих картах в 1477 р. в Болонському виданні «Географії» К. Птолемея (тираж 500 примірників). Карти були підготовлені способом мідериту Н. Германусом та видані Філіппо Бальдуіно.

Значним джерелом для з'ясування середньовічних уявлень про українські етнічні землі були загально географічні атласи XVI—XVII ст., що з'явилися вже у друкованому вигляді.

Серед відомих на сьогодні картографічних джерел, виготовлених за допомогою географічної зйомки, визначення координат, застосування спеціальних інструментів, — карти Б. Ваповського, С. Мюнстера (XVI ст.), Г. де Боплана 1-ї пол. XVII ст., на яких позначена Русь-Україна. Саме на їх основі було створено перші друковані українські карти й плани XVII ст. (плани Києва у «Тератургімі» Атанасія Кальнофойського 1638, «Києво-Печерському патерику» 1661).

Дослідження картографування в Україні в XIX ст.

Старовинні карти із зображенням українських земель почали використовуватися в українській історіографії ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Українські географи, історики та етнографи другої половини XIX ст. широко використовували картографічні матеріали як ілюстративний матеріал для своїх студій, однак історико-географічні та історичні карти в той час не виходили окремим виданням.

Свій внесок до історико-картографічних досліджень України зробили поет, філолог, історик, етнограф, археолог і педагог Я. Ф. Головацький (1814-1888); історик, археолог, етнограф і археограф В. Б. Антонович (1834-1908) та ін.

Український і російський історик та археограф Д. М. Бантиш-Каменський (1788—1850) як додаток до 4-томної «Історії Малої Росії...» у 1830р. опублікував російський переклад Генеральної карти України Ґійома Боплана.

Вагому роль у дослідженні історії географії та картографії українського Причорномор'я відігравало Одеське товариство історії та старожитностей (1839—1922) – перше наукове товариство в Україні, що вивчало археологічні й історичні пам'ятки південної України і створило службу їх охорони. Товариство видавало «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844—1919, т. 1-33), у яких часто публікувались матеріали з історії географії та картографії. Одним із засновників товариства був український і російський історик, статистик, економіст, етнограф, письменник, публіцист, член-кореспондент

Петербурзької Академії наук (з 1856) Аполлон Олександрович Скальковський (1808—1898), який досліджував і використовував карти України XVII-XVIII ст.

Першим з українських вчених Галичини почав розробляти історичну картографію професор історії Львівського університету Ісидор Шараневич (1829–1901). Головним предметом його досліджень було Галицько-Волинське князівство та західноукраїнські землі XV–XVIII ст. У своїх працях він широко використовував архівні фонди і на їх основі досліджував історичну топоніміку — старі назви поселень, давні шляхи, назви гір, річок, урочищ тощо, вважаючи їх важливим допоміжним історичним джерелом. Першою його працею і першою «ластівкою» західноукраїнської картографії була карта «Львів за часів панування руських князів», вміщена в книжці «Стародавній Львів» (Львів, 1861). В «Історії Галицько-володимирської Русі» (Львів, 1863) Шараневич дав карту «Галицько-володимирська Русь і її важливіші місцевості до року 1453». Автор поставив своїм завданням точно визначити всі старовинні поселення на цій території, не тільки згадані в літописах, але також відомі із тогочасних документів. Свої погляди на значення топоніміки Шараневич виклав у праці «Исследования на поли отечественной географии и истории» (Литературный сборник, изд. обществом Галицко-русской Матицы, 1869), до якої додав карту «Картина земель перед і за Карпатами з погляду на старовинну комунікацію народів». Це була цікава спроба відобразити карпатські шляхи і переходи, відомі у середньовіччі. У дослідженні «Критичний погляд на історію карпатських народів» (Львів, 1871), опублікованому німецькою мовою, знаходимо карту «Карпати у стародавні віки» та перерисовану частину Пейтінгеріанської карти [*Крип'якевич І. П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 263-267*].

На початку 60-х років XIX ст. історичною картографією займався також педагог і письменник-популяризатор Василь Ільницький (1823—1895), який виготував карти «Городище стародавнього Звенигорода» у книжці «Стародавній Звенигород» (Львів, 1861), «Царство Данила галицького» у виданні «Стародавня Теребовля» (Львів, 1862) та «Русь, Польща і Литва в XIV столітті» у публікації під псевдонімом Подолянин, «Перегляд южноруської історії від р. 1337—1450» (Львів, 1875).

У своїй фундаментальній праці «Описание Киева» (1868) відомий історик й етнограф М. Закревський простежив по картах X—XIX ст. історію Києва. Він склав кілька історичних карт, які характеризували ключові моменти еволюції стольного граду: «План Киева X в. во времена св. княгини Ольги», «План Києва от 988 до 1240 г., то есть до разорения его Батыем», а також плани міста 1400—1600, 1700—1800, 1864 рр.

Олександр Барвінський у популярній «Ілюстрованій історії Русі» (Львів, 1890) дав дві карти: «Карта Русі за князів» та «Карта Русі за часів Великого кн. Литовського і козаччини». У пізнішому виданні цієї ж книжки «Історія України — Русі» (Львів, 1904) є тільки одна «Карта України — Русі і сусідніх держав», в якій всуміш наводяться дані про слов'янські племена князівства XI—XVIII ст., Слобідську Україну та Кримську орду.

У 1893 р. був виданий факсимільний план Києва, укладений в 1695 р. полковником Г. Ушаковим, з науковим коментарем. Цілу низку археологічних карт Київської та Волинської губерній видав український вчений В. Антонович (1895, 1900).

Пам'ятки старовини, у тому числі й картографічні, досліджувало Історичне товариство Нестора-літописця (1873-1917 рр.) у Києві (з 1874 р. – при Київському університеті). Історичне товариство Нестора-літописця у різні часи очолювали В. С. Іконников (1841-1923), В. Б. Антонович (1834— 1908), М. Ф. Владимирський-Буданов (1838-1916), О.М. Лазаревський (1834-1902), які в своїх історичних дослідженнях широко використовували картографічні матеріали. Товариство видавало «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879— 1914, т. 1-24). Саме на засіданнях цього товариства неодноразово виступав перший видатний український історик- картознавець Василь Ляскоронський (1856-1928).

Отже, роботи джерелознавчого характеру з історії картографії починають виходити на прикінці XIX ст., значний інтерес мають праці українських вчених В. Г. Ласкоронського і В. Кордта.

В. Г. Ляскоронський майже 30 років досліджував історичну картографію та географію України. Він опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, знайомився з фондами бібліотек Кеніґсберга, Парижу, міст Голландії та Великої Британії. В. Ляскоронський описав понад 40 рукописів і видань іноземних картографічних матеріалів, започаткував тему персоналій великих картографів минулого (Ґ. Боплан, В. Гондіус). Монографічні роботи В. Ласкоронського (Иностранные карты и атласы, относящиеся к южной России. Киев, 1898; Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901; Боплана карта Киевского воеводства. – Чтения Историческом обществе Нестора-летописца, 1899, кн. 13, отд. 111. С. 144) про іноземні карти і атласи матеріалів (при цьому автор не уникнув деяких фактичних помилок) охоплюють територію України і стосуються матеріалів XVI–XVII ст..

Найбільший внесок у становлення українського картознавства зробив Веніамін Кордт (1860-1934) – директор бібліотеки Київського університету, пізніше – завідувач відділу Всенародної бібліотеки України. У 1899 р. Веніамін Кордт вперше почав видавати друковані каталоги із зображенням та детальним описом карт у роботі «Материалы по истории русской картографии». Усього вийшло три випуски (1899, 1906, 1910), які включали більшою мірою мапи сучасної України. За цю працю він був відзначений Уварівської премії у 1911 р.

1931 р. його праця – «Матеріяли до історії картографії України. Київ. Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук».

Цінність атласу полягає не тільки у фактичному матеріалі репродукцій, а й у коментарях, якими супроводжуються карти. Вагомий вклад В. Кордта також у бопланознавство. За оцінкою Я. Дашкевича, «капітальні праці Кордта становлять золотий фонд картознавства України» .

Дослідження картографування в Україні в XX ст. і в XXI ст.

У 1902 р. В. В. Іванов уклав Атлас Харківського намісництва 1787 р. з топоописом. У 1906 р. професор Київського університету Ю. Кулаковський репродукував портолан Чорного моря Бенінкази.

Свій внесок до історико-картографічних досліджень України зробили відомий громадський діяч, академік Всеукраїнської академії наук (з 1919 р.) Д. І. Багалій (1857-1932); видатний історик, творець національної концепції історії України, академік Всеукраїнської академії наук (з 1924 р.) і АН СРСР (з 1929 р.) М. С. Грушевський (1866-1934); історик, етнограф і фольклорист, археолог, письменник, лексикограф, академік АН УРСР (з 1929 р.) Д. І. Яворницький (1855-1940); історик, академік АН УРСР (з 1958 р.) І. П. Крип'якевич (1886-1967) та ін.

М. Грушевський неодноразово звертався до картографічного матеріалу. Зокрема, сім історичних карт як ілюстрації були додані до його «Історії України-Русі» (1898—1903): «Колонізація Східної Європи перед III в. по Хр.», «Східнослов'янська колонізація з часів сформування Руської держави», «Київщина і Турово-Пінщина в XI—XIII в.», «Київ і околиця», «Чернігівщина і Переяславщина в XI—XIII в.», «Західна Русь в XI—XIII віках», «Українсько-руські землі в складі Польсько-литовської держави перед 1569 роком».

В його «Ілюстрованій історії України» (1913) було вже 29 карт.

У популярному виданні М. Аркаса «Історія України-Русі» (1908) було надруковано дев'ять кольорових історичних карт, серед яких «Землі, де живе Український народ тепер», «Українська земля перед III ст. по Хр.», «Запорізькі землі за Дунаєм», «Землі, або Вольності, Війська Запорізького Низового у 1700-х рр.» У його другому виданні «Історії України-Русі» (Краків, 1912) надруковано 8 карт, виконаних, напевно, В. Доманицьким.

В цей період вперше виникло питання про складення історичного атласу України, який був потрібний для школи та для пропаганди історичних знань серед широких кіл громадськості. План такого атласу склав доцент Львівського університету історик і географ Степан Рудницький. У 1917 р., під час першої світової війни, він почав готувати матеріали для історичного атласу. На жаль, йому не довелося закінчити роботу. В рукописі дійшло до нас вісім карт: 1) «Українські землі у скіфський період», 2) «Народи Східної Європи VIII—IX ст.», 3) «Руська держава в X ст.», 4) «Українські землі близько 1000 р.», 5) «Українські землі в XII—XIII ст.», 6) «Українські землі в XIV ст.», 7) «Українські землі 1387—1569 рр.», 8) «Українські землі після 1569 р.» [*Крип'якевич І. П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 263-267*].

Історичні й археологічні карти залучали відомі українські історики Д. Багалій, Д. Яворницький, І. Крип'якевич, та ін.

Д. Яворницький використовував карти XVIII ст. в дослідженнях історії Запорозької Січі. О. Лазаревський видав документ про початок картографічної діяльності в Україні Д. Дебоскета. М. Владимирський-Буданов використав карту Г. де Боплана для вивчення міграційних рухів нас. України в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст.

Завдяки працям українських вчених Д. Багалія, Г. Величка, М. Кордуби, С. Рудницького, П. Чубинського на початку XX ст. було створено історико-картографічну основу для відображення етнічної території України, а також вивчені основні особливості її формування і розселення етнічних меншин.

Вклад у розвиток історії картографії України зробив і відомий російський історик світової картографії Лев Багров (1881-1957), який на початку XX ст. дослідив портолани Чорного моря та видав альбом їх репродукцій. Ім'я великого вченого є серед дослідників Ґ. Боплана і окремих російських карт на територію України [*Лев Багров. Древние карты Чёрного моря. – Спб.: 1914*].

Невелику добірку стародавніх карт території України у вигляді атласу видав у Києві 1919 р. (?) граф Михайло Тишкевич (1857-1930).

До карт бібліографії належить праця відомого географа академіка Павла Тутковського (1858-1930), яка містить картографічні видання до 1923 р. За словами самого автора, ці матеріали не претендують на всеосяжність. Картографічні видання до 1946 р. описав Н.Г. Некрасов.

Карти України досліджували історик, статистик і краєзнавець Лев Падалка (1859-1922), журналіст і політичний діяч Володимир Степанівський (псевдонім С. Подолянин, 1885-1957), поет і дослідник історії картографії Богдан Кравців (1904-1975), доцент Одеського університету Федір Петрунь (1894-1963), професор Національної школи живих східних мов у Парижі Ілько Борщак (1895-1959), професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик Володимир Січинський (1894-1962), професор Українського університету в Празі Серий Шелухин (1864-1938) [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Окремо вирізнимо дослідження С. Шелухина (1921; 1936) щодо вживання та розміщення назви «Україна» на географічних італійських, французьких, голландських, англійських і німецьких картах в XVI—XIX ст.

Запровадження курсів, в радянській Україні, історичної картографії у вищихнавчальних закладах значно сприяло розповсюдженню знань з історії карт. Курси історичної картографії запроваджені на картографічних відділах технічних вузів і університетів, деякий час викладались в педагогічних вузах для спеціальностей географія. Спеціально для педагогічних вузів було видано посібник Г.М. Ліодта “Картоведение” (Москва, 1938), в якому
немало уваги приділено історичній картографії. Значний внесок зробив К. О. Саліщев, посібники якого являли собою по суті монографічні роботи з історичної картографії. Автор подає історію виникнення перших картографічних зображень поверхні, етапи розвитку картографії, застосування картографічних методів в різних галузях досліджень тощо. В згаданих посібниках окремо розділів щодо картографії України не вміщувалося [*Пономаренко Л. А. Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело. 2022. 133 с.*].

У 1937 р. В. Кубійович разом з іншими науковцями видав «Атлас України й суміжних країв». Це був найвизначніший географо-картографічний твір того часу, який мав на меті «огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні». До складу атласу входили 217 карт і схем з роз'яснювальними текстами. Карти охоплювали територію усіх українських етнічних земель: від р. Дон до Пряшівщини (тепер Словаччина).

Картографуванню України XVIII ст. присвячено небагато робіт, здебільшого це статті, розробки окремих питань. Зокрема, слід відмітити статті Ф. Є. Петруня (1955) та Е. С. Гаврилової (1956).

У 1950-х – 1960-х рр. В. П. Павлова проводила дослідження в галузі історичної картографії, присвячені території України на вітчизняних та іноземних картах XVI-XVII сторіч, картографуванню держави у XVIII і XIX століттях, територіям Західної України до 1939 року.

Дослідження старих карт як специфічних джерел історичної інформації проводили Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Т. Балабушевич, Г. Боряк, М. Вавричин, С. Височенко, У. Кришталович, Ю. Лоза, Т. Люта (Гирич), О. Маркова, Л. Пономаренко, І. Сапожников, А. Симутіна, Р. Сосса, І. Ровенчак, Н. Падюка, А. Байцар та ін.

З позицій розвитку картографічних ідей та методів проводили дослідження А. С. Харченко (1908-1985), Е.С. Гаврилова (1917-1988), Я. І. Жупанський (1934-2009), В. П. Павлова, Л. Г. Руденко, О. І. Шаблій (1935-2023), В. О. Шевченко та інші вчені.

Доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка В. П. Павлова дослідила стан картографування території України з XVI до першої половини XX ст., при цьому найдетальніше - топографічну вивченість території України з XVIII ст. до 1917 р., а для західноукраїнських земель – до 1939 р.

Історія розвитку географії в Україні опрацьована професором Ярославом Жупанським. Я. Жупанський дослідив загальний розвиток топографічного і тематичного картографування України в XVII-XX ст., уклав покажчик «Географія України в датах» (у тому числі картографічні видання), а також докладно вивчив історію топографічного й тематичного картографування території Чернівецької обл. (до кінця 1940-х років).

Огляд розвитку історичної картографії в Західній Україні з першої половини XIX ст. до 1939 р. здійснив І. П. Крип'якевич. Розвиток української картографії 1930-1940-х років досліджував О.А. Купчинський. Дослідженням перших українських тематичних карт присвячені праці львів'янів І. Ровенчака, А. Симутіної, С. Височенко.

На сьогодні українськими ученими зібрано колосальні відомості про давні карти, що відображають українські історико-географічні землі. Однією з перших історіографічних розвідок, у якій розповідається про розвиток історичної картографії на Західній Україні (до 1939 р.), є праця І. П. Крип'якевича [*Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 263-267.*].

Найкраще досліджений в історії картографування території України період середньовіччя, що пояснюється опрацюванням істориками старих карт як історичних джерел. Тут слід відзначити Я. Р. Дашкевича (1926-2010) – найбільшого знавця середньовічних карт на територію України. Ярослав Дашкевич ґрунтовно дослідив бібліографію карт (до кінця XVIII ст.), історіографію, а також зробив великий внесок у дослідження Бопланіани. За його редакцією підготовлено до друку факсимільне видання Спеціальної карти

України Ґ. Боплана 1650 р. з науковим коментарем і покажчиком назв об'єктів, що підписані на карті

Протягом 1962–2010 рр. Я. Дашкевичем були опубліковані численні розвідки з історичної географії й картографії, картознавства. Зокрема, у його розвідці (1985) зроблено історіографічний огляд розвитку картографічних досліджень в Україні, проаналізовано праці істориків-картознавців, які вивчали середньовічні карти України та публікували їх як окремими виданнями, так і в складі історичних, статистичних, топографічних, етнографічних та інших праць кінця XVIII – початку XX ст.

Марія Вавричин однією з перших у незалежній Україні почала відновлювати академічні дослідження української історичної картографії й досягла у цій справі значних успіхів.

Досліджувати історичну картографію М. Г. Вавричин розпочала статтею "Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР", яку опублікувала 1975 р. в одному зі збірників, що їх тоді видавала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. У статті докладно проаналізовано стародавні карти з колекції ЛНБ, що вийшли друком у країнах Західної Європи, на предмет зображення на них українських земель (нанесення населених пунктів, ландшафту, гідросистеми, торгових шляхів, ін.) та їхньої інформації про заселення території України. Серед розглянутих карт і атласів – авторства Мартина Вальдзеемюллера, С. Мюнстера, В. Гродецького, Абрагама Ортеліуса, Герарда Меркатора.

Завдяки її праці було відновлено серію "Пам'ятки картографії України", започатковану століття тому фундаментальним чотиритомним атласом, який уклав Веніамін Кордт [Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии, 1899; Материалы по истории русской картографии, 1906; Материалы по истории русской картографии, 1910; Матеріали до історії картографії України, 1931]. Випуски цієї серії, підготовлені до друку М. Г. Вавричин, стали взірцями серед факсимільних видань стародавніх карт, удоступнивши для сучасних українців зразки західноєвропейської картографії XV–XVIII ст.

У 1990-х роках видано дві монографії О. І. Шаблія, в яких йде мова про визначних українських географів і картографів Степана Рудницького та Володимира Кубійовича, що продовжують тему персоналій. Дослідження О. І. Шаблія про життєвий шлях, діяльність і творчий доробок цих вчених крім значного вкладу у розвиток історії української картографії зініціювали численні дослідження, особливо картографічних творів В. Кубійовича. Діяльність С. Рудницького досліджує також вчений Львівського університету П. І. Штойко.

У книзі «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2004) вміщено кольорові репродукції карт із фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка, що були видрукувані у період від 1493 р. до 1649 р. [*М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К. : ДНВП «Картографія», 2004*]. Дослідники детально описали карти, включаючи назви, авторів, видавців, граверів, техніку видання, колористику, матеріал,

розміри тощо. Всього дана праця репрезентує 83 карти, проте 41 з них так чи інакше були представлені (описані або відтворені) у виданнях В. Кордта.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. значно розширилася сфера історико-картографічних досліджень.

Із сучасних репринтних видань (1987) відомий каталог виставки карт українських земель XVII – першої половини XVIII ст. із збірок Альбертського університету, Осередку української культури й освіти та приватних колекціонерів Альберти (Канада) «Земля козаків: старовинні карти України», який опублікував співробітник кафедри українських студій Торонтського університету Богдан С. Кордан. Численні кольорові карти повітів і плани міст кінця XVIII ст. відтворені у серії публікацій описово-статистичних джерел НАН України, Археографічної комісії та ін. («Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.», 1989; «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», 1991; «Описи Лівобережної України кінця XVIIї -початку XIX ст.», 1997 [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

У 1991 році географ Юрій Лоза заснував картографічне видавництво «Мапа», яке розпочало активну роботу з видання оглядових карт, шкільних історичних атласів областей та історичних атласів для 5-11 класів середньої школи. Було розроблено і видано карту «Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті».

Вершиною творчої картографічної діяльності є видання Юрієм Лозою двох фундаментальних праць – «Історичний Атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» (2010 р.) та «Історичний атлас України» (2015 р.). Підготовці та виданню цих атласів передувала величезна історично-дослідницька робота з локалізації поселень, державних кордонів, етнічних й адміністративних меж, господарських об'єктів та ін. Тобто розкрити в різні історичні періоди особливості політичної, етнічної, економічної і соціально-культурної географії, показати динаміку історично-географічних процесів. У свій час це було не під силу цілим науково-дослідним інститутам. Юрій Лоза не лише успішно справився, але й ефективно відобразив всі особливості географічного простору України впродовж історичного часу, використовуючи новаторські картографічні методи.

Ці видатні картографічні твори були високо оцінені міжнародною науковою спільнотою та громадськістю. Вони одержали високі відзнаки, перемагали на різних конкурсах. Але що найважливіше: наявністю історично-географічних атласів такого рівня не можуть похвалитися навіть великі розвинуті держави. І ці визначні праці є особливо актуальними для України в умовах протистояння російській агресії та різним інформаційним диверсіям.

Найбільш масштабно картографування українських земель висвітлено у таких фундаментальних виданнях, як «Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст.» (Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У., 2004), «Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст.» (Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У., 2009); в узагальнюючій праці Р. Сосси «Історія картографування території України: підручник для студентів ВНЗ» (2007); у праці К. Гулашко «Україна на карті Європи» (2014); в

монографіях А. Байцара — «Географія та картографія Винниківщини» (2020. 640 с.), «УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ» (2022. 328 с.), «ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ (XII ст. – поч. XX ст.) (2023. 295 с.); у праці Пономаренко Л. А. «Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело» (2022; праця була підготовлена у 1979 р., коли в Інституті історії АН УРСР проводились масштабні роботи з розроблення фундаментального «Атласу історії Української РСР», дослідження присвячене картографуванню території України у складі Російської імперії та джерелознавчому аналізу картографічних матеріалів) та ін.

Продовженням видання серії «Пам'ятки картографії України», започаткованої Веніаміном Кордтом у 1899 р. є атлас «Карти-портолани Чорного моря XIV-XVII століття» авторства А. Ю. Гордєєва (2015). Видання є збіркою репродукцій старовинних морських карт Чорного та Азовського морів, що зберігаються в бібліотеках Німеччини, Нідерландів, Великої Британії, Італії, США, Канади, Австралії та Японії.

Портолан, портулан — це середньовічна рукописна морська карта, що найчастіше була виготовлена на пергаменті. Головною особливістю цих карт є детальна лінія морського узбережжя з назвами географічних об'єктів, що написані перпендикулярно до неї, мережа ліній румбів і лінійний масштаб.

Багато різноманітних, змістових видань на територію сучасної України підготувало і видало за останні роки Державне науково-виробниче підприємство «Картографія». Це «Атлас історії України» (2012), «Україна. Материк і півострів» (2014), «Україна. Народ і територія» (2014), «Україна. Національний склад населення» (2014). Особливе місце серед цих публікацій, враховуючи теперішню ситуацію з погляду історії виникнення та визнання територіальної цілісності нашої держави, займає виданий в 2016 р. атлас «Україна. Хроніка історичних подій».

Унікальною працею з відчизняного картознавства є монографія Вавричин М. «Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с.».

У виданні «СКАРБИ ШВЕДСЬКИХ АРХІВІВ. Документи з історії України» (Упорядниця Марина Траттнер. – Одеса: Видавець: Музей української книги, 2021. 259 с.) містяться передруки малознаних документів та аналіз картографічних джерел.

Дослідження Пономаренко Л. А. «Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело» (2022; праця була підготовлена у 1979 р., коли в Інституті історії АН УРСР проводились масштабні роботи з розроблення фундаментального «Атласу історії Української РСР») присвячене картографуванню території України у складі Російської імперії та джерелознавчому аналізу картографічних матеріалів) та ін.

В Україні можна говорити про наявність двох вітчизняних шкіл з історії картографування України: львівської та київської. Провідною школою української історичної картографії є львівська, витоки якої пов'язані з

багатющими картографічними фондами львівських бібліотек та архівів і національно-свідомою позицією вчених.

Львівська школа сформувалась завдяки дослідникам Львівського відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Я. Р. Дашкевич, М. Г. Вавричин, О.Ф. Голько), Центрального державного історичного архіву України у Львові (О. А. Купчинський, У. Кришталович), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (М. Г. Вавричин, А. Л. Симутіна, Н. В. Падюка, С. М. Височенко), Львівського національного університету ім. І. Франка (О. І. Шаблій, І. І. Ровенчак, А. Л. Байцар), Чернівецького університету (Я. І. Жупанський) та ін.

Київська школа сформувалась завдяки дослідникам Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (В .П. Павлова, А. С. Харченко, В. О. Шевченко, Р. І. Сосса, А. М. Молочко), Інституту історії НАН України (Л. А. Пономаренко, О. Є. Маркова, Т. А. Балабушевич, Г. В. Боряк, С. Б. Хведченя, К. Ю. Галушко), Києво-Могилянської академії (Т. Ю. Люта (Гирич), картографічного видавництва «Мапа» (Юрій Лоза) та ін.

Дослідження іноземних вчених з історії картографування території України.

Історично етнічні українські землі були розподілені між сусідніми державами. Тому виникає потреба досліджувати іноземні карти на територію України тих країн, які у відповідний період володіли українськими землями. Праці з історії середньовічної картографії сусідніх держав вивчав Я. Дашкевич.

Прогалини у дослідженнях з історії розвитку топографічного і тематичного картографування території України в XIX – на початку XX ст. заповнювались результатами досліджень з історії картографування території Росії, оскільки більша частина території України довгий час входила до складу Росії. Це насамперед дослідження російських вчених з історії світової картографії (Л .С. Багров, Г. М. Ліодт, К. О. Саліщев), із загальної історії географії Росії (Д. М. Лебедев), із загальної історії картографії Росії (В. С. Кусов, О. В. Постников, Б. О. Рибаков, С. Є. Фель, Ф. О. Шибанов), з історії топографічного картографування території Росії (М. В. Андреев, З. К. Новокшанова-Соколовська, П. П. Папковський, О. В. Постников), з історії тематичного картографування території Росії (М. І. Нікишов, А. І. Преображенський, К. О. Саліщев), з історії морської картографії (К. А. Богданов), з картографічного джерелознавства (Л. А. Ґольденберґ, О. М. Медушевська, О. В. Постников). До 1917 р. регулярно публікувались каталоги картографічних творів, виданих військово-топографічною та гідрографічною службами, а також різноманітні звіти про виконані картографічні роботи [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Окремі висновки досліджень російських вчених історії картографії вимагають критичного ставлення. Це передусім теза про виключність якості, детальності тощо російських карт будь-якого періоду. Російська картографія мала багато значних досягнень, у тому числі і світового рівня, але не можна автоматично їх переносити на всі картографічні твори будь-яких часів. Для прикладу порівняймо карти України Ґ. Боплана та «Чертеж украинским и

черкасским городам от Москвы до Крыма», які створені приблизно в той самий час [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Важливе значення для вивчення історії картографування території України мають численні дослідження польських вчених історії картографії Польщі та Литви. Ще у 1846 р. опублікована «Картографія стародавньої Польщі» Е. Раставецького. Із видань сучасних вчених з історії картографії відзначимо праці Болеслава Ольшевича, Кароля Бучека, Станіслава Александровича, Ядвіги Бзінковської, Миколая Дзіковського, Боґуслава Крассовського, Люцини Шанявської, Вєслави Вернерової. Найвищої оцінки заслуговує стан досліджень історії картографування території Польщі: видано численні каталоги з докладними описами картографічних творів, що містяться в польських бібліотеках, архівах, музеях, а також зібрань польських карт і атласів поза межами держави; з 1980-х років регулярно публікуються серія наукових видань «Studia i Materialy z Historii Kartografii», надзвичайно велика кількість праць, статей з історії картографії, у тому числі з репродукціями старих карт і окремі факсимільні видання [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

Значними є напрацювання австрійських дослідників історії картографії. Відзначимо тут праці Франца фон Візера (1848–1923), Йо-зефа Фішера (1858–1944), Вільгельма Томашека (1841–1901), Еуґена Обергуммера (1859–1944), Гуґо Гассінґера (1877–1952), Ернста Берн-ляйтнера (1903–1978), Ґюнтера Гаманна (1924–1994). Нині на ниві історії картографії активно працюють вчені Інґрід Кретшмер, Йоганнес Дюрфлінґер, Ґюнтер Шільдер, Франц Ваврік. Найвищої оцінки заслуговує фундаментальне двохтомне видання «Atlantes Austriaci. Osterreichische Atlanten 1561-1994» (Відень, 1995) [*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Український історичний журнал. - 2008. № 3. С. 176-202*].

На сьогодні ще неповністю досліджена картографічна спадщина, яка міститься у найбільших бібліотеках, архівах, музеях України. Ще менше досліджена українознавча картографічна спадщина, що зберігається за межами України.

РОЗДІЛ ІІ. З ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ ТА КАРТОДРУКУВАННЯ

Географічна карта або мапа — зображення території земної поверхні на площині, зроблене у певному масштабі та проєкції та виконане за допомогою умовних знаків. До основних картографічних творів відносять також глобуси — об'ємні кулеподібні моделі Землі з нанесеним на них картографічним зображенням, виконані в певному масштабі і атласи — систематизовані цілісні зібрання карт, створені за єдиною програмою.

Історична карта або мапа — зображення суспільних явищ, що відбувалися на певній території у певний момент часу чи часовий проміжок у минулому. На історичних мапах умовними знаками показано явища, процеси, події, суб'єкти історичного процесу, їх розташування, характеристика стану, зв'язки стану. Історичні карти створюються на географічній основі і є математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій, явищ, процесів чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти.

До найдавніших карт, що збереглися до нашого часу відносяться:

- Шумерська теракотова табличка (2 100 р. до н. е.), де вказано ділянки оброблюваних земель, що належали місту Умма.
- Давньоєгипетська Туринська папірусна карта (XII століття до н. е.) однієї з долин неподалік Нілу. Найдавніша карта на папері.
- Вавилонська карта світу (кінець VIII — початок VII століття до н. е.).

Найдавнішою (близько 14 000 років) картою знайденою на теренах України, є мапа, вирізана на уламку бивня мамута з Межиріцької стоянки. Зараз, ця неповторна знахідка виставляється у Національному науково-природничому музеї НАН України.

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана **Таблиця Певтінґера** (Tabula Peutingeriana) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст. (як відомо, маршрутні дорожні зйомки робилися з ініціативи Марка Віпсанія Агриппи (бл. 63–12 рр. до н.е.) – полководця імператора Августа). На карті відображені Чорне і Азовське моря, гирла Дунаю, Дніпра та Дону, Карпати (Alpes Bastarrice), а також розселення різних племен (роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти, венеди).

Уперше територія України (Скіфія) була позначена як частина Ойкумени, тобто обжитої території, ще на картах античного картографа Клавдія Птолемея.

Давньогрецький географ **Ератосфен Кіренський** (близько 275—194 роки до н. е.) не тільки виміряв довжину земного меридіана (250 000 стадій) і обчислив радіус Землі (40 000 стадій), але й увів визначення «паралелей» та «меридіанів», довільно наніс їх на укладену ним карту заселених земель — «ойкумену». Цією картою користувались три століття — до кінця І століття.

Із занепадом давньогрецької і давньоримської культур у Європі відбувається і занепад картографії. Її значення звужується до практичних

потреб каботажного судноплавства за перемальованими античними творами, відображення земель невеликих територій за часів феодальної роздрібненості.

У ранньому Середньовіччі картографія занепала. Питання про форму Землі перестало бути важливим для філософії того часу, багато хто знову почав вважати Землю плоскою.

У Середньовіччі Землю зображували у вигляді кола або прямокутника, у центрі яких розміщували важливі міста, святі місця, на крайньому сході — рай, а на заході — пекло. У VI ст. одну з таких мап створив візантійський чернець **Козьма Індикоплов**. Він здійснив кілька подорожей по Червоному морю й Індійському океанові під час правління імператора Юстиніана. Свої подорожі описав у книзі «Християнська топографія», що відкидає систему Птолемея і заперечує кулястість Землі.Зображена ним система світу розповсюдилася в тодішній Європі.

Середньовічні картографи Європи і арабських країн креслили карти таким чином, що схід розташовувався нагорі карти, а північ, відповідно, ліворуч. Сам термін орієнтування походить від латинського слова (лат. oriens — схід). Цю традицію вони успадкували від давньогрецьких і давньоримських мореплавців, бо насправді, в морі набагато легше відшукати схід сонця, ніж північ.

Основоположником середньовічної картографії вважається іспанський монах **Беат Льєбанський**, автор VIII ст. який базував свої креслення на теоретичних даних, що містились в творах Арістотеля, Птолемея та Ісидора Севільського. Одна з найбільш ранніх пам'яток — Меровінзька карта з Альбі (близько 730 року). Території на ранніх картах зображувалися вкрай схематично. У завдання їх укладачів (переважно монахів) не входила передача пропорційного співвідношення тих чи інших географічних об'єктів.

Найпоширеніші були **mappa mundi** типу Orbis terrae, або карти, складені за принципом **T-O.**

Mappa mundi (у перекладі з лат. «карта світу») — загальна назва географічних карт європейського Середньовіччя (період європейської історії від V ст. (падіння Римської імперії і Велике переселення народів) до епохи Відродження та Реформації, кінець XV ст. — початок XVI ст.). Їх особливість полягала в тому, що вони призначалися не для практичного застосування, скажімо, при навігації (на відміну від пізніших портоланів), а для наочної ілюстрації християнської картини світобудови.

До XX століття вціліло близько 1100 картографічних пам'яток Середньовіччя — діаметром від декількох сантиметрів до трьох з половиною метрів (Ебсторфська карта). Після втрати Ебсторфської карти під час Другої світової війни, найбільшою залишається подібна до неї Герефордська карта. Настінні карти такого масштабу є стислими енциклопедіями середньовічних знань — на них достатньо місця для зображення сторін світу, біблійних оповідань, міфологічних тварин і рослин, а також заморських племен.

Перелік видатних середньовічних карт світу (mappa mundi):

- Книга Рожера/Табула Рожеріана (1154 р.) — карта світу, виготовлена знаменитим мусульманським картографом Мухаммадом Аль-Ідрісі для норманського короля Сицилії Рожера II.
- Герефордська карта (1300 р.).

- Карта П'єтро Весконте (~1320 р.).
- Каталанський атлас (1375 р.).
- Карта фра Мавро (1459 р.).

Карта Т-О або **Orbis terrae** (лат. куля Землі). Це тип середньовічної карти світу, на якій населений світ зображений у вигляді колеса, згідно з поглядами Ісидора Севільського та Беата Льєбанського. Світ поділяється на три частини — Європа, Африка та Азія, причому остання приблизно дорівнює за величиною двом іншим. Європу від Африки відокремлює Середземне море, Африку від Азії — Червоне море або річка Ніл, Європу від Азії — Егейське море, Босфор або річки Тигр та Євфрат. У сукупності всі ці водойми утворюють літеру Т. Звідси друга назва цього типу карти — карта Т і О (О — світовий океан, що огинає ойкумену). У центрі такої карти, як правило, містилися Свята земля та Єрусалим — «пуп Землі» (ombilicum mundi) і арена найбільших подій світової історії, описаних в Біблії.

Карти Т-О відображали старозавітну традицію про тричастинний поділ світу між синами Ноя — Симом, Хамом і Яфетом. Вперше така карта (Беатова карта) була створена приблизно в 780 р. іспанським монахом Беатом Льєбанським в Кантабрії, на півночі сучасної Іспанії. Це була ілюстрація до 12-томного видання «Коментарі до Апокаліпсиса» на основі схеми, представленої в Ісидора Севільського, архієпископа Севільї, у книзі «Етимологія» на початку VII ст.

Для середньовічного розуму це була найбільш раціональна і гармонійна концепція світобудови, яка не суперечила географічним знанням того часу. На деякі карти наносилися виділені ще Аристотелем кліматичні зони — від арктичної до екваторіальної.

Деяку революцію в європейській картографії влаштувало введення в користування наприкінці XIII-початку XIV століть магнітного компасу. З'явився новий тип карт – докладні компасні карти берегів – **портулани**. Отже, у пізньому Середньовіччі на зміну **mappae mundi** приходять **портолани** — морські навігаційні карти із зображенням морського узбережжя, значення яких було більше прикладним. Вінцем середньовічної картографії можна вважати Каталанський атлас 1375 р., який досить точно передає обриси Європи та італійські гібриди mappa mundi з портоланами (як, наприклад, карта Фра Мавро, яка датується 1459 роком).

Для карт-портоланів було характерним зображення компасної сітки у вигляді прямих ліній для прокладки курсу судна на морі. З кількох точок на карті лінії розходяться, як правило, в кількості 32 і перехрещуються між собою. На деяких картах зображувались одна або кілька красиво оформлених «компасних роз», від яких променеподібно розходилось 16 головних напрямків. На них детально відображались берегова лінія, гирла річок, порти, пристані. Так, на території України на портуланах подаються річки: Flume turlo – Дністер, F. Lussem (Boristene F.; Nipro) – Дніпро; міста: Licostomo – Стара Кілія, Chieli – Кілія, Mauro Castro (Moncastro) – Білгород, Groto de tono – Очаків; якірні стоянки: Laginestra (Zinestra) – район Одеси, Flor de Lixe (Flordelix) – Тилігул; острови: Fedonici (Fidonixi) – Зміїний, Zagori – Тендра, Porto de bo – великий

острів в гирлі Дніпра та ін. [*Шевченко В. Доісторичні карти // Краєзнавство, географія, туризм. – 1998. № 4. С. 1.*].

Напрацювання давньогрецьких вчених через візантійське надбання зберегли і примножили в Арабському халіфаті. Араби вдосконалили птолемеївський метод визначення широт, використовуючи спостереження за зорями замість Сонця, що підвищило точність вимірювань.

До кінця XIV ст. книги та карти розмножувались рукописним способом. Перші зразки західноєвропейської гравюри, що їх виконано в техніці обрізної гравюри на дереві (ксилографія або дереворит), з'явилися на межі XIV—XV століть (виникла ксилографія в Китаї не пізніше VI століття.).

Один із ранніх творів в історії західноєвропейської ксилографії є «Біблія жебраків», або «Біблія бідних» (лат. Biblia Pauperum, — книга, що є добіркою окремих аркушів — за деякими даними до 48—60 зображень з написами — сцен і оповідань зі священної історії Старого і Нового Завітів). Перше видання Біблії побачило світ 1466 року.

У **XV ст.** на розвиток європейської картографії значний вплив мали винахід гравіювання та друку; поява й поширення в Європі праці «Географія» К. Птолемея; розвиток мореплавства, пов'язаний з відкриттям нових земель. Остання обставина зумовила попит на глобуси, карти світу, морські карти.

Отже, потужним стимулом до підйому картографії були великі географічні відкриття XV-XVI ст., які привели до нечуваного розвитку мореплавання, колонізації, торгівлі. У мореплавців, колонізаторів, торговців зросла потреба в правдивих географічних картах. Карта отримала загальне визнання і поширення. Разом з тим накопичився величезний матеріал, докорінно змінив географічні уявлення про Землю.

Глобальне розповсюдження механічного друку з рухливою літерою, що походить з Німеччини, почалося з винаходу механічного друкарського пресу **Йоганом Гутенбергом** (1439). 30 вересня 1452 року в друкарні Йоганна Гутенберга вийшла в світ перша в Європі велика друкована книга — Біблія.

Вже в 1460 р. Ментель мав друкарню в Страсбурзі, Пфістер — в 1461 р. в Бамберзі. Після призначення Майнца герцогом Нассауським, коли друкарня Шеффера і Фуста була знищена, працівники, або, як їх називали, «діти Гутенберга», розбіглися і забравши з собою і друкарське мистецтво. У Кельні Ульріх Целль працював вже в 1466 р.; пізніше були: Базель, з 1471 р.; Аугсбург, де Гюнгер Цайнер працював з 1468 р.; Ульм — з 1469 р.; Нюрнберг — Генр. Кеффер і Іог. Зензеншмідт, з 1470 р. Для північної Німеччини раніше всього була заснована друкарня у Франкфурті-на-Майні, а потім в Любеці, Лейпцигу, Ерфурті та ін. У Відні перша друкарня відкрилася 1482 р., але постійна — лише в 1491.

Загалом, до кінця XV ст. в Німеччині було понад 50 друкарень, а друкарів — понад 200. З Німеччини нове мистецтво розповсюдилося в інші країни.

До кінця XV ст. в Європі існувало вже близько тисячі друкарень у 246 містах, які випустили близько 40 тис. видань тиражем 12 млн примірників. **Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравіювались на дереві (1472 р., Ауґсбурґ; 1475 р., Любек).**

Гюнтер Цайнер (Günther Zainer;1430-1478), один з перших німецьких друкарів, родом зі Страсбурга. З 1468 р. до своєї смерті працював у Аугсбурзі. Він видав близько 80 видань, включаючи 2 німецькі видання Біблії та перший друкований календар. У 1472 р. надрукував «Етимологію» Ісідора Севільського. В книзі було опубліковано найдавніший друкований зразок класичної карти Т-О. Вона ілюструє першу сторінку глави XIV «Етимології» Ісидора Севільський (на ньому материки показані як володіння синів Ноя: Сима, Яфета і Хама).

За зовнішнім виглядом ксилографії поступались попереднім середньовічним картам, що малювалися на пергаменті й яскраво розфарбовувалися. Проте основними їхніми перевагами були низька вартість, зменшення кількості помилок у процесі копіювання та можливість тиражування.

Техніка гравюри на дереві не дозволяла досягти занадто точних форм, що має велике значення, особливо у випадку з картами та видами. Відбитки робили до повного зносу блоку, і лише тоді готували нову версію карти.

З історії книго- та картодрукування в Італії

Приблизно з 1470 р. в Італії виникло гравіювання на міді — мідерит (Марко Чнтоніо Раймонді). Книговидавці почали під час друкування ілюстрацій, титульних сторінок і карт переходити з дерев'яних кліше на мідні друковані форми. Доміціо Кальдеріні (Domizio Calderin) у передмові до свого видання «Географії» Птолемея, надрукованого в Римі в 1478 р. Арнольдом Бакінком, вказує, що Конрад Свейнгейм керував гравіюванням на металі 27 картами.

У Італії першими друкарями були німці Конрад Свейнгейм і Арнольд Паннартц, які були запрошені ченцями з Субіако в 1465 р., а в 1467 р. переїхали до Риму. У Венеції Іоганн Шпеєрський отримав привілей на друкування книг в **1469 р.** Іоганн помер наступного року, і розпочату справу продовжував його брат, Венделін Шпеєрський, в співтоваристві з Іоганном Кельнським. У тому ж році в Римі оселився гравер Микола Женсон. Друкарська справа у Венеції досягла високого ступеня розвитку тоді ж була заснована відома друкарня Альдова (1495). За Венецією слідують Болонья (1471), Неаполь (1471), Флоренція (1472) та ін.

Уперше українські етнічні землі були відображені на перших друкованих картах в 1477 р. в Болонському виданні «Географії» К. Птолемея (тираж 500 примірників). Карти були підготовлені способом мідериту Н. Германусом та видані Філіппо Бальдуіно.

1477 р. Карта «Сарматія Європейська» (Восьма карта Європи). На карті написи – Sarmacie in Europae, Sarmacia in Asia Pars. Масштаб карти приблизно 1:5 700 000. Його вплив можна помітити в багатьох надрукованих пізніше картах і атласах, таких, як Римські видання Птолемея 1507 р. та 1508 р., Стасбурзьке 1513 р. та ін.

У наступному, Римському виданні (1478) вперше поміщені «Восьма карта Європи» (Octava Europe Tabula) та «Друга карта Азії» (Secunda Asiae Tabula). «Восьма карта Європи» входила до всіх видань «Географії» аж до 1730 р. включно.

1478 р. Рим. «Восьма карта Європи» (Octava Europe Tabula). На карті напис – Sarmatia Europae.

1506 р. – Планісфера Контаріні (перша друкована карта світу де зафіксований Новий світ). Українські землі – Русь.

В цей період нові версії карт мали анотацію **«nova descriptio»** або **«nova tabula»,** яка зберігалася наступні кілька років, хоча карта не мала нової інформації.

Карти того часу були передусім різновидом наукової люстрації, звідси їхній тісний зв'язок з книговиданням. Над картами працювали гравери, які ілюстрували книги. Центрами картодрукування були відомі міста книгодрукування (Ауґсбурґ, Нюрнберг, Венеція, Болонья, Неаполь, Флоренція, Базель, Рим, Страсбург, Амстердам, Антверпен).

У XV століття почалася епоха Великих географічних відкриттів. Через це загострився інтерес до картографії. Важливі досягнення картографії Доколумбівського періоду - карта Фра Мауро 1459 (ця карта в певному сенсі дотримувалася концепції плоскої Землі) і «Земне яблуко» - перший глобус, складений німецьким географом Мартіном Бехайм.

Після відкриття Америки Колумбом у 1492 році в картографії нові успіхи з'явився цілий новий континент для дослідження та зображення. Обриси американського континенту стали зрозумілими вже до 1530-х років.

Нові відомості про нововідкриті моря й океани, острови і континенти вимагають нових підходів до складання, оформлення і використання карт. З'являються праці теоретиків і практиків картографії: Мартина Бегайма, Мартина Вальдземюллера, Діогу Рібейру, Баттіста Аньєзе, Герарда Меркатора й Абрагама Ортеліуса. У цей час картографія залишається ще описовою, у найбільших голландських атласах текст повноцінно доповнює аркуші з картами.

У кінці XV ст. з'являються численні нові карти – **«tabula moderna»** (сучасні карти). Починаючи з видання «Географії» 1482 р. до 27 "античних" карт почали додавати "модерні", складені на основі тогочасних уявлень про навколишній світ. Авторами модерних карт були знані картографи світу: Бернард Ваповський, Себастьян Мюнстер, Герард Меркатор, Вацлав Гродецький, Йодок Гондій, Віллем Блау, Томаш Маковський, Ісаак Масса, Зиґмунд Герберштайн та ін. Зображення території України на стародавніх картах відповідало тогочасним уявленням західноєвропейських картографів про наші землі. Тож і не дивно, що деякі з карт мають неточності та помилки при зображенні тих чи інших географічних елементів.

Відносно модерних карт становище ускладнюється тим, що, відбиваючи птолемеївські традиції, вони мають характер мішаних історико-географічних карт – на них співіснують дані кількавікової давнини (відомі з «Географії» Птолемея) з новішими відомостями. Така еклектичність властива й картографії України, яку західноєвропейські картографи вважали межею цівілізованого світу. Територію України навантажували об'єктами і ономастикою різних хронологічних нашарувань [*Дашкевич Я. Р. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. 1988*].

На поч. XVI ст. центр виробництва карт автоматично перемістився в Нідерланди, де на той момент були кращі в світі гравери по міді. Особливо це стосувалося до Антверпена – великого торгового центру. Тамтешні майстри тисячами друкували гравюри зі сценами релігійного змісту, ілюстрували Біблію і житія святих. Цими гравюрами торгували на місцевих ринках і їх же відправляли місіонерам-єзуїтам в Південну Америку. Серед майстрів-друкарів виникла спеціалізація. Одні розробляли титульні сторінки та декоративні рамки для книг, інші гравірували вишукані орнаменти для художників та архітекторів, треті працювали над сухопутними і морськими картами; деякі кидали ремесло і починали займатися торгівлею та розповсюдженням друкованих видань. У великих нідерландських містах гравери були добре організовані й об'єднані в гільдію Святого Луки. Всі вони чудово володіли ремеслом і прагнули робити якісні речі. Виникали сімейні династії, де старші вчили молодших; батьки і сини, дядьки й кузени, брати й родичі по шлюбу опановували одними й тими ж технологіями і – занадто часто – повторювали одні й ті ж сюжети. Члени гільдії разом брали участь в релігійних обрядах і святах і вносили гроші в загальний фонд; майстри визначали години роботи, умови приймання в гільдію нових членів і правила учнівства, а старости суворо стежили за якістю вироблених речей.

Наступна революція у картографії — створення Герардом Меркатором та Абрагамом Ортеліусом перших атласів Земної кулі. При цьому Меркатору довелося створити картографію як науку: він розробив теорію картографічних проекцій та систему позначень. Атлас Ортеліуса під назвою «Theatrum Orbis Terrarum» був надрукований в 1570 році, повністю атлас Меркатора був надрукований тільки після його смерті.

За даними Ярослава Дашкевича кількість відомих карт України XIV–XVI ст., враховуючи варіанти, досить значна, їх не менше 220 (біля 120 морських, решта – модерні) [*Дашкевич Я. Р. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. 1988*].

Середньовічна карта – не лише пам'ятка з певним графічним і ономастичним навантаженням. Важливий елемент карт – це роз'яснювальний текст (експлікація) до них, легенда, масштаб, рисунки. Вони поширюють можливості використання карт в географічному (особливо при напівпейзажних картах), етнографічному (малюнки, що зображують одяг і побут мешканців, їх знаряддя праці, транспортні засоби), метрологічному (лінійні масштаби з різними одиницями вимірювання), геральдичному (малюнки гербів, флагів), природознавчому (зображення фауни, флори), графічно-прикладному, історико-друкарському, філігракологічному та ін... Варто пригадати влучне зауваження А. фон Гумбольдта: «Географічні карти відбивають більше чи менше обмежені погляди і відомості того, хто їх виготовив, а не відбивають тогочасний стан відкрить. А те зображення, яке ми бачимо на карті (особливо, якщо це стосується XIV, XV і XVI ст.), це звичайно суміш перевірених фактів і безпідставних припущень, які вважали фактами» [*Дашкевич Я. Р. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. 1988*].

З середини XVI ст. на картах починають доволі схематично показувати спеціальними умовними позначеннями кордони держав. На картах Московії А. Віда, З. Гербенштайна, К. Дженкінсона штриховим умовним знаком схематично зображено кордон між Литвою і Татарією [*Р. Сосса. ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019*].

У XVI ст. зображення карт в алегоричній формі було популярною формулою картографічного вираження. В цей час появилися **алегоричні карти (атропоморфні, зооморфні, фітоморфні).**

Алегорична карта – це географічна карта на якій за допомогою алегорії зображаються ті чи інші географічні об'єкти (континенти, частини світу, держави, регіони, міста і т. д.). **Алегорія** (дав.-гр. ἀλληγορία — іносказання або приповідь — утілення двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями та характерними ознаками приховуваного.

Атропоморфна карта – це алегорична карта на якій географічні об'єкти уподібнюються до людини.

Антропоморфізм (грец. ανθρωλος — людина, грец. μορφή — вигляд, форма) — уподібнення будь-чого, що не є людиною, до людини або перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на істот, речі та явища навколишнього світу.

Зооморфна карта – це алегорична карта на якій географічні об'єкти уподібнюються до тварини.

Фітоморфна карта – це алегорична карта на якій географічні об'єкти уподібнюються до рослини.

«Europa Regina». **Алегорична, антропоморфна карта.** Ця карта являє собою Європу у вигляді (жіночої?) фігури; в колекціях і каталогах її зазвичай називають «Europa Regina» (Королева Європа), але можна зустріти й назви типу «Europa in forma virginis (Європа в образі діви), «Карта Європи в вигляді фігури», «[Безіменна] карта Європи» і т. д. Карту «Europa Regina» видавали багато картографів, зокрема, вперше її видав в 1537 р. Йоганнес Путч; 1544 р. Себастьян Мюнстер; 1581 р. Генріх Бюнтін; 1587 р. Маттіас Квод та ін.

Зооморфна карта «Leo Belgicus» – це карта колишніх Нижніх країн (Історичних Нідерландів: Нідерланди, Люксембург, Бельгія та невелика частина північної Франції) у формі геральдичного лева (зображеного на гербах окремих нідерландських провінцій і на гербі Оранської, або Орансько-Нассауської династії (нід. Oranje-Nassau; королівська династія Нідерландів з 1815 р.). Бельгікою в XVI-XVII ст. називали всі Нижні землі (територія сучасних Бельгії та Нідерландів).

В середньовіччя Нижні країни містили в собі різні графства, герцогства та єпархії, що входили до складу Священної Римської імперії. Вони були об'єднані в одну державу під владою Габсбургів в XVI ст. Після поширення кальвінізму настала Контрреформація, що привела до розпаду країни. Намагання іспанського короля Філіппа II централізувати державу призвели до повстання проти іспанського панування під керівництвом Вільгельма I Оранського. 26

липня 1581 р. була проголошена незалежність країни, офіційно визнана іншими державами тільки після Вісімдесятирічної війни 1568–1648 років. У роки війни за незалежність почалася Золота доба Нідерландів, період економічного та культурного процвітання, яке продовжувалось все XVII ст.

Було чотири різні варіанти карти.

Перший варіант карти «Лев Бельгікус» був складений фламандським та німецьким живописцем, гравером та картографом **Франсом Гогенбергом** (Frans Hogenberg; 1535-1590) та опублікований австрійським істориком та публіцистом **Мішелем фон Ейтцінгом (Айтцингером)** (Michael von Eitzing (Aitzinger; 1530-1598) у 1583 році. У цей час Нідерланди вели вісімдесятирічну війну за свободу. На цій карті голова лева розташована у верхньому правому кутку і відповідає північно-західним провінціям Нідерландів.

Другий варіант карти. Найбільш відомою версією є карта авторства голландського гравера, картографа та друкаря Ніколаса Йоанніса Вісшера (**Клаас Янсзон Вісшер**; нід. Claes Jansz Visscher 1587, Амстердам — 1652, Амстердам). Він мав власну друкарню в місті. Друкарня Вісшера стала відома в Голландії та в Європі під перекладом латиною його прізвища — **Піскатор**, під яким і увійшов в історію друкарства Європи. Карта виготовлена з нагоди укладення в **1609 р.** Дванадцятирічного перемир'я.

Третій варіант карти (1611 р.) був складений голландським картографом і видавцем Йодокусом Гондіусом-батьком (1563–1612). На відміну від двох попередніх карт лев дивиться в протилежну сторону (на захід).

Четверта версія карти була зроблена наприкінці війни. На час укладання Вестфальського миру (1648 р.), що залишив Південні Нідерланди в руках іспанської корони, картографи стали наносити на карти у формі лева лише Республіку Сполучених провінцій (7 провінцій). Такі карти відомі під назвою «Лев Голландик», «Голландський лев» (Leo Hollandicus). Карта Клааса Янсзона Вісшера «Comitatus Hollandia denui forma Leonis» 1648 р.

Алегорична, фітоморфна карта «Bohemia Rose» (Троянда Богемії). Карту склав сілезький картограф **Крістоф Веттер** (Christoph Vetter; 1575-1650), а вигравірував на міді **Вольфганг Кіліан** (Wolfgang Kilian) у 1668 р. Карта була включена до «Epitome historica rerum bohemicarum» (1677) Богуслава Бальбіна, національної історії та географії Богемія від античності до наших днів.

Ця карта створена для Леопольда I (1640–1705), імператора Священної Римської імперії. Леопольд був обраний імператором Священної Римської імперії в 1658 р. (титул «імператор» був у його родині Габсбургів протягом століть). Однак, усвідомлюючи зростаючу слабкість цієї інституції. Леопольд натомість спрямував свою політичну енергію на консолідацію своїх австрійських, угорських і богемських династичних територій. Відень мав стати центром цієї нової імперії, яка згодом перетворилася на подвійну монархію Австро-Угорщини. Карті надано власний девіз Леопольда «Iustitia et Pietatae» (Справедливістю та благочестям), а богемські володіння імператора представлені у вигляді троянди, що виростає з родючого ґрунту імперії та укоріненою у самому її центрі. На цій карті показано Прагу в центрі, а листя квітки, що представляє Баварію, Австрію, Моравію, Сілезію та стебло, що веде вниз до родючої землі Відня – політичного центру Габсбургів. Пелюстки

поділяються на 18 адміністративних одиниць Богемії, включаючи саму Прагу. Над текстом написано: «У Богемських лісах виросла граційна троянда, а поряд з нею стоїть охоронець лев».

Троянда була популярним регіональним символом у Південній Богемії. Емблемою роду Розенберг (Розмберк) була троянда з п'ятьма пелюстками. Родина правила цією територією понад двісті років. Вони були відомі як «Майстри троянди». Багато місцевого населення прийняли троянду як символ, а «Фестивалі п’ятипелюсткової троянди» відзначаються й сьогодні.

Перші карти України склав Ґійом Левассер де Боплан. Його карти є найдавнішими реалістичними картами українських історико-географічних земель. Хронологічно першою Боплан видав «Генеральну карту України». Її першим варіантом була рукописна карта 1639 року «Українська географічна карта».

РОЗДІЛ ІІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ

ІІІ. І. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVI ст. АБРАГАМ ОРТЕЛІУС – ОСНОВОПОЛОЖНИК ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ

Історична картографія (від дав.-гр. χάρτης — «хартія, аркуш паперу, папірусу» та γράφω — «пишу») — спеціальна географічна та історична дисципліна, яка займається вивченням, створенням і використанням історико-географічних карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії. Як самостійна галузь знань виникла на поч. XX ст. на стикові історії, географії та картографії. Тривалий час розвивалася в руслі досліджень давніх карт як пам'яток картографії і як джерел, свідчення яких можна використовувати для вивчення природних та історико-політичних змін тощо.

Розвиток історичної картографії, яка є розділом картографії, завжди визначався розвитком історичної географії. У 1579 р. Абрагам Ортеліус включив в географічний атлас доповнення («Parergon»), що складається з трьох історичних карт. Подальше включення Ортеліусом нових карт перетворило «доповнення» в самостійний перший атлас географії античного світу, який складався до 1603 р. з 38 історичних карт, в тому числі була включена карта, яка відображала топоніміку й етноніміку Криму та його населення. У другій половині XVII ст. з'явилися історичні розділи в атласах французьких географів **Сансонів** і **П'єра Дюваля**, де були опубліковані й історичні карти України. У XVIII ст. були видані історичні карти, складені французькими картографами **Гійомом Делілем та Жаном Батистом Бургіньоном д'Анвілем.**

XVI ст. відзначене діяльністю двох з найвидатніших його дійових осіб. Один з них – **Герард Меркатор**; другий – **Абрагам Ортеліус**. Технічно вони були конкурентами, насправді – колегами. Разом вони вписали в історію важливу главу, причому кожен вніс свій особливий внесок, відповідно до фаху та умінь. Ортеліус жив і працював в Антверпені (нині місто в Бельгії), Меркатор – у Дуйсбурзі, в 60 милях від столиці.

Фламандська картографічна школа XVI ст., найвидатнішими представниками якої були Ортеліус і особливо Меркатор, зіграла велику роль історії картографії. Центром, де вона виникла та розвинулася, був Антверпен. Її розвиток саме тут пов'язаний з тим значенням, яке мало це місто у міжнародній торгівлі другої половини XVI ст.

Як відомо, Антверпен був найбільшим центром торгівлі колоніальними товарами. Як свідчить історик фламандської картографічної школи бельгійський учений Воверманс (Wauwermans), Антверпен був містом учених. Картографія виникла там із практичних потреб, із потреби у картах для торгових подорожей.

Її зростанню в цьому місті вельми сприяв той факт, що в другій половині XVI ст. Антверпен став найбільшим центром друкарства.

Особливо значну роль у книжковій справі Антверпена цієї епохи грала фірма Плантена, діяльність якої мала загальноєвропейське значення.

Антверпенська фірма Плантенів «Officina Plantiniana», що мала філії в Лейдені та Парижі, була одним із найвпливовіших і найпродуктивніших

поліграфічно-видавничих підприємств ранньомодерної Європи. Засновника фірми Крістофа Плантена (1514/20–1589) називають зачинателем золотої доби нідерландського книговидання.

Плантени — стародруки, видані нідерландським книгодрукарем Крістофом Плантеном (1514—1589), який **1555 р.** заснував у Антверпені друкарню. За 34 роки діяльності фірма Плантена видала понад 1600 творів різними мовами високої поліграфічної якості з мідьоритами. За змістом це була наукова література: з анатомії, ботаніки, географії, історії, антична й теологічна спадщина. Шедевром вважається 8-томна королівська Біблія, видана 4-ма мовами 1569—1573. Видавцю з великими труднощами вдалося уникнути переслідувань інквізиції, допоміг іспанський король Філіпп II Габсбург, який опікав його. Друкарський знак Плантена — рука, яка тримає циркуль, і гасло «Працею і постійністю».

Плантен був найбільшим із книговидавців XVI ст. Його підприємство було значно більше, ніж підприємства двох інших відомих видавничих фірм — Альда Мануція та його наступників у Венеції та фірми Етьєнів у Франції. Підприємство Плантена було типовою мануфактурою значних розмірів із дуже потужним на той час друкарським обладнанням. У роки розквіту фірми на неї працювало одночасно близько 160 осіб, частково у приміщенні фірми, частково вдома. Крім того, на замовлення Плантена працювали друкарні й інших власників і до того ж не тільки в Антверпені, а й у Лувені, у Генті.

В друкарні Плантена 1250 аркушів друкували на одному верстаті за день. Така продуктивність зумовила те, що найчастішим став тираж бл. 1200 примірників або трохи більше, оскільки підмайстри друкували для себе — з дозволу або й без нього — «прикладки», тобто додаткові примірники. Друкувати більші тиражі було невигідно, бо продаж їх блокував би повернення коштів, потрібних для купівлі паперу на дальші друки. У зв'язку з обмеженістю запасів шрифту, треба було якнайшвидше розбирати друкарські форми, бо майстри потребували літер для набору наступних сторінок. Саме тому коректура велася під час друкування, чим і пояснюються значні нераз відмінності між примірниками.

Хоча Плантен зазвичай розглядається в історіографії як друкар, видавець і книготорговець, він активно займався іншими видами виробничої та торгової діяльності, яка не мала прямого відношення до літератури. Його торгівельний будинок приносив значну частину прибутку, а перший період життя в Антверпені був основним джерелом доходів. Зазвичай він займався реалізацією книг, гравюр та карт інших видавців, тоді як його дружина та дочки займалися торгівлею шовком та оксамитом.

Крім того, Еге Кунер зазначав, що Плантен торгував полотняним товаром, фруктами і винами, виробленими у Франції. Займався він і постачанням на індивідуальні замовлення, наприклад дзеркал, виробів зі шкіри та іншого.

У торговому Антверпені, розташованому на перетині морських шляхів, чималий прибуток приносив продаж навігаційних інструментів та карт, тоді ж поширилася мода на глобуси.

З 1559 р. партнером Плантена став Герард Меркатор, який до 1589 р. реалізував в його магазинах 1 150 карт і глобусів, вартість яких могла досягати

24 флоринів. Заняттям продавця сприяла велика вартість інструменти: тільки приїхавши до Антверпена, Аріас Монтано купив астролябію за 40 флоринів, що, за його оцінкою, було втричі дорожче, ніж у Іспанії.

Навігаційні інструменти виготовлялися для Плантена у Лувені фірмою Арсенія; вони винайшли астролябію, поєднану з компасом.Хоча Плантен публікував карти Меркатора, у тому числі відому карту Європи 1572, і мав виняткові права на їх продаж на території Нідерландів, він не публікував його атласів, співпрацюючи в цьому відношенні з А. Ортеліусом.

Вперше ім'я Ортеліуса з'являється у бухгалтерських книгах Плантена в 1558 році, і з цього часу він почав збувати через «Золотий циркуль» свої кольорові та чорно-білі карти, співпрацювали вони і на Франкфуртському ярмарку.

Окрему історію склала публікація «Theatrum Orbis Terrarum» - першого сучасного атласу земної кулі, що містить актуальну на той момент картографічну інформацію, всі карти в якому були однакового формату, масштабу та проєкції.

Вперше Ортеліус опублікував його в 1570 р. своїм коштом в іншій антверпенської друкарні - у **Жиля Коппенса ван Діста**, але, мабуть, Плантен поставив для нього папір на суму 225 флоринів. У друкарні Плантена атлас друкувався з 1579 р. також коштом автора, і тільки в 1588 р. був опублікований коштом видавця. Кольорові карти розмальовувалися у друкарні Плантена від руки його штатними художниками.

Крім карт Меркатора та Ортеліуса, Плантен друкував карти де Йоде, А. Нікола та Дж. Кока. Карти видавництва Плантена збувалися через магазини в Парижі, Аугсбургу та Лондоні, а також були двічі на рік представлені на Франкфуртському книжковому ярмарку. Не меншим був обсяг гравюр роботи французьких і голландських майстрів: в одному Лондоні їх поширенням займалося 4 лавки. Плантен займався виготовленням друкованих шрифтів для друкарень Франції, Нідерландів та Німеччини.

Ще в липні 1567 р. Плантен писав Порре, щоб той купив для нього в Парижі набір пуансонів для грецького шрифту; збереглися документи Франкфуртського ярмарку 1579 року, де друкар залишив у закладі набори своїх шрифтів. Ця сторона діяльності Плантена зіграла величезну роль у поширенні в Німеччини антикви (вид латинського друкарського шрифту з вертикально оформленим накресленням) французького типу. Судячи з бухгалтерських книг будинку Плантена, його видавництво мало магазини та представників по всій території Нідерландів та Німеччини, навіть Польщі, Англії та Шотландії, Швейцарії, Італії, Франції, Іспанії та Португалії, кількість постійних агентів обчислювалася сотнями. У 1566 році єврейська Біблія Плантена стала продаватися в Марокко та Алжирі в єврейській діаспорі через посередництво Я. Хофтмана та Я. Радемакера

Видання карт, а особливо такого великого їх набору, яким був «Theatrum Orbis Terrarum» Ортеліуса, вимагало значних коштів і потужної поліграфічної бази. Тому невипадково, що Ортеліус та інші представники фламандської картографічної школи користувалися послугами Плантена для видання своїх праць. Фірма, започаткована Плантеном, проіснувала три століття. У 1876 р.

друкарня з колекцією старовинних знарядь виробництва та архівом була придбана за 1200 тис. франків спільно управлінням Антверпена і бельгійським урядом та перетворилася в музей.

Абрагам Ортеліус

Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius; 1527–1598) — фламандський географ та картограф, творець першого географічного атласу в сучасному розумінні, який був надрукований в Антверпені 20 травня 1570 р. Атлас був названий «видовище земної кулі» (лат. *Theatrum Orbis Terrarum*) і відображав стан географічних знань на той час. Цей атлас неодноразово доповнювався і перевидавався і став свого роду «географічною Біблією» для мореплавців кінця 16 — початку 17 століть. Разом з атласом Меркатора він зіграв важливу роль у розвитку картографії.

Бельгійський вчений ван дер Лінден (van der Linden) у вступній промові при відкритті першого міжнародного конгресу з історичної географії в 1930 р. вказав на Ортеліуса, як на «предтечу історичної географії». Аналогічну думку висловив у 1935 р. великий італійський фахівець з історії географічної науки Альмаджа (AImagia), який у статті про Ортеліуса в «Італійській енциклопедії» характеризував його як «**одного із засновників історичної географії**».

Вважається також, що він був першим картографом, який уявив, що раніше всі континенти були об'єднані в один великий материк, згодом дрейфувавши до сучасного їх положення.

Другу Г. Меркатора Абрагаму Ортеліусу не так пощастило, він не отримав академічної освіти. Проте вчені всієї Європи високо цінували його.

У віці двадцяти років (1547 р.) А. Ортеліус став членом гільдії Святого Луки в якості художника-ілюмінатора карт (afsetter van kaerten). Через сім років помер його батько, і молодій людині довелося взяти на себе утримання матері й двох сестер. Заради додаткового доходу він почав купувати карти на стороні. Його сестри закріплювали їх на полотні, а Абрагам розфарбовував і продавав на ярмарках у Франкфурті та інших великих містах.

На Франкфуртському книжковому ярмарку він зустрів Герарда Меркатора у 1554 році. Подорож у 1560 році з Меркатором в Трір, вплинула на його кар'єру наукового географа. З 1564 р. займався виданням географічних карт.

У 1564 році він опублікував свою першу карту «Typus Orbis Terrarum», настінну карту світу з вісьмома пелюстками, на якій він ототожнив Regio Patalis з Locach як північне продовження Terra Australis, що доходить до Нової Гвінеї. Ця карта згодом з'явилася в зменшеному вигляді в «Terrarum», (єдина збережена копія знаходиться в Бібліотеці Базельського університету). Він також опублікував карту Єгипту на двох аркушах в 1565 р., план замку Брітенбург на узбережжі Нідерландів в 1568 р., карту на восьми листах «Азія» в 1567 р. і карту Іспанії на шести аркушах до появи його атласу.

У 1575 Абрагам Ортеліус був відзначений званням Географа короля Філіпа II.

У 1578 році він заклав основу критичного підходу до стародавньої географії у своїй «Synonymia geographica» (надрукованої видавництвом Plantin в Антверпені) і перевиданої в розширеному вигляді як «Thesaurus geographicus»

в 1587 році і знову розширеної в 1596 р. Розглядав можливість дрейфу материків (теорія виявилася вірною лише на початку 20 століття).

1570 р. Абрагам Ортеліус. “Theatrum Orbis Terrarum”

1570 р. Абрагам Ортеліус. “Theatrum Orbis Terrarum” (Театр Земного Кола) – систематичні зібрання карт, об’єднаних в одному томі й надрукованих в одному форматі, які, по суті, складали перший у світі географічний атлас – ще до того, як видатний картограф Г. Меркатор (1512–1594) використав термін “атлас” у назві свого твору. Атлас був виданий у видавництві Коппенса ван Діста (м. Антверпен, тепер Бельгія). Багато карт до Атласу було вигравіювано фламандським графіком та картографом **Францом Гогенбергом** (Frans Hogenberg; 1535—1590). Чудовою особливістю «Театру» був складений редактором каталог авторитетних вчених (catalogus auctorum tabularum), що містив 87 імен географів і картографів, чиї роботи були використані або скопійовані. Цей список не тільки створив прецедент етичної поведінки при виданні карт, але і поширив імена багатьох картографів, які могли інакше залишитися маловідомими або зовсім невідомими на батьківщині або за кордоном.

Ортеліус поклав кінець тому змішанню давньої й нової географії, яке було властиво географії XV-XVI ст.

Ортеліус був одним із перших, хто започаткував радикальну реформу Птолемеївської географії. Як перший крок він відокремив давню географію від географії сучасної, цілком розуміючи їх зв'язок і необхідну взаємозалежність. Це відокремлення стародавньої географії від сучасної йому Ортеліус зробив виданням атласу сучасної географії, яке він назвав «Theatrum Orbis Terrarum».

Виникнення атласу Ортеліуса було не тільки назрілим етапом у розвитку географії, викликаним великими географічними відкриттями, а й пов'язане з практичними економічними потребами епохи.

Архів Ортеліуса та його племінника, який прийняв на честь дядька прізвище Ortelianus, зберігся у Лондоні, куди Ортеліан емігрував, рятуючись від іспанської інквізиції. Матеріали цього архіву, опубліковані Хессельсом в Кембриджі, дають можливість з'ясувати, як у Ортеліуса виникла думка створити «Theatrum Orbis Terrarum».

У листах до Ортеліана, який цікавився історією виникнення атласу свого дядька, старий друг Ортеліуса Радемакер, який служив довго в антверпенській торговій фірмі Гофтмана, розповідає, що його господар Гофтман збирав звідусіль карти для складання маршрутів для своїх прикажчиків, яких він посилав у торгових справах. Для зручності користування Радемакер порадив господареві, підібравши карти подібних розмірів, переплести їх разом. «Для цієї мети,— писав Радемакер,— він мені доручив дістати йому через Ортеліуса всі карти Франції та Італії, які можна дістати розміром не більше аркуша паперу, і зібрав таким чином том, складений приблизно з тридцяти карт, який перебуває досі у спадкоємців Гоофтмана».

В іншому листі Радемакер повідомляє Ортеліану, що він отримав том карт Гоофтмана, «який послужив зразком для Theatrum Ортеліуса». У цьому томі було 38 карт, головним чином надрукованих у Римі, але вісім карт було

нідерландських. На жаль, цей прототип атласу, який наштовхнув Ортеліуса на думку скласти його Theatrum Orbis Terrarum, не зберігся.

Перш ніж узятись за справу, Ортеліус радився з низкою осіб, зокрема з Меркатором, який, схваливши його намір, дозволив йому надрукувати свої карти Європи та Фландрії. «Theatrum Orbis Terrarum» побачив світ 20 травня 1570 р. і був присвячений іспанському королю Філіппу II, під владою якого перебували тоді Нідерланди.

Ортеліус не був автором карт, включених ним у свій атлас. Його робота складалася з підбору карт, які він вважав кращими, і в їх редагуваннях. Географи кінця XIX ст. високо оцінювали редакторську роботу Ортеліуса. 'Так, один з основоположників геоморфології, Ріхтгофен, вказував, що Ортеліус умів вибрати найбільш вірогідні карти. На кожній карті, що ввійшли в атлас, Ортеліус вказав її автора. Крім того, до атласу було додано список географів, карти яких були використані Ортелієм при складанні атласу.

Цей «Catalogue auctorum tabularum geographicarum» Ортеліуса є цінним джерелом для історії географічної науки.

«Theatrum Orbis Terrarum» Ортеліуса мав величезний успіх. Він задовольняв як практичним потребам, і культурним потребам суспільства на той час. Вже в тому ж 1570 р. знадобилося три нові видання, і потім атлас перевидавався десятки разів.

Атлас Ортеліуса витримав безліч видань, в кожне з яких картограф вносив додаткові уточнення. Перше видання було випущено латинською мовою. Перший тираж «Театру» незабаром був розпроданий, і через три місяці у 1571. вийшло друге видання з декількома незначними змінами (фламандською мовою).

В 1572 р. він був перекладений французькою і німецькою мовами, пізніше іспанською (1588 р.), англійською (1606 р., вже після смерті автора) та італійська (1608 р.) мови. Цими мовами атлас неодноразово перевидавався. Зник список друкарських помилок, були зроблені деякі необхідні зміни в тексті. До списку картографів було додано чотири імені; кілька сторінок тексту були набрані заново, і в цілому текст подовжився на три сторінки. Цей тираж теж швидко розійшовся.

Всього досі відомо 21 видання **латинською мовою** (1570 р.— чотири видання, по одному 1571, 1573, 1574, 1575, 1578, 1579 рр., 1584 — два видання, по одному 1589, 1591, 1595, 1601, 1603, 1607, 1609, 1612 рр.), шість **французьких** видань (1572, 1574, 1578, 1581, 1587, 1598 рр.), п'ять **німецьких** (два в 1572 р. і по одному в 1572)), чотири **іспанських** (1588, 1600, 1602 і 1612 рр.), два **фламандських** (1571 і 1598 рр.), два італійських (1608 і 1612 рр.) та одне англійське (1606 р.). Останнє видання видав дім Плантена в 1612 р., через чотирнадцять років після смерті автора. Це видання вийшло під редакцією Балтазара Морета з фірми Плантена.

Окрім видань in folio, видавалося також багато разів як латинською, так і на нових мовах так зване «Epitome Theatri Orbis Terrarum», тобто. видання атласу Ортеліуса малого формату.

Ортеліус все життя не припиняв працювати над своїм атласом. Численні видання «Theatrum Orbis Terrarum» не були простим передруком першого

видання. Карти атласу перероблялися Ортеліусом. До раніше опублікованих карт додавалися нові, і обсяг атласу збільшувався.

У першому виданні Theatrum Orbis Terrarum було 70 карт, надрукованих на 53 аркушах. Посмертне видання 1603 р. складається вже зі 107 карт на 118 аркушах. Список географів зріс із 87 до 183 імен.

Першою в атласі Ортеліуса було вміщено мапу земної кулі («Typus orbis terrarum»). За нею йшли карти частин світу та окремих країн. Основне місце відведено країнам Європи. Деяким із них було присвячено цілу низку карт. Так було в посмертному виданні 1603 р. Італії було відведено 20 аркушів (у першому виданні 6), Нідерландам 14 (у першому виданні 7), Франції 15 (у першому виданні 4).

У першому виданні містилося 70 карт і 87 посилань на джерела (багато з яких нині втрачені), а в 31-му виданні 1612 р. — вже 167 карт з відсиланням до 183 джерел.

Серед карт Європи була і мапа Росії-Московії. Ортеліус користувався при цьому картою Дженкінсона, що він передрукував під назвою «Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio Auctore Jenkinsono Anglo, edita Londini anno 1562» (Опис Руссії, Московії та Тартарії...).

Вчені сучасники Ортеліуса зустріли «Theatrum Orbis Terrarum» зі схваленням, у тому числі і Меркатор, якому Ортеліус надіслав атлас і чиєю думкою він особливо дорожив. У списку географів, карти яких використано для «Theatrum Orbis Terrarum», Ортелійус додав до імені Меркатора епітет — nostri saeculi Ptolemaeus (Птолемей нашого століття), що в очах учених тієї епохи було найвищою похвалою для географа.

Лист Меркатора, де він дає високу оцінку «Theatrum Orbis Terrarum» Ортеліус, останній систематично передруковував у наступних виданнях атласу.

Успіх атласу сприяв наданню Ортеліусу почесного звання **Королівського географа.** Сам кровавий герцог Альба, нещадний, але безрезультатний придушенням Нідерландської революції, особисто вручив йому в 1573 р. наказ про нагороду іспанського короля Філіпа II, якому Ортеліус присвятив атлас. Це було, як зауважує Бовермане, винятковою честю.

При всіх недоліках «Театр» Ортеліуса мав повний успіх, в тому числі комерційний. Звичайно, деякі карти несли на собі сліди Птолемеєвої традиції, а інші були трохи краще звичайних малюнків; проте колекція в цілому виявилася досить повною, а головне – добре документованою. Це було видання нового роду – портрет світу в одному томі – серія карт, зменшених до зручного розміру, привабливо оформлених і акуратно вигравіюваних. Споживачам це сподобалося. Атлас був цікавий усім; це було міжнародне видання, складене дипломатом і вченим. На художньо оформленій титульній сторінці замість звичайних трьох фігур, які символізують три континенти світу, були зображені чотири фігури, «і таким чином в цій книзі Америку вперше визнали, взяли і символічно зобразили рівній іншим трьом частинам земної кулі». Загальний план Атласу й відбір карт були не менш древніми, ніж «Географія» Птолемея, і не менш сучасними, ніж будь-який географічний атлас XX в.

1571 р. вийшло третє видання на латині та голландській мові, до кінця **1572 р.** з'явилися переклади атласу на німецьку та французьку мови. За три

роки Ортеліус отримав стільки нових карт, що йому довелося випустити доповнення до «Театру» (Additamentum) з 17 карт, які він пізніше включив до складу основного тому. **1579 р.** Ортеліус доповнює Атлас розділом історичних карт, які він сам склав, — «Parergon Theatri», який видавався й окремо.

Атлас став свого роду «географічною біблією» для мореплавців кінця XVI — початку XVII ст. Разом з атласом Меркатора він зіграв важливу роль у розвитку картографії. У XVII ст. під тією ж назвою і з тих самих лекал друкувала свої атласи голландська фірма Блау.

Під кінець життя Ортеліуса, в 1596 р., його заслуги були відзначені і громадянами його рідного міста Антверпена: управління міста піднесло йому розкішну срібну визолочену вазу, подібну до тієї, що через кілька років отримав від своїх співгромадян знаменитий фламандський художник Рубенс. Через сотні років, в 1890 р., місто Брюссель вшанував пам'ять Ортеліуса, поставивши його статую поруч зі статуєю Меркатора в національному пантеоні.

Робота над «Theatrum Orbis Terrarum» наштовхнула Ортеліуса на заняттям історичною географією. Передмову до атласу він починає, називаючи географію «очима історії», із зазначення необхідності знання географії для правильного розуміння історичних подій.

Таким чином, вже при випуску «Theatrum Orbis Terrarum» перше, на що він хоче звернути увагу читача, це — на допомогу, яку може принести його праця при занятті історією. Природно, що, відокремивши сучасну географію від стародавньої і видаючи атлас сучасної географії, Ортеліус мав ясно усвідомлювати, що для занять з історії потрібніша карта історична, ніж сучасна. У тому напрямі Ортеліуса штовхали його власні історичні інтереси.

Абрагам Ортеліус – основоположник історичної географії та історичної картографії

За матеріалами: В. К. Янунский «Историческая география» 1955 р. з доповненнями автора.

Свою першу історичну карту, а саме карту Римської імперії, Ортеліус видав уже наступного за виходом у світ «Theatrum Orbis Terrarum» 1571 р. Карта була опублікована окремим виданням під назвою «Romani imperii imago». Вона була присвячена Франциску Узодімаро, генуезькому патрицію. Посвята підписана – Abrahamus Ortelius Antverpianus. У 1579 р. карта Римської імперії була включена до «Theatrum Orbis Terrarum». Крім неї було включено ще дві історичні карти — карту давньої Греції та карту подорожі апостола Павла. Обидві карти мали підпис Ортеліуса як автора. Ці три карти склали особливу частину атласу під назвою **«Parergon Theatri Orbis Terrarum».** Цей «Parergon» (тобто додаток) згодом поступово розвинувся в самостійний історичний атлас.

У виданні «Theatrum Orbis Terrarum» 1584 р. було додано ще десять історичних карт, розміщених на семи аркушах. Це були карти стародавньої Бельгії, стародавньої Італії, Етрурії, стародавньої Сицилії, стародавніх Корсики, островів Іонічного моря, Сардинії та Криту (останні чотири карти островів Середземного моря були розміщені на одному аркуші), островів Егейського моря та стародавнього Єгипту.

На всіх цих картах стоїть підпис Ортеліуса (зазвичай у формі – ex conatibus geographicis Abrahami Ortelii (географічний досвід Авраама Ортелія).

У виданні **1590 р.** додано ще ряд історичних карт, причому за датами, на них позначеними, карти ці складені: в 1585 р. – карта древньої Фракії, в 1586 р. – карта древньої Іспанії, карта мандрівки патріарха Авраама і карта чудових місць у царствах Ізраїльському та Юдейському, в 1587 р., – карта стародавньої Німеччини, в 1590 р. – оглядова карта стародавнього світу, карта Галлії за записками Цезаря, карта Британських островів у давнину, карта Паннонії та Іллірії, карта Понта Евксинського, карта Цизальпінської Галлії, карта північної Африки в давнину (без Єгипту) та легендарний пейзаж Темпі у Фессалії. З цих карт лише одна карта Ізраїльського та Юдейського царств показана як складена Тілеманом, всі інші підписані Ортеліусом.

У виданні «Theatrum Orbis Terrarum» **1595 р.** додано до складу «Parergon» ще кілька карт, причому датовані 1594 р.: карта Галлії епохи Страбона, карта древньої Бельгії (перероблена карта 1584 р.) і карта плавання Енея по Енеїді Віргілія; 1595 р. датовані: оглядова карта стародавньої Європи, карта Лаціума, карта Великої Греції, карта Дакії та Мезії, карта Британських островів (зменшена копія карти 1584 р.), карта древнього Єгипту (перероблення колишньої карти), карта походів Олександра Македонського і легендарний пейзаж Daphne. Усі карти підписані Ортеліусом.

У посмертному виданні **1601 р.** включені ще «Erythraei sive Rubri Maris periplus», датована 1597 р.; «Geographia sacra» - оглядова карта, датована 1598 р., і «Argonautica» - датована теж 1598 р. Усі три мають підпис Ортеліуса.

У виданні **1603 р.** до складу «Parergon» включений ще план ескуріалу.

У **1612 р.** видавець Moretus, наступник Плантена, включив до «Parergon» так звану «Tabula Peutingeriana». Над підготовкою цієї карти до видання Ортеліус почав працювати незадовго до смерті, але вона побачила світ окремим виданням лише 1 грудня 1598 р., вже після того, як він помер.

Таким чином, над упорядкуванням історичних карт Ортеліус почав працювати з моменту виходу його «Theatrum Orbis Terrarum» і працював до самої смерті. Оскільки до 1579 р. ним була випущена лише одна карта Римської імперії, то в основному працю зі складання історичних карт охоплюють останні двадцять років життя Ортеліуса.

При складанні «Theatrum Orbis Terrarum», як уже було зазначено, робота Ортеліуса полягала майже виключно у підборі та редагуванні карт. Вказівка на його особисте авторство там трапляється рідко. На противагу цьому, «Parergon» є майже цілком оригінальною працею Ортеліуса. Як видно з наведеного переліку карт, багато карт, що увійшли до «Parergon», складені особисто Ортеліуса на підставі текстів античних письменників.

Карти розміщувалися в Parergon'е не в хронологічному порядку їх складання автором, а в певній логічній системі. Посмертне видання 1603 р. поділено на дві нерівні частини. Перша, менша частина, присвячена біблійній історії, друга, основна частина відведена античності.

Включення в атлас карт біблійної історії та розміщення їх на початок атласу є наслідком тієї уваги до релігійних питань, яке було властиве XVI століттю.

Гуманісти XV ст. у своїх історичних творах або зовсім не торкалися подій церковної історії, або лише поверхнево. Реформація і боротьба з нею католицької церкви створили церковно-історичну літературу як протестантів, так і католиків. Природно, що, створюючи свій перший у світовій історії історичний атлас, Ортеліус вважав за потрібне включити до нього карти з біблійної історії. Природно також, що він поставив цю частину на перше місце в атласі. Але увага Ортеліуса поглинута переважно проблемами античної географії.

Кожна карта на звороті має текст, що відноситься до зображеної на карті території. У цьому тексті, більш розлогому, ніж текст на звороті карт у «Theatrum Orbis Terraruni», Ортеліус зазвичай перш за все зупиняється на назві даної країни в давнину і в давніх авторів, на її кордонах і на народах, що населяли її, приділяючи цьому багато уваги. Тут зазвичай даються короткі вказівки про адміністративний поділ країни. Далі наводяться висловлювання давніх авторів про цю країну. Іноді при цьому дається значна кількість цитат з давніх авторів, так що виходить щось на кшталт невеликих збірок уривків з античних письменників, що належать до цієї країни, наприклад, так зроблено стосовно до рідної Ортеліусу Бельгії.

При підборі цих висловлювань античних письменників автор часто прагне підібрати переважно судження — оцінки древніх авторів, іноді навіть лише короткі епітети, характерні для поглядів античності на значення цієї країни, наприклад, для Італії наводиться такий матеріал: «Gaelestem Italiam et Reginam ; Rerum Domi-nam-Rutilius; Gentium Dominam-Mamertinus; Beatissimam totius Europae-Dion Prusaeus. Totius Orbis optimam esse docet lib. I. Ila-licarnasseus multis de causis. Strabo ait huius praestantiam neminem posse pro dignitate verbis explicare».

Далі наводиться більш широке судження Плінія подібного змісту і робиться посилання на аналогічні висловлювання Полібія, Варрона, Страбона і Віргілія. Для Риму виписано понад сотню епітетів кількох десятків авторів (domina terrarum, orbis caput, patria libertatis, aeterna, magna і т. п.). Потім часто наводиться коротке зведення суджень античних авторів про природу країни і про побут і звичаї її мешканців.

Ці зведення складено докладніше для Галлії, де Ортеліус приділив особливу увагу друїдам, якими він спеціально займався, і для Німеччини. Для цих країн довелося, крім використання зворотного боку карт, запровадити також спеціальні додаткові аркуші, зайняті лише текстом. Щоб дати уявлення про характер побудови Ортеліусом цих зведень висловлювань античних авторів про природу та населення країни, для яких їм складено історичні карти, зупинимося кількома словами на відповідному місці тексту по Німеччині.

Ортеліус наводить відгуки древніх про клімат, ґрунти та рослинність Німеччини, особливо підкреслює її лісистість, наводячи вказівки Цезаря про розміри Герцинського лісу. Він говорить про її тваринний світ, ретельно зазначає також вказівки античних авторів на наявність у Німеччині покладів металів.

Описуючи древніх германців, Ортелій наводить вказівки античних письменників про їх зовнішності (зріст, колір очей і волосся), одязі та їжі,

причому на одязі та їжі зупиняється порівняно докладно, пов'язуючи це із заняттями населення країни. Багато уваги приділяє Ортеліус вказівкам на відсутність у германців міст, відзначає розкиданість жител та рідкість будівель із каменю та цегли. Особливо ретельно збирає Ортеліус розповіді класичних письменників про релігію германців, про їхню войовничість, предмети озброєння. Він намагається також зібрати відгуки стародавніх про звичаї германців, їх чесноти і пороки.

Тут він потрапляє у скрутне становище, наводячи судження, що суперечать одне одному. Він намагається вийти зі скрути, віддаючи перевагу відгукам Тацита як найбільш компетентного автора. Але, спростовуючи посиланням на Тацита твердження Секста Емпіра про статеву розбещеність германців.

Загалом для характеристики природи та населення стародавньої Німеччини Ортелій залучив понад п'ятдесят давніх авторів. Але при прагненні використовувати наскільки можливо висловлювання всіх древніх авторів, які написали хоча б лише кілька слів про Німеччину (цитуються навіть поети, наприклад, Горацій), Ортеліус все ж таки в основному спирається насамперед на Тацита, компетентність якого він підкреслює (Tacitus cui Germania exploratissima), і, крім того, на Цезаря та Плінія, тобто на авторів, у яких він міг знайти щедріший і не випадковий матеріал.

Німеччину Ортеліус характеризує загалом, не намагаючись встановити будь-які просторові чи часові відмінності. Втім, деяке уявлення про зміни в часі й в нього є безумовно; наприклад, говорячи про релігію німців, він при перерахуванні їх богів виражається так: «Deorum numero eos solos ducunt (si Caesari creditur), quos cernunt; Solem, Lunam etVulcanum. Postea tamen, u patet ex Tacito, qui vixit sub Nerva Imp. sibi alios quoque Deos adscivere, в Mercurium, Herculem (quern, si fides Luciano, ipsi Ogmion vocabant), Martem, Ysidem et Matrem deorum, item Alcim quendam».

Ортеліус вказує на відмінності у складі божеств давніх германців за часів Цезаря та часів Тацита. Як видно з цієї ж цитати, а також з інших місць тексту «Parergon», Ортеліусу не чуже уявлення про різний ступінь вірогідності свідоцтв стародавніх авторів, однак способи історичної критики йому зовсім чужі.

З карт Ортеліуса найбільшу популярність одержало деталізоване зображення Тихого океану (карта 1589 р. «Maris Pacifici»).

1578 р. Історико-географічний словник – «Abrahami Ortelii Antverpiani Synonymia Geographica sive Populorum, Regionum, Insularum, Urbium, Opidorum, Montium, Promontoriorum, Silvarum, Pontium, Marium, Sinuum, Lacuum, Paluddum… (Авраама Ортелія антверпенця Географічні синоніми чи назви та імена народів, країн, островів, великих і малих міст, гір, мисів, лісів, мостів, морів, заток, озер, боліт, річок, джерел т. д., назви та імена різні внаслідок неоднакових оповідань письменників, внаслідок змін, внесених часом та переміщеннями народів та змінами у їх мовах) [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550096739].

Другою історико-географічною працею Ортеліуса, є праця, що виникла у зв'язку з роботою над атласом – історико-географічний словник. Спочатку цей словник входив до складу «Theatrum Orbis lerrarum» під назвою **«Synonymia locorum».**

У **1578 р.** Ортеліус видав цей словник окремою книгою у видавництві того самого Плантена, який видавав атлас Ортеліуса. Книга мала, відповідно до звичаю на той час довгу назву.

На титульному аркуші вказувалося, що ця праця корисна і необхідна не тільки географам, а й особам, які вивчають історію та поезію.

У **1587 р.** Ортеліус переглянув і доповнив книгу, і вона вийшла другим виданням під новою назвою – **«Thesaurus Geographicus recognitus et auctus»** (Географічний скарб, твір, перероблений та доповнений автором). Другу частину назви не наводжу внаслідок її довжини, тим більше, що вона схожа на другу частину назви першого видання. Різниця лише тому, що у назві другого видання Ортеліус говорить про древні назви із приєднанням до них у більшості ще й пізніших).

У зверненні до читача, яке у книгах на той час відігравало роль сучасної передмови, Ортеліус насамперед зазначає, що його словник не є працею на нову невідому раніше тему. Він дає потім короткий огляд географічних словників, опублікованих до появи його праці. Він, між іншим, згадує тут і про географічний словник Боккаччіо, відзначаючи його залежність від роботи Секвестра. Говорить він про твір на ту ж тему Захарія Лілія «Orbis breviarium», що вийшов наприкінці XV ст., і про аналогічні роботи XVI ст.

Після короткого огляду попередніх робіт Ортеліусу викладає методологічні засади своєї праці.

Він показує, що передусім було переглянуто твори різного роду древніх письменників як світських, і духовних (зокрема як надруковані, так й деякі рукописні твори), потім роботи середньовічних авторів і після цього багато новітніх творів різними мовами. Він зазначає далі, що з творів древніх авторів включені до словника повністю всі географічні назви, з середньовічних — значну кількість, а з нових творів — ті географічні назви, які є поясненням древніх назв. Включено також географічні назви, відомі Ортеліусу з античних написів та монет.

Друкарські видання нерідко доводилося порівнювати з рукописами і таким чином виправляти зіпсовані місця. Проте багато зіпсовані і дивні (monstrosa) назви включені до словника, оскільки автор вважав за краще представити увазі вчених ці назви у тому вигляді, як вони збереглися, чим виправляти їх, керуючись лише довільними здогадами. Таким чином, обережність і часто боязкість критичного судження, настільки яскраво виявлена Ортеліусом при складанні його історичного атласу, виявилися також і при складанні історико-географічного словника.

У тих випадках, коли це дозволяли зробити друковані джерела (Ортеліус зазначає, що він відчував брак грецьких рукописів), до латинських назв приєднані грецькі. Це, на думку Ортеліуса, має допомогти встановленню правильної орфографії географічних назв. Епітети і всякого роду метафоричні найменування місць, що часто зустрічаються у поетів і ораторів, Ортеліус навмисне не включив у свій словник, оскільки такого роду найменування він відносив до кола питань, що вивчаються не географами, а фахівцями з граматики.

Географічні назви розташовані Ортеліум у загальному алфавітному порядку, незалежно від того, до якого відділу географії вони належать. При цьому спочатку завжди наводиться антична назва місця (латинська), а потім уже поряд з іншими поясненнями дається і його назва в сучасну Ортеліусу епоху.

Увага, приділена Ортеліусом окремим географічним назвам, дуже різна: воно визначається історичним значенням даного місця, станом джерел тощо. У «Thesaurus Geographicus», який, як було зазначено, є другим виданням словника, тлумачення значення багатьох географічних назв дано докладніше, ніж у «Synonymia Geographica».

Характер вказівок, які робить Ортеліус щодо коментованих ним географічних назв, можна побачити з прикладів. Наприклад, Олександрії відведена ціла сторінка в дві колонки. Спочатку стоїть антична назва міста латиною та грецькою. Далі сказано, що Євстафій та Стефан налічували вісімнадцять міст з такою назвою і дано перелік цих міст, починаючи з Александрії єгипетської; у цьому переліку сімнадцята стоїть Олександрія у Согдіані. Щодо фракійської Александрії Ортеліус наводить напис грецькою мовою на стародавній монеті.

Античні міста, які згодом зникли, включені Ортеліусом до словника; при цьому він прагне вказати найближче до вже уявного античного міста місто свого часу.

1598 р. «Tabula Peutingeriana» (Пейтингерова таблиця).

Третьою історико-географічною працею Ортеліуса, є праця, яку він почав незадовго до смерті і не встиг закінчити, була підготовка до видання давньоримської карти, яка згодом отримала назву «Tabula Peutingeriana».

Оригінал карти був створений в період між I століттям до н. е. та V століттям н. е. Імовірно Пейтингерова таблиця походить з карти Агріппи, складеної для його тестя імператора Октавіана Августа. Потім протягом декількох століть до карти вносилися зміни та уточнення. Ймовірно, карта була виправлена в IV столітті, оскільки на ній позначений Константинополь, названий так Костянтином Великим 11 травня 330 р. З іншого боку, на Пейтингеровій таблиці є зображення міст на території сучасної Німеччини, зруйновані або покинуті після V століття, що свідчить про те, що в V столітті до карти перестали вносити зміни.

Збережений манускрипт датується XIII століттям. Він був створений невідомим ченцем з Кольмара, який зробив копію з давнього оригіналу близько 1265 р.

1494 року Конрад Цельтіс виявив карту в бібліотеці Вормса. Після його смерті в 1508 р. карта за заповітом перейшла до його друга Конрада Пейтингера (1465—1547).

Цю карту знайшов у бібліотеці німецького гуманіста історика Пейтінгера Маркус Вельзер, член відомого аугсбурзького купецького прізвища та водночас вчений-гуманіст. Вельзер надіслав карту в Антверпен Ортеліусу для вивчення та видання. Під керівництвом Ортеліуса було виконано гравірування карти на міді для її видання, але побачила світ «Tabula Peutingeriana» через кілька місяців після смерті Ортеліуса (в грудн 1598 р.).

Отже, у грудні 1598 року повне зображення Пейтінгерової таблиці було вигравірувано на чотирьох мідних дошках (вісім сегментів) під патронажем бургомістра Аугсбурга і мецената Марка Вельзера, що був родичем Пейтінгеру. Приблизний тираж комплекту гравюр становив 300 екземплярів.

Під заголовком було вміщено таке цікаве звернення до Вельзера: «Благородному чоловіку Марку Вельзеру септемвіру Аугсбурзької республіки шле привіт Іван Моретус антверпенський друкар. Цю карту, шляхетний чоловік, ми не посилаємо до тебе, а повертаємо як воду з твого джерела. Ти послав її, знайдену твоїми стараннями серед паперів Пейтінгера, Ортеліусу (що нещодавно помер) для видання, отже, вона повертається до тебе по праву. Сам Ортеліус незадовго до смерті так мені доручав, і, звичайно, моє власне бажання та повага до тебе спонукали до того ж. Отже, прийми, якщо тобі був дорогий покійний, останній від нього подарунок - цю карту, яка колись належала тобі особисто, а нині завдяки тобі є спільним надбанням».

1591 року карта була частково опублікована видавничим домом Жана Море (Jan Moretus) під назвою «Fragmenta tabulæ antiquæ».

Карта була опублікована також видавництвом П. Бертіуса в «Theatrum Geographiae Veteris» в 1619 році. В одному з посмертних видань історичного атласу Ортеліуса - у видання 1624 р. теж була включена «Tabula Peutingeriana», видавець Бальтазаро Моретус.

Сім'я Пейтингерів володіла картою до 1714 р. Потім вона деякий час переходила з рук в руки, поки не була продана за сто дукатів Євгену Савойському. Після його смерті в 1736 р. карту придбала Імперська палацова бібліотека Габсбургів (Hofbibliothek).

Зараз Пейтингерова таблиця зберігається в Австрійській національній бібліотеці в Гофбурзі (Відень) і рідко демонструється публіці.

З XVII ст. ця карта стала предметом вивчення багатьох вчених і про неї накопичилася величезна література. З одного боку, вона є цінним джерелом для вивчення античної географії і цим вона привертає увагу істориків: наприклад, у СРСР над нею працював акад. Я. А. Манандян, вивчаючи торгові шляхи стародавньої Вірменії. З іншого боку, увагу фахівців з картографії вона досі привертає своєю суто картографічною стороною, наприклад, на останньому перед Другою світовою війною міжнародному географічному конгресі в Амстердамі в 1938 р. голландський вчений Фрейтаг Драббе (Frijtag Drabbe) представив доповідь, в якій зробив нову спробу дати її картографічний аналіз.

Географічні карти минулого належать до категорії історичних джерел, якими користується історична географія; можна сказати, є специфічним, властивим саме історичної географії, видом історичних джерел. Значення «Tabula Peutingeriana» для історичної географії античного світу дуже велике. Ще у XVIII ст. Шейб (Scheyb), який вивчав її, вважав, що без неї вся антична географія стає ніби сліпою.

На зворотному боці карти він розмірковує про те, що Тихий океан був відомий ще Птолемею, який не цілком точно іменував його «великою затокою».

Українські землі в Атласі А. Ортеліуса

1570 р. Карта «EVROPAE» (Європа). Карта опублікована в атласі “Theatrum Orbis Terrarum” й неодноразово перевидавалася. Українські

історико-географічні землі представлені Руссю (Russia) – напис біля Львова (Leopolis), Поділлям (Podolia), Сіверщиною (Zevera), Приазов'ям (Cumani), Кримським півостровом (Gazaria).

1579 р. Карта "Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remgie primum …" (Чорне море) опублікована в атласі "Theatrum Orbis Terrarum" й неодноразово перевидавалася. Відомі видання 1590, 1601, 1612, 1624 рр. Текст – латинська мова. Українські історико-географічні землі позначені як Scytyae sive Sarmatiae ae Europaea Pars, Кубань та Кавказ – Sarmatiae ae Asia Ticae Pars.

На карті позначені ранньоісторичні давньоукраїнські племена: анти, карпи, бастарни, роксолани, гети. Позначено Країну Скіфію у Причорномор'ї, Гілею (Скіфську). Антів, Карпів та Бастарнів (BASTERNAE) показано на Правобережжі, Роксоланів – в Приазов'ї, а Гетів (Getae) – в Придунав'ї. Позначено гори Скіфії – Сарматії (Рифейські та Амадоцькі).

Термін **«українські племена»** ввів у науковий обіг Михайло Грушевський у 1912 р. (Ілюстрована історія України : Шоста тисяча / М. Грушевський. – Київ, Львів: Друкарня С. В. Кульженко, 1912. – 556 с. : іл..).

Гети зі сходу граничили зі скіфами. Разом з кімерійцями гети в українській історії становлять власне місцеву археологічну культуру; гети також мають безпосереднє відношення до етногенезу українців, увійшли до складу східних слов'ян, перебували на теренах України від бронзової доби (1800—800 років до нашої ери) до доби переселення народів (375—800 роки нашої ери) [Енциклопедія українознавства. Том І. / Гол. ред. В. Кубійович. — м. Париж, Нью-Йорк, Львів: вид. «Молоде життя»-«НТШ»; 1993 р. стор. 66-67]. Науковий світ їх ідентифікує з липицькою культурою.

Карпи (лат. Carpi, грец. Καρπιανοί, Καρποι) — ранньоісторичне слов'янське (руське) плем'я, що мешкало в горах Карпати в останніх сторіччях до нашої ери й принаймні до 318 р. н. е. над горішнім Прутом та Дністром. З Велесової книги: «Літ за 1500 до Діра дійшли наші прадіди до гір Карпатських і там оселилися. Тоді йменувався наш рід карпенами». Історик Сергій Лісний (1898-1968), котрий жив у Канаді, вважав, що карпи й руси були одним народом. **Уперше про плем'я карпів згадує Ефор з Кіме (Еоліда), учень Ісократа, автор всесвітньої історії (бл. 360 р. до н. е.)**, локалізуючи його на території Карпат, над горішнім Прутом і Дністром та на північ. **Імовірно, від назви племені "карпи" пізніше названо гори Карпати.**

В основі назви "Карпати" може лежати доіндоєвропейський термін "кар" – камінь. Аналогічного походження такі назви: Альпи – від кельтського "alpes" – високі гори; Піренеї – від баскського "пірен" – гора; Хібіни – від фінського та саамського "хібен" – невеликий горб, гора, височина та ін. Ще Е. Мурзаєв (1984) знайшов багато паралелей на рівні ностратичних мов. Він наводить ряд лексем: вірменське Քար (Qar) – камінь, Պատ (Pat) – стіна; урартське "qarbi" (qarbe) – скеля; афганське "кар" (-ка) – скеля, гора; грецьке "карі", "карін" – вершина; древньоіндійське "каркара" – гравій, галька; хінді "канка" – галька; албанське "karpe" – скеля, що відобразилося в болгарському діалекті, як "карпа", "карпі", "карпіца" – скеля, стрімчак; словенське "кар" – высота; сомалійське "кар" – скеля; "карка" – камінь в даргинській мові (Дагестан); фінське і каральське

“kari” – стрімчак; ваханське “гар” (кгар) – камінь (Таджикистан), індоіранське “гар” – гора.

Такого ж походження і назва племені “карпи” – “ті, хто живуть у горах”, які населяли Карпати за часів Римської імперії.

Назву “Карпати” вперше навів Геродот у V ст. до н. е. Батько історії згадував річку “Κάρπις” (Карпій), що впадає в Дунай [9, с.191]. У 105 р. імператор Траян приєднав Південні Карпати (Дакію) до Риму. Римське панування в регіоні тривало до 271 р. Отже, Карпати були «відкриті» для цивілізованого світу. Тоді ж цю гірську систему, просторово дуже аморфну, вперше виокремив Птолемей (90–168).

За Птолемеєм (його твір “Керівництво з географії”) в Сарматії лежали такі гори: Сарматські, Певка (Тейки), Амадока, Гора Водін (Бодін), Гора Алан (Алаун), **Гора Карпат**, Венедські гори, Ріпейські гори. Під сучасними Карпатами Птолемей розумів Сарматські, Карпатські, Венедські та Певкінські гори. Заслугою Птолемея є також те, що він уперше виділив і локалізував плем’я “карпів” між верхньою течією Дністра і Карпатами.

У Птолемея від назви племені бастарнів, які тут проживали, гори Карпати мали ще назву Бастарнські Альпи (лат. *Alpes Bastarnidae*). Бастарни (лат. *Basternei*, грец. Βαστάρναι; певкіни).

Етнічна приналежність Карпів залишається спірною, оскільки прямих доказів у збережених античних літературних джерелах немає. Сучасна наукова думка переважно вважає, що Карпи були відгалуженням племені дакійців. Інші вчені пов’язують Карпів з різними етнічними групами, включаючи сарматів, фракійців, німців, кельтів та слов'ян.

Згідно з римськими хроніками I ст. нашої ери, у горах Карпатах жив народ карпів, споріднених з албанцями. У II ст. нашої ери *карпи* розселилися на долішньому Дунаї, де воювали проти Римської імперії; у кінці III ст. н. е. переможені *карпи* змушені були переселитися у південну Панонію.

Карпи (карпіани, Καρπιανοί) згадані олександрійським географом Птолемеєм в середині II ст. як народ, що проживає «між певкінами та бастарнами». За часів Птолемея це плем'я ще не розглядалося як могутнє. Використання Птолемей прив'язки до географічних координат і об'єктів дозволяє локалізувати карпів на схід від Карпат в басейні річки Дністер на території суч. Західної України, східної Румунії, Молдавії.

Карпи набули значення в III ст. як одне з найсильніших і войовничих варварських племен за Дунаєм. У фрагменті письменника VI ст. Петра Магістра міститься розповідь про те, що у 230 році карпи просили у римського намісника Мезії данину подібно до тієї, яку вже отримували готи. В данини їм було відмовлено, але налякані приготуваннями римських військ карпи не здійснювали набігів принаймі протягом декількох років після того.

Йордан *(пізньоантичний вчений і візантійсько-ґотський історик VI ст.)* відгукнувся про карпів як «надзвичайно досвідчених у війні людей, які часто бували ворожі римлянам». За словами Йордана близько 248 року 3 тисячі карпів в складі готського війська взяли участь у набігу на Мезію *(антична область на території теперішньої Болгарії, на південному березі річки Дунай, а також провінція Римської імперії)*. У 251 році в битві при Абрітте (в

суч. Болгарії) загинув імператор Децій. Хоча більшість джерел називає готів в якості супротивника римлян в цій битві, письменник IV століття Лактанцій вказав на карпів як на переможців Деція.

За словами афінського історика Публія Дексіппа, Скіфська війна почалася за часів імператора Бальбіна нападом карпів у 238 р. на римську провінцію Мезію, прилеглу до південного берега Дунаю в його нижній течії. Незабаром почесний титул «Карпійского» (Carpicus) отримали римські імператори Філіп і його син у 245 і 247 роках. Візантійський історик Зосима (460-520) втім повідомляє, що Філіпу не вдалося розбити карпів, що засіли в укріпленій фортеці, і він був змушений укласти з ними мир.

Бастарни (Βαστάρναι)**, певкіни** — ранньоісторичне слов'янське (руське) плем'я; за іншою версією кельтське плем'я; змішаного кельто-германського походження на думку німецьких археологів; за іншими джерелами, сармато-фракійського або балто-слов'янського походження, яке зайняло терени Карпатської України, жило в гирлі Дунаю і на західних Балканах протягом останніх століть до н. е. і перших століть н. е. Звідки й назва гір Карпат у Птолемея — лат. *Alpes Bastarnidae*. Одним з бастарнських племен були певкіни (певки), ім'я яких в окремих джерелах III століття переносилося на всіх бастарнів.

Гілея – у перекладі з грецької, – ліс. Гілея – згадуваний Геродотом гігантський плавневий лісовий масив у Скіфії, що тягнувся долиною Борисфену (Дніпра) від Хортиці й до Кінбурнської коси. В уявленні древніх греків це була напівказкова країна, заселена не лише численними звірами й птахами, але й лісовиками, мавками, німфами, русалками, водяниками. Гілея шанована скіфами як священний гай.

Геродот у своїй «Історії» шість разів згадує Гілею (скіфську).

Цит. Тараса Дишканта (FB, 2023): «Гілею, я знайшов давніше, переглядаючи сучасну геологію Дніпра. Дніпро мало свою дельту, та щей Каркінітський рукав, який починався біля Нової Каховки і впадав у Каркінітську затоку, біля нинішнього міста Каланчак. Весь правий берег ріки Каркініт і була та Гілея (дельтова), яка живилась водами Дніпра (Т. Дишкант «Географія» Клавдія Птолемея: карта України». Львів Сполом. 2009, с. 22). При впадінні р. Каркініта в Каркінітську затоку, тут має бути найдавніше античне місто на наших землях - Каркінітида, яке поки що незнайдене [*Т. Дишкант. «Скіфська спадщина». Львів. Сполом. 2007. С. 45*].

Ріка «Пантікап» найбільш відповідає нині - ріка Інгулець за географічними даними. Місто-столиця в Керченській притоці - Пантікапей був вже відомий на той час, і щоби заплутати, своїх читачів, Геродот вдався до перекручень із назвою ріки, ніхто ріки Пантікап у Скіфії-Сарматії більше не згадує!? Очевидно, що Геродот перекрутив так інформацію про Скіфію, щоби з його даних було неможливо відтворити її карту... Каркінітську Гілею, можна вважати «Нижньою» по відношенню до течії Дніпра, а пізніший козацький Великий Луг - Верхня Гілея!»

Сакральна скіфська земля Гілея спочатку перетворилася на знаменитий Козацький Великий Луг, оспіваний у легендах та оповідях українського народу. Потім ця земля почала називатися Дніпровські плавні, а незабаром (після

будівництва Каховської ГЕС) майже зовсім зникла з географічних карт. Після підриву московитами в ході російсько–української війни Каховської ГЕС, 6 червня 2023 року, територія Великого Лугу, що в період з 1958 по 2023 рік була залита водами штучного Каховського моря, відкрилася огляду.

У Гілеї знаходилося святилище Матері Богів, що ототожнювалося з Гекатою (Геката (дав.-гр. Εκάτη) — у грецькій міфології хтонічна богиня кордонів, роздоріжжя, чаклунства і привидів.). За однією з легенд, у Гілеї мешкала істота з туловищем жінки та хвостом змії. Від любовного зв'язку цієї жінки з Гераклом походять скіфи, гелони та агафірси.

В кн.4, п. 76. («Історія» Геродота) розповідається, що в Гілеї бло вбито знаменитого Анахарсіса, бо начебто він справляв чужі релігійні звичаї ? Хоча він по матері і був – елліном!? Це сталося в святилищі Матері богів ?? Нині це с. Залізний Порт - мис Гай Гекати за «Географією» Клавдія Птолемея !? [*Т. Дишкант, FB. 2023*].

Скіфська Гілея була густим лісовим масивом, насиченим болотяною рослинністю, луками та перелісками. Місцями траплялися піщані кучугури та відкриті ділянки білого піску.

Утворення Дніпровських плавнів вчені відносять до періоду останнього зледеніння (20-25 тисяч років тому), коли Чорне море було відокремленим басейном і рівень води в ньому був на 30-40 м нижчим від сучасного. В цей час річкою Дніпром і була вирита та велика улоговина, яку посідали плавні — завглибшки понад 100 метрів, завдовжки понад 100 кілометрів і завширшки до 20-25 кілометрів. Гірські породи Дніпровських плавнів — алювіальні (річкові) відкладення, що підстилалися кристалічними давніми докембрійськими породами.

Під час зміщення літосферних плит у 7562 р. до н. е. Середземне море зачерпнуло багато солоної океанічної води. У той час Чорне море було невеликим прісноводним озером. Коли ж пішло інтенсивне танення європейських льодовиків, то рівень води в Середземному морі зріс ще більше. Приблизно у 5600 р. до н. е. води Середземного моря прорвалися через Босфор і хлинули в Понтійське озеро (Чорне море). Відбулося стрімке утворення протоки між Середземним та Чорним морями, тобто фактично прорив води, і улоговина Чорного моря, на дні якої було невелике прісне озеро раптово заповнилася солоною морською водою. Берега тодішнього озера були принаймні на 140 метрів нижчими, ніж тепер має Чорне море. Вони також виявили суцільний однорідний шар мулу, який вказував на потоп.Ця грандіозна подія описана в книжці Вільяма Раяна і Волтера Пітмана «Ноєв потоп: нові наукові відкриття про подію, що змінила історію», яка вийшла в 1999 році.

Цю геологічну катастрофу спровокувало інтенсивне танення льодовика і збільшення рівня Середземного моря. До катастрофи Мармурове море являло собою стічне озеро, а Босфору взагалі не існувало. Коли ж відбувся прорив, утворився величезний водоспад, який щоденно скидав до 42 км^3 води (у 200 разів більше від обсягів скидання води у Ніагарському водоспаді). Цей так званий «Босфорський водоспад» скидав воду протягом року, допоки рівень Чорного та Середземного морів не зрівнявся.

Ця велика катастрофа викликала небувалу в історії міграцію людей. Автори зробили археологічні, генетичні і лінгвістичні дослідження і показали людські переселення з прибережжя Чорного моря в усі напрямки світу, включаючи Палестину і Месопотамію. Люди пішли до західної Європи, центральної Азії, Китаю, Єгипту і Перської затоки. Автори вказують, що "Чорноморські люди" і були тими загадковими протошумерами, що розвинули знамениту цивілізацію в Месопотамії.

За останні 10 тисяч років найкращим у Європі за кліматичними умовами був період між 4 700 і 3500 рр. до н. е. Починаючи з 3 500 р. до н. е. клімат почав псуватися: почастішали повені, заболотилися грунти, знизилася температура. Найбільшого похолодання він досягнув у період між 3 199 і 3 150 роками до н. е.

Холодний і сухий клімат, що встановився на рубежі IV-III тисячоліть до н.е. спричинив появу у степах Східної Європи нової форми господарства - відгінного кочового скотарства. Перехід місцевих землеробсько-скотарських племен до кочового скотарства був обумовлений, крім кліматичних чинників, також технологічними причинами: у цілинних степах, за винятком річкових долин, неможливо було обробляти землю до появи залізних землеробських знарядь.

Нові значні коливання клімату відбулися після 1 500 року до н. е. Клімат знову став теплішим та вологішим, що призвело до різкого зменшення площі степової зони, яка досягла історичного мінімуму і охоплювала лише крайні південні території, тоді як весь Південь України розташовувався у зоні лісостепу. Зона лісів також значно розширилася на південь і простягалася до сучасної Черкаської області включно.

Наприкінці епохи бронзи, починаючи із останньої чверті II тис. до н. е., клімат став значно сухішим: так, у X ст. до н. е. рівень Дніпра був найнижчим за весь період його існування. У таких умовах хліборобство у степовій зоні стає неможливим і землеробські культури занепадають.

У I тис. у лісостеповій зоні було багато лісів, особливо в Галичині і на Поділлі, де вони займали більшу половину території. Ліси покривали береги річок і балок: так, береги Дніпра аж до його гирла, до Олешківських пісків, були порослі лісами, вони також росли на берегах Самари, Орелі та Росі. На Правобережжі суцільні лісові масиви простягалися від Дністра до середньої течії Південного Бугу і Росі. На порубіжжі зі степом були великі лісові масиви: Лебедин ліс, Мотрин ліс, Чорний ліс. На Лівобережжі ліси займали набагато меншу площу і чергувалися із великими ділянками степу, однак і тут вздовж Сули і Терну росли великі ліси – Куренівський, Козельський і Гранівський, а вздовж Бетиці і Любані - Чорний Гнилицький. Великі суцільні ділянки лісу були також на берегах Ворскли та її приток: Мерли, Коломаку, Боромлі.

Подорожуючи по Скіфії, Геродот відвідав Гілею, піднявшись по Дніпру від його гирла і до самих порогів. Згадка про це знайдена в одній з епіграфічних пам'яток під час розкопок давньогрецької колонії Ольвії, яка існувала в Нижньому Побужжі з VI ст. до н.е. За часів «батька історії» уздовж берегів Борисфену тягнулися численні пасовища, а найвищі і соковитіші трави колисалися вітрами на просторах Великого Лугу, що здавалися нескінченним [Інформаційний портал Lytsar.club].

По скіфській священній Гілеї блукали стада зубрів і диких коней. У її глухих куточках будували свої дамби невтомні річкові трудівники бобри, гніздилися горді орлани-білохвости, чаплі, пелікани та безліч інших птахів. Дніпровська вода була прозорою і приємною на смак. Головну річку Скіфії живили сотні річок і річечок, в плавнях було багато островів, озер і боліт. У Борисфені водилися стерлядь, білуга, осетр, величезні соми і щуки, окунь, тараня, скумбрія, камбала, в'язь, судак та безліч іншої риби. У його гирлі сама по собі осідала сіль. Ймовірно, під враженням від своєї подорожі Геродот відзначав: «Це – єдина річка, крім Нілу, витоків якої я не можу вказати (як, здається, і ніхто з еллінів)» [*Інформаційний портал Lytsar.club*].

До XVIII ст. Україна була високолісистим краєм. Так, на початку XV ст. ліси займали 46 відсотків загальної площі, наприкінці XVI ст. - 43,1 відсотка, у XVIII ст. - 40.3 відсотка, а на початку XIX ст. 23 відсотки, У XIX ст. площа лісів у лісостеповій зоні зменшилася у 4,5 раза, порівняно із І тисячоліттям.

Вплив людини на природу лісостепу став відчутним уже у часи Київської Русі.

Гійом Левассер де Боплан (XVII ст.) відзначав, що на вододілах зустрічалися ліси вишневих дерев, «Хоч і невеликі, але густі, завдовжки іноді з півмилі і 200—300 кроків завширшки». Стиглі дикі вишні, за його словами були не менш смачними, ніж садові. У XVIII сторіччі автор книги «Історія про Козаків Запорозьких» князь Мишецький, серед рослин Дніпровських плавнів згадував дикий виноград, дику яблуню, дикий чай, шавлію, дуб, сосну, гордове і таволжане дерево. Історик Аполлінарій Скальковський (1808—1898) надає великий список рослин Дніпровських плавнів. Серед них — дика яблуня, дика груша, хміль, дика вишня, декілька різновидів верб, осика, глід, дикий виноград («дрібний кислий»), терен колючий. Серед трав, які росли берегами річок, він виокремлює: пирій, полин, кропиву, лободу (лебеду), гірчицю, цикорій; серед квітів — волошки, ромашки, гвоздичку; серед ягід — полуницю, суницю.

На деяких ділянках Гілеї утворилася пустеля (Олешківські піски). Окремі гайки залишилися на Кінбурнській косі, поблизу Парутиного та Олешків.

Загибель Гілеї почалася з притиснення всього південноукраїнського степу, коли замість традиційного і прибуткового в цих краях скотарства, особливо вівчарства, бездумно впроваджувалося хліборобство в неприпустимих масштабах. Казковий край, густо населений абсолютно реальними лосями та козулями, оленями й кабанами, лисицями й ондатрами, борсуками та видрами, куницями й хохулями, дикими котами та тарпанами, сомами й щуками, осетрами та севрюгами, судаками й лящами, вуграми, покірно чекав своєї долі [*Інформаційний портал Lytsar.club*].

Тисячі озер, проток, стариць, струмків, островів, кіс, заток, лиманів, а серед них величаво котив свої води Дніпро-Славутич. Паралельно Дніпру, дотримуючись лівобережжя, бігла на південь річка Кінська. Яскраво-блакитну до синяви воду Кінської неможливо було сплутати з Дніпровською – жовтувато-блакитною. І навіть після, на всьому шляху крізь Гілею, коли Кінська кілька разів виходила з нього, на час з'єднувалися тільки русла двох річок, але не їхні води. Яскраво-блакитна смуга ніколи не змішувалася з жовтувато-блакитною. Грань між ними простежувалася чітко. Хіба це не диво! Зберігала Кінська свою

течію і колір води до самого впадіння в Дніпровський лиман [*Інформаційний портал Lytsar.club*].

ГОРИ САРМАТІЇ

За К. Птолемеєм в Сарматії лежали такі гори: Сарматські, Певка (Тейки), Амадока, Гора Водін (Бодін), Гора Алан (Алаун), Гора Карпат, Венедські гори, Ріпейські гори.

К. Птолемей залишив нам їхні координати (у своїй системі, зрозуміло), тому ми маємо можливість визначити їх розташування. Найпростіше розібратися з горами Карпат та Певка (Певкінськими). Перші відповідають Північно-західним Карпатам, а другі – Східним Карпатам. Венедські гори, розташовані на тому ж меридіані, що й Карпати, можуть відповідати лише височинам, що відокремлюють Східну Пруссію з півдня – Вармійська або Виштинецька височини (на кордоні Польщі й Калінінградської обл.). Найзагадковіші в історії гори – Ріпейські (Рифейські) – у Птолемея чудово локалізуються щодо витоків та гирла Танаїса. Без жодного сумніву йдеться про центральну частину Середньоруської височини. Аланські (Алаунські) гори – це південно-західна частина тієї ж височини, а Бодинські гори, зважаючи на все, західна частина. Амадокські гори можуть відповідати як і Воронякам, так і Товтрам.

Амадоцькі гори.

У Клавдія Птолемея в «Географії» згадуються і **Амадоцьке озеро, і Амадоцькі гори і місто Амадоки і народ амадоки.** Всі вони досить довго зображувалися на різноманітних географічних картах. Амадоцьке озеро зникло з карт щойно у XVII ст. Майже до усіх географічних об'єктів з коренем «amado» К. Птолемей подає їх географічні координати. Так Амадоцькі гори розташовані під 55° довготи – 51° широти. Тут слід зазначити, що до наших днів обчислення широти на картах збереглося з античних часів, а показники довготи змінили у 1884 році, взявши за основу відлік меридіанів по Ґрінвічу.

До тепер проблема Амадоцького озера, Амадоцьких гір, міста Амадока і народу амадоки є невирішеною проблемою науки та залишається малознаною темою для широких кіл читачів. Відомо, що в Україні тему Амадоцького озера піднімало і про неї згадувало вкрай мале коло дослідників: Т.Люта, Р. Сосса, Я. Дашкевич, О. Пламеницька, М. Бандрівський, Т. Дишкант, Д. Чобіт.

Амадоцькі гори на картах зображаються таким же умовним позначенням як і Карпати. Очевидно це дало підставу для заперечення їхнього існування, бо між Волинню та Поділлям жодних класичних горів тепер немає. Це теж дає підстави для суджень щодо нібито гіпотетичності Амадоцьких гір. Насправді жодної помилки у розташуванні Амадоцького озера і Амадоцьких гір Клавдій Птолемей не допустив: і озеро, і гори були. І якщо озеро (став) тепер вже осушено, то гори залишилися. Для їх локалізації відштовхнемося від «Нової карти Польщі та Угорщини», виданої у Базелі в 1540 р. Себастьяном Мюнстером. На цій карті Амадоцькі гори мають таке ж зображення як і Карпати, вони прилягають до західного краю Амадоцького озера (на карті – Amadoca Palus). Із південних схилів Амадоцьких гір показано витоки Західного Бугу (Budkfl.[us]) і Серету (на карті без назви), а з північного краю – витоки Стиру (Styrfl.[us]). Ці зображення є досить точними. Усі зазначені ріки беруть початок

практично з одного місця – горбогір'я Вороняків: Західний Буг (ліва притока Вісли, басейн Балтійського моря) випливає із потужного джерела південного схилу цього горбогір'я у с. Верхобуж Золочівського району Львівської області; ріка Серет Правий (ліва притока Дністра, басейн Чорного моря) двома рукавами Лугом і В'ятиною бере початок із північно-східного краю цієї ж гори. Причому витоки Західного Бугу знаходяться на віддалі 5-и км від витоків Лугу і у 2-х км від В'ятини. Із цієї ж місцевості, але вже із північного схилу сусідньої гори Збараж випливає Стир (права притока Прип'яті, права Дніпра, басейн Чорного моря). Відстань між витоками Західного Бугу і Стиру – 10 км. Отже на горбогір'ї Вороняки у радіусі не більше 10 км беруть початок три ріки, які несуть свої води на північ (Західний Буг і Стир) та південь (Серет). Окрім цього, усі ріки є допливами різних великих рік Європи і належать до басейнів двох морів – Балтійського і Чорного. Усі три ріки, які беруть початок на горбогір'ї Вороняки присутні на, вже згаданій, карті С. Мюнстера 1540 р. Але на інших картах К. Птолемея зображено, що з Амадоцького озера випливає Стрипа – ліва притока Дністра і ось, що цікаво – вона дійсно випливає із того ж самого південного схилу горбогір'я Вороняків, що й Західний Буг; відстань між їх витоками – 12 км [*Дмитро Чобіт. «ГЕОГРАФІЯ» ПТОЛЕМЕЯ ЯК КЛЮЧ ДО СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. 2019*].

Молдавська дослідниця, географ Віра Вєріна у своїй праці «Зв'язок Дністра з Південним Бугом і Дніпром на карті Георгія Райхерсторфера» (Кишинів, 1970), ґрунтуючись на «Орографії Молдавії» 1541 року Георгія Райхерсторфера та власних натурних обстеженнях терену, стверджувала наявність Амадоцького озера. Зокрема, вона писала: "Місця колишнього озера Amadoca palus нами були обстежені в 1969 році. На нашу думку, воно розташовувалося між селищем Кузьмін і р. Скалатом. Від р. Скалата (Тернопільська область) і майже до Кам'янець-Подільського простягається товтрова гряда... яка являє собою бар'єрний риф середньоміоцеового моря... (Amadoca montes). В околицях р. Сатанова Хмельницької області головна гряда разом з бічними гребенями становить неповне кільце, через яке проривається на південь річка Збруч... Всередині цього товтрового півкільця поверхня абсолютно плоска й складена, мабуть, озерно-лагунними відкладеннями. В обривах Збруча й двох його малих приток виявляються озерні відкладення... Усередині цієї "чаші" існувало колись озеро, яке знаходиться в значній частині Сатанова. В історичних документах вперше згадується Сатанів у XV столітті. Захищаючись від татаро-турецьких набігів, жителі Сатанова використовували фортецю, що збереглася і понині на високому березі колишнього озера Амадок... Мабуть, озеро до цього часу вже висохло".

Рифейські гори.

Рифейські гори це Донецький кряж.

*За Українською Вікіпедією.***Рифейські гори** (Рипейські гори) — позначення височин, що дають початок основним річкам Скіфії. В античній міфології це гори, на яких знаходилося житло північного вітру Борея.

Уперше північну від Греції локалізацію Рифеїв вказав Гекатей Мілетський. У подальших джерелах антична наука лише уточнювала місцезнаходження цього важливого географічного орієнтира.

Про гіперборeїв, що жили за Рипейськими горами, писав Геллані. Однак Геродот цю назву не згадує.

Згідно з Гіппократом, Скіфія лежить під сузір'ям Віз, «біля підніжжя Рипейських гір, звідки дме північний вітер».

Арістотель також зазначав, що Рипейські гори лежать за крайньою Скіфією, під самим Возом, і що звідти стікає багато річок, найбільших після Істра, але вважав перебільшеням розповіді про їх значний розмір. В іншому джерелі Арістотель, не згадуючи назви Рип, підкреслює, що найсильніші течії річок на землі — від височин на півночі.

Рипейські гори згадує Аполлоній Родоський, який розміщує там витоки Істра, і Каллімах. Страбон вважав їх міфічними, так само як і гіперборeїв.

Згідно з географічною поемою Діонісія Періегета, в Рипейських горах беруть витоки річки Алдеск і Пантікап (Пантікап — притока Борисфена, Десна або Прип'ять).

Клавдій Птолемей в II столітті н. е. узагальнив відомі на його час історико-географічні факти. За його даними, Рипейські гори мали координати по середині: 63 ° — 57 ° 30 '; причому з Рипейськими горами межувала область розселення Саварів і борусків.

У «Орфічній Аргонавтиці» Рипейська ущелина названа в переліку географічних об'єктів, яку подолали аргонавти, перш ніж увійшли в північне море; також зазначалося, що Рипейські гори закривають сонце кіммерійцям.

Згідно «Періплу» Маркіяна (Маркіян Гераклейський — географ із Гераклеї у Вифінії, щоблизько 410 року — А. Б.), з Рипейських гір, які лежать «між Меотійським озером і Сарматським океаном», течуть річки Хесин (= Західна Двіна) та Турунт (= Полота) (ці річки названі також Птолемеєм, але без зв'язку з горами).

За Філосторгієм (Філосторгій (грец. Φιλοστόργιος; 368 — 439 — історик аномеянської церкви IV і V століть — А. Б.), з Рипейських гір стікає Танаїс (= Сіверський Донець), а у їх підніжжя жили неври, яких він ототожнював з гунами.

1581 р. Карта «Romani Imperii Imago». Опублікована в атласі «Theatrum Orbis Terrarum» (перше видання атласу 1570 р.). Українські землі позначені як Sarmatiae.

1595 р. Карта “Europam, Sive Celticam Veterem”. (Європа або давня Кельтія) з позначенням стародавніх племен, що проживали на теренах Європи, зокрема й України. Серед них ранньоісторичні слов'янські племена: карпи, анти, бастарни, гети та ін. Гети (Getae) позначені в Придунав'ї. Українські землі позначені як Scytia, Росія – Moscovia. Карта опублікована в атласі “Theatrum Orbis Terrarum”. Відомі видання 1608, 1618, 1624, 1638 рр. та ін.

1595 р. Вацлав Гродецький, Андрій Погрaбка, Абрагам Ортеліус. Карта “Poloniae Lituaniaeque descriptio. Auctore Wenceslao Godreccio; et correctore Andrea Pograbio Pilsnensi” (Польща, Литва). Карта неодноразово перевидавалася (1598, 1601, 1602, 1603, 1606, 1608, 1609, 1655 рр. і т. д.). Ортеліївський варіант карти Польщі В. Гродецького та А. Погрaбки з 1598 р. по 1645 р. виходив 15 разів. Українські історико-географічні землі представлені Малою Руссю (Minor Russia) – Західна Україна, Поділлям (Podolia) та Волинню.

1598 р. Карта «Аргонавтика» (Argonautica. Illustrissimo Principi Carolo Comiti Arenbergio, Baroni Septimontii, Domino Miravartii, Equiti Aurei Velleris, etc). Позначено Гілею (Скіфську) та давньоукраїнські племена (скіфи, бастарни, гети. Бастарнів (BASTERNAE) показано на Правобережжі, Скіфів – на Лівобережжі, а Гетів (Getae) – на північ від Азовського моря.

Гети зі сходу граничили зі скіфами (розташування на карті позначене не вірно). Разом з кімерійцями гети в українській історії становлять власне місцеву археологічну культуру; гети також мають безпосереднє відношення до етногенезу українців, увійшли до складу східних слов'ян, перебували на теренах України від бронзової доби (1800—800 років до нашої ери) до доби переселення народів (375—800 роки нашої ери) [*Енциклопедія українознавства. Том І. / Гол. ред. В. Кубійович. — м. Париж, Нью-Йорк, Львів: вид. «Молоде життя»-«НТШ»; 1993 р. стор. 66-67*]. Науковий світ їх ідентифікує з липицькою культурою.

Термін «українські племена» ввів у науковий обіг Михайло Грушевський у 1912 р. (Ілюстрована історія України : Шоста тисяча / М. Грушевський. – Київ, Львів: Друкарня С. В. Кульженко, 1912. – 556 с. : іл..).

1598 р. Мініатюрна карта Московії «Russiae Moscoviae et Tartariae Descriptio. Autore Antonio Ienkensono» (Опис Московської Руссії й Тартарії), створена за мотивами карти англійського мандрівника Ентоні Дженкінсона (1529 – бл. 1610), який став першим англійським послом в Московії при дворі Івана Грозного.

Українські землі зображено схематично.

Карта була опублікована в «Il theatro del mondo», італійському піратському виданні мініатюрного атласу Ортеліуса «Epitome». Вперше опублікована в 1598 році, публікація була відновлена в 1655 році, через сорок років після останнього видання голландського оригіналу.

1603 р. Вацлав Гродецький, Андрій Пограбка, Абрагам Ортеліус. Карта “Опис Польщі й Литви” (Антверпен, Нідерланди).

На карті охоплено територію від Балтійського моря на півночі до гирла Дніпра на півдні, від Одеру на заході до Дніпра на сході [*Вавричин М. Г. Матеріали до історії картографії України у XVI ст. 1975*].

На карті позначені кордони Польщі, воєводства пофарбовані різними кольорами. У тій частині карти, що охоплює українські етнічні землі, показано: Русь (Russia Pars), Волинь (Volhinia), Поділля (Podolia, ресоре opima – Поділля, багате на худобу (лат.), Кодима (Codima folitudo uafissima – Кодима, безлюдна, спустошена (лат.). Показано густу мережу населених пунктів на Русі, Волині та частині Поділля.

Місто Снятин (Snatyn), як і на карті Вацлава Гродецького (1570) позначене у складі Молдавії (Moldaviae Pars). Позначено прикарпатські містечка: Коломия (Colonia), Галич (Halycz), Рогатин (Rohatina), Долина (Dolina), Тисмениця (Tysmiecnice), Жуків (Zukov) та ін.

Незмінним на всіх вищезазначених картах Польщі В. Ґродецького й А. Поґрабки в доопрацюванні А. Ортелія було відображення політичного й адміністративного устрою, підписів держав, державних утворень,

адміністративних одиниць та історико-географічних земель. На картах подаються одні й ті ж назви державних утворень і земель. На території власне Польщі подано назви «POLONIA MAIOR» («Велика Польща») і «POLONIA MINOR» («Мала Польща»). На території сучасних Литви та Білорусі розміщено підпис «MAGNUS DVCATUS LITVANIAE» («Велике князівство Литовське»). На українських землях вказано назви «RVSSIA» («Русь»), «VOLHINIA» («Волинь») та «PODOLIA» («Поділля»). Тобто розміщення підписів Польщі та Великого князівства Литовського не поширювалось на українські землі [*Р. Сосса. ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019*].

Ортеліївські карти В. Ґродецького публікувались, починаючи з 1570 року. Унаслідок Люблінської унії 1569 р., коли Корона Польська та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу Річ Посполита, значна частина українських земель відійшла від Литви до Польського королівства (Волинське, Київське та Брацлавське воєводства). Зазначимо, що Литва довгий час не погоджувалась з включенням Підляського, Волинського, Брацлавського та Київського воєводств до складу Польщі. Адміністративний кордон між Великим князівством Литовським і Волинським воєводством Польщі офіційно був встановлений лише в 1638 р. З великими труднощами встановлювали адміністративний кордон між Київським і Мінським воєводствами [*Р. Сосса. ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019*].

На карті територію Брацлавського воєводства (без позначення меж) включено до складу Подільського воєводства, а Київське воєводство (теж без зазначення меж) залишено у складі Великого князівства Литовського. Белзьке воєводство, яке існувало вже довгий час, взагалі не виділено. Тобто автор (а це, очевидно, були правки А. Ортелія) вніс зміни на карті щодо переходу під юрисдикцію Польщі Волині та Брацлавщини, проте з незрозумілих причин Київщину залишив у складі Литви. На схід від Дніпра вузькою смугою до рамки карти показано територію Великого князівства Литовського. При компонуванні оригінальної карти В. Ґродецький виходив з конфігурації і територіальних меж Польщі до Люблінської унії, тому для показу території Польського королівства після 1569 року потрібно було розширити рамки картина схід. Схематичність картографічного зображення географічної ситуації (насамперед нерівномірне простягання окремих територій у напрямках «північ-південь» і «захід-схід», зображення русла Дніпра на території України майже прямою лінією з півночі на південь) та дуже узагальнене відтворення державних кордонів і адміністративних меж унеможливлюють докладний аналіз відображеного на карті адміністративно-територіального поділу. Зазначимо лише неправомірне зображення Подільського воєводства у межиріччі Дністра («Niester (Nijester) fl. (flu.)»; «Ptol[emaeus] Tyras») і Південного Бугу («Bog fluvius»; до XVIII ст. ріка мала українську назву «Бог») на півдні до Чорного моря (південніше річки Савранка пролягали володіння Османської імперії), а також занадто велике простягання на північ територій Руського та Волинського воєводств [*Р. Сосса. ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019*].

Цікаві карти

«Тихий океан» (лат. Maris Pacifici, (quod vulgo Mar del Zur) cum regionibus circumlacentibus, insulisque in codem passim sparsis, novissima descriptio) – карта опублікована в 1589 р. Ортеліусом з докладним зображенням Тихого океану, відомого в просторіччі як «Південне море». Це перше детальне зображення тихоокеанського регіону в європейській картографії. Карта входила до всіх наступних видань, а їх було 16, включаючи останнє 1612 р. Загальний тираж цієї гравюри становив близько 3 550 екземплярів.

Основним джерелом Ортеліуса була карта Америки, виконана Францем Хогенбергом. Тихий океан на мапі витягнуто з північного заходу на південний схід і обмежено з півдня великою «південною землею» (Terra Australis), яка майже змикається з південним краєм Америки. Ортеліус вперше зобразив на гравірованій карті на північ від Японії Isla la Plata (Срібний острів) — легендарний острів Аргіра, про який писали античні землезнавці Помпоній Мела, Пліній Старший та автор «Періпла Еритрейського моря», ім'я якого історія не зберегла.

ІІІ. ІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVII ст.

Спеціальні історико-картографічні роботи XVII ст. (не враховуючи карт, доданих до книг історико-географічного змісту) можна розділити на дві основні групи: на роботи оригінальні та на роботи компілятивного характеру. З оригінальних карт основними були карти французького географа Н. Сансона та його школи.

ДИНАСТІЯ КАРТОГРАФІВ САНСОНІВ

Засновником французької картографічної школи та однієї з найбільших династій картографів був географ, космограф, історик та картограф **Нікола Сансон** (Nicolas Sanson d'Abbeville; 1600–1667). За свою кар'єру Н. Сансон створив понад 300 карт. Він започаткував видавництво атласів світу у Франції. Н. Сансон є автором оригінальної псевдоциліндричної рівновеликої проєкції, запропонованої ним в 1650 р. яка і досі зберегла своє значення. Завдяки Н. Сансону французька картографічна школа мала суттєвий вплив на західноєвропейську картографію XVII–XVIII ст.

Вважається, що з появою мап Н. Сансона європейський центр картографії перемістився з Амстердама до Парижа. Зважаючи на точність використаної географічної інформації та деталізацію зображення роботи Н. Сансона відкрили епоху наукової картографії. Хоча його карти багато в чому ґрунтувалися на голландських матеріалах, але підбір карт у його атласах відрізняється систематичністю та внутрішньою єдністю, вилучено невірогідні елементи змісту та надмірні прикраси. Однак, Сансон не був захищений від накладення старих і нових світоглядних поглядів та картографічних міфів своєї доби. Поряд з реальними територіями та країнами на картах Сансона містяться нереальні.

Як вказує французький історик XX ст. Жюлліан, Н. Сансон був першою значною фігурою в історії розвитку історичної географії у Франції. Його першою картографічною роботою була карта Галлії за часів Цезаря, складена в 1627 р. яка неодноразово перевидавалася. Сансон у 30-50 роках XVII ст. видав ряд карт як історичних, так і карт, що зображають країни його часу.

Народився в Аббевіллі у родині вихідців з Шотландії. Освіту отримав у єзуїтському коледжі в Ам'єні. На початку своєї діяльності працював військовим інженером на будівництві фортифікаційних споруд у Пікардії. У 18 років створив свою першу мапу стародавньої Галлії, чим привернув увагу кардинала де Рішельє.

Близько 1630 р. Н. Сансон розпочав співпрацю з паризьким видавцем і гравером Мельхіором Таверньє (Melchior Tavernier, 1594—1665). У видавництві якого у 1632 р. опублікував детальну карту «Postes de France» (Поштовий зв'язок Франції).

Завдяки особистому знайомству з королем Франції Людовиком XIII, близько 1635 р. Сансон отримав титул «**Королівського інженера та географа**» (Ingénier et géographe de Roi), а у 1643 р. отримав привілей королівського картографа («geographe ordinaire du Roy»), що надавало йому

право бути радником та репетитором з географії та картографії у двох королів — Людовика XIII та Людовика XIV.

Він заснував у Парижі картографічну фірму, подібну до нідерландських фірм того часу. При цьому Сансон поєднував функції автора та видавця. Опублікувавши декілька карт самостійно (Galilee antiquae descriptio geographica (1627); Graeciae antiquae descriptio (1636); L'Empire romain (1637); Britannia, ou recherches de l'antiquité d'Abbeville (1638), in which he seeks to identify Strabo's Britannia with Abbeville; La France (1644); Tables méthodiques pour les divisions des Gaules (1644); L'Angleterre, l'Espagne, l'Italie et l'Allemagne (1644)) він після 1644 р. розпочав співпрацю з видавництвом П'єра Мар'єта-старшого (Pierre I Mariette, 1603?-1657), який придбав бізнес М. Таверньє.

У 1657 р. після смерті П'єра Мар'єта-старшого видавнича фірма перейшла до його сина — П'єра Мар'єта-молодшого (Pierre Mariette II, 1634—1716). Співпраця Сансона з видавництвом тривала до 1671 р. За цей час між картографічною майстернею Н. Сансона і видавничою фірмою П. Мар'єта було укладено чотири контракти (у 1648, 1651, 1654 і 1657 рр.). Ці угоди зобов'язували Н. Сансона створювати видавничі оригінали, а фірму П. Мар'єта — організовувати гравірування та друкування мап. Продавали картографічну продукцію обидві фірми, розділивши їх наклади на рівні частини, зберігаючи при цьому своє видавниче право. Деякі карти й атласи продавались обома фірмами (тоді на продукті зазначалися дві адреси).

1648 р. Н. Сансон видав свій перший географічний атлас під назвою «Europe».

За свою кар'єру Н. Сансон створив понад 300 мап. Вважається, що з появою мап Н. Сансона європейський центр картографії перемістився з Амстердама до Парижа. Зважаючи на точність використаної географічної інформації та деталізацію зображення роботи Н. Сансона відкрили епоху наукової картографії. Однак Сансон не був захищений від накладення старих і нових світоглядних поглядів та картографічних міфів своєї доби. Поряд з реальними територіями та країнами на мапах Сансона містяться неіснуючі земля Джессо (Jesso), країна Ельдорадо, а Каліфорнія зображена як острів.

Разом з Н. Сансоном у картографічній майстерні працювали його сини: **Нікола** (Nicolas II Sanson; 1626?–1648), **Гійом** (Guillaume Sanson; 1633—1703) та **Адрієн** (Adrien Sanson; 1639—1718), а також племінник **П'єр Дюваль**.

Н. Сансон одним із перших почав використовувати картографічні праці свого краянина Г. Л. де Боплана. Карти складені Сансонами на основі Бопланових карт: “Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow…(1665), “Description de la Tartarie…” (1654) та ін., а також три томи “Atlas Nouveau de diverses cartes de Geographie…” (1727) було надруковано у видавництві П’єра Марієтта, з яким співпрацювали брати Сансони. Такі фундаментальні видання Сансонів, як “Atlas Universel” (1674) та “Atlas Nouveau contenants Toutes les parties du Monde…” (1692) створило видавництво Юбера Жайо.

Біографія подана за матеріалами західноєвропейських джерел і праці Неоніли Падюки «КАРТОГРАФІЧНА СПАДЩИНА НІКОЛЯ САНСОНА (1600—1667) ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ

ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА. 2013».

СПАДКОЄМЦІ Н. Сансона

Разом з Н. Сансоном у картографічній майстерні працювали його сини: Нікола (Nicolas II Sanson, 1626?–1648), Гійом (Guillaume Sanson; 1633-1703) та Адрієн (Adrien Sanson, 1639—1718), а також племінник П'єр Дюваль.

З 1665 р. нащадки Сансона фігурували у назвах атласів як автори або видавці й підписувалися «Les Sieurs Sanson geographes ordinaires du Roy» (Панове Сансони Королівські ординарні географи). Після його смерті 7 липня 1667 р., в Парижі, справу продовжили його сини Гійом й Адрієн у партнерстві з іншими картографами. Брати у 1671 р. об'єдналися з майстернею Юбера Жайо (A. H. Jaillot). 1692 р. Юбер Жайо зібрав карти Сансона в окремий Новий Атлас.

Нікола Сансон-син мав теж титул Королівського географа. Загинув у юному віці. Створив досить багато карт, які були здебільшого згенералізованими мапами Н. Сансона-батька. Свої карти підписував «Par N. Sanson le fils Geographe du Roy» (Н. Сансон-син, королівський географ). Його мапи поміщені в атласі Н. Сансона-батька «L'Europe» 1648 р. та наступних перевиданнях.

Карти Н. Сансона-сина входили також до атласів і книг, що були опубліковані вже після його смерті, зокрема, до вже згаданих атласів «Cartes generales des toutes les partes du monde» (Париж: П. Мар'єт, 1658) і видання 1670 р. «Cartes generale de la geographie ancienne et nouvelle» (Париж : П. Мар'єт, 1675), а також «Geographie universelle» («Універсальна географія», Париж, 1675) і «Description de tout l'univers» («Описвсесвіту», Амстердам: Ф. Гальма, 1700). Крім того, Н. Сансон-син був автором історико-географічної праці «In geographiam antiquam» («У стародавній географії», 1683), що не мала мап [Неоніла Падюка. КАРТОГРАФІЧНА СПАДЩИНА НІКОЛЯ САНСОНА (1600—1667) ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА. 2013].

Гійом Сансон (Guillaume Sanson; 1633—1703). Після смерті батька в 1667 р., Гійом продовжив його справу. За успіхи в картографуванні отримав титул Королівського географа («geographe ordinaire du Roy»). В основному відомий картами Європи й Африки.

Г. Сансон працював у партнерстві з Юбером Жайо, з яким перевидавав окремі карти й атласи батька, зокрема «Atlas François», перше видання якого вийшло в Парижі у 1695 р. і перевидавалося багато разів аж до 1719 р., та «Atlas Nouveau» (Париж, 1681).

1670 р. Г. Сансон уклав угоду на видання 18 карт Сансонів з французьким картографом, скульптором та видавцем Юбером Жайо, який у 1671 р. отримав привілей на публікацію усіх мап Сансонів. Упродовж 1672—1680 рр. мапи публікували окремо у видовженому форматі folio.

15 вересня 1690 р. П'єр Мортьє отримав привілей від штатів Голландії та Західної Фрисландії видавати карти та атласи французьких картографів в Амстердамі для голландського ринку. Це стосувалося перш за все карт Сансона, які він друкував та виправляв докладаючи великих зусиль. Пізніше карти

Сансона перевидавалися фірмою «Covens & Mortier». На всіх перевиданнях вказувалися адреса (сигнатура) видавців.

У 1692 за дорученням французького короля Юбер Жайо для герцога Бургундії видав великий атлас з 95 мап Н. Сансона «Atlas novus ad serenissime Burgundiæ ducis. Atlas françois à l'usage de monseigneur le duc de Bourgogne contenant les cartes, et des empires, monarchies, royaumes, et états du monde» («Новий Атлас герцога Бургундії. Французький Атлас для використання монсеньйора герцога Бургундії, що містить мапи імперій, монархій, королівств та держав світу»). Атлас був перевиданий в Амстердамі голландським гравером та видавцем П'єром Мортьє (Pieter, Pierre Mortier, 1661—1711) під назвою «Atlas Royal a l'Usage de Monseigneur le Duc de Bourgogne…» та мав, як і у французькому виданні, посвяту герцогові Бургундському. Видання отримало шалений комерційний успіх і сім перевидань до 1742 р.

У 1692 р. власником картографічної фірми Сансонів став онук Н. Сансона-батька, син його доньки Франсуази, П'єр Мулляр-Сансон (Pierre Moullart Sanson, помер 1730 р.), який викупив частину плит у своїх дядьків Ґійома і Адрієна Сансонів. П. Мулляр-Сансон поновив публікацію атласу світу, перевидавши сансонівські карти та включивши до нього власні. Перше видання атласу з'явилось 1692 р. під зміненим титулом «Les tables et les cartes de la geographie ancienne et nouvelle» (Таблиці та карти старої й нової географії), оскільки частина плит залишилась у фірмі Мар'єт. 1695 р. П. Мулляр-Сансон отримав титул Королівського географа. Після його смерті у 1730 р. маєток фірми, за заповітом, перейшов у спадок трьом особам, в т. ч. Жілю Роберу де Воґонді (Jilles Robert de Vaugondy, 1688–1766), племіннику П. Мулляра-Сансона, майбутньому видатному географу. Невдовзі Жіль Робер скупив майже всю спадщину Ніколя і Ґійома Сансонів, викупивши також частину плит від фірм П. Мар'єта і Ю. Жейо [Неоніла Падюка. КАРТОГРАФІЧНА СПАДЩИНА НІКОЛЯ САНСОНА (1600—1667) ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА. 2013].

У 1730 р. та 1742 р.«Covens & Mortier» видала атлас з мапами Ніколи Сансона та Гійома Деліля у гравіруванні Ромейна де Гоге (Гооге) — (Romeyn de Hooghe, 1645—1708) під назвою «Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde: où sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, états, républiques &c» («Новий Атлас, що містить усі частини світу: де саме знаходяться імперії, монархії, королівства, держави, республіки та інші країни».

Комерційний успіх робіт родини Сансонів призвів до піратського видання їх атласів та мап. Так, голландський друкар Антоні д'Вінтер (Anthony d'Winter) з 1683 р. незаконно видавав картографічну продукцію під маркою «SANSON», зокрема у 1705 р. виготовлену Ніколою Сансоном та видану у 1680 р. його спадкоємцями мапу Польщі. У 1700 р. голландський друкар Франсуа Альма (François Halma; 1653—1722) під назвою «Description de tout l'Univers, en plusieurs Cartes, & en divers Traitez de Geographie et d'Histoire» (Опис Всесвіту, в декількох картах та в різних географічних та історичних посібниках) без дозволу спадкоємців Ніколи Сансона видав кишенькову версію сансонського атласу 1658 р.

Історична картографія Сансонів

Фірма Сансонів видавала географічні атласи, що мали поширення у Франції протягом майже століття.

У цих атласах при більшості карт сучасної епохи водночас був спеціальний відділ карт античного світу.

Для характеристики вмісту історичного відділу атласу Сансонів можна скористатися його виданням 1677 р. Історичної географії в цьому виданні присвячена частина першого тому атласу, що містить заголовок «Cartes de la geographie ancienne». Всього тут 35 історичних карт, з яких 29 присвячено античній історії й 6 — церковній, т. б. за обсягом ця частина атласу Сансонів приблизно рівна історичному атласу Ортеліуса.

Але в тематиці карт, наряду з рисами подібності, є і суттєві відмінності від історичного атласу Ортеліуса. Так само як і в Ортеліуса, в атласі Сансонів є вхідна карта древнього світу і карти окремих країн і окремих материків. Але підбір країн не однаковий. Звичайно, в обох атласах містяться карти античних Італії, Греції, Галлії, Іспанії та ін. Але в той час, як у Ортеліуса по Італії дано кілька карт, у Сансонів — тільки одна, немає в атласі Сансонівських карт Дакії та ін. З іншої сторони у Сансонів є карти, яких немає в Ортеліуса, як, наприклад, карта Боспору Кіммерійського і Боспорського царства, карта Скіфії, карта Гомерівської Греції та ін. Замість єдиної карти Римської імперії, як це було в Ортеліуса, Сансони помістили окремо карту Західної та карту Східної Римської імперії.

Н. Сансон звернув особливу увагу на внутрішній політичний поділ окремих країн. Він приділив багато уваги цьому питанню ще в своїй першій історико-картографічній роботі — на карті древньої Галлії. Він висунув ряд способів, за допомогою яких він вважав можливим досліджувати межі території народів, що населяли древню Галлію. Зокрема, він стверджував, що давній церковний поділ країни на діоцези відповідає давньому поділу на племінній території. Особлива увага до внутрішнього політичного поділу країни стала, починаючи з Сансона, характерною рисою більшості робіт з історичної географії Франції, особливо у навчальних закладах, зокрема і в навчальних закладах довоєнного часу. З 35 історичних карт, розміщених у розглядуваному виданні атласу Сансонів, 20 складені Нікола Сансоном і 15 — його сином Гійомом.

П’єр Дюваль

П’єр Дюваль (Pierre Duval; 1619—1683), французький географ та картограф, племінник та учень Ніколи Сансона, працював також у картографічній майстерні Сансонів.

Про П’єра Дюваля відомо, що народився він у 1619 р. в м. Аббевіль (Abbeville), що розташоване на півночі Франції. 1650 р. отримав титул Королівського Географа. Перші карти почали з’являтися з 1646 р., публікувались як окремо, так і входили до збірників карт. Спочатку це були переважно копії мап голландських видавців. До 1654 р. карти П. Дюваля публікував П. Мар’єт-старший, згодом — Ю. Жайо (до 1670 р.).

1654 р. заснував власне видавництво і відмовився перевидавати свої старі карти, що згодом призвело до розриву з Ю. Жайо. У цьому ж році до свого

прізвища почав додавати: д'Аббевіль. 1658 р. П. Дюваль склав карти Франції та її провінцій і написав до своїх карт «Description de la France ou Géographie françoise» (Опис Франції й французька географія).

Найвагомішими здобутками П. Дюваля є збірний атлас «Cartes de Geographie» (Париж, близько 1654 р.) (зібраний із мап відомих голландських і французьких картографів XVII ст. і невеликої кількості карт самого П. Дюваля; видавався у 1662 р., 1667 р., 1684 р.).

1658 р. фундаментальна праця «Le Monde, ou Géographie universelle, contenant la description et les cartes et les blasons des principaux pays du monde» (у 2 томах) з описом країн, яка перевидавалася багато разів. До 1688 р. було шість видань французькою мовою (1663 р., 1670 р., 1676 р., 1682 р. та ін).

У 1676 р. вона вийшла під назвою «Всесвітня Географія, що містить описи, карти й герби основних країн світу» (La Geographie Universelle contenant Les Descriptions, les Cartes, et le Blason des principaux Pais du Monde). Видана в Парижі, 312 сторінок з картами.

«Всесвітня Географія» є унікальним історичним документом в області картографії й представляє величезне значення для всіх країн світу в галузі історії, географії, лінгвістики, хронології. Примітно, що в цій географії із усіх країн тільки три названі імперіями. Це Імперія Тартарія (Empire de Tartarie) на території сучасного Сибіру, Імперія Могол (Empire Du Mogol) на території сучасної Індії, у Європі – Турецька Імперія (Empire des Turcs). Якщо в сучасній історії можна легко знайти відомості про Імперію Великих Моголів, то про Тартарію, як про імперію, не згадується в підручниках ні по світовий, ні по вітчизняній географії та історії, ні в матеріалах по історію Сибіру. Цікаві комбінації географічних назв, що збереглися до наших днів, і що канули в часі. Наприклад, на карті Тартарії, вона граничить на півдні з CHINE (сучасний Китай), а поруч на території Тартарії, за Великою китайською стіною, позначена місцевість названа CATHAI, трохи вище зазначені озеро Lak Kithay і населений пункт Kithaisko і т.д.

Основні праці:

*Recherches curieuses des Annales de France (1640);

*Abrégé du monde. Première partie ou discours du globe terrestre (1648);

*Mémoires géographiques (1651);

*Description de l'évêché d'Aire en Gascogne (1651);

*Tables géographiques de tous les pays du monde (1651);

*Cartes de Geographie (1654);

* Amérique, autrement nouveau monde et Indes occidentales (1655);

*La voyage et la description de l'Italie (1656);

*Le Monde ou la Geographie Universelle (1658);

*Les acquisitions de la France par Ia paix (1658);

*L'alphabet de la France (1658);

*La Sphère françois c'est à dire le traité de Gèographie qui donne la connoissance du Globe et de la Carte (1663);

*Les confins des Chrestiens et des Turcs (1663);

*Le globe terrestre (1666);

*Cartes de geographie les plus nouvelles (1672);

*Cartes et tables de geographie des Provinces Unies des Païs-Bas (1672);

*Memoires geographiques de tous les pays du monde ; avec plusieurs observations historiques par P. Duval d'Abbeville… (1674; 1686 та ін.);

*Diverses cartes et tables, pour la géographie ancienne, pour la chronologie … (1677, 170 стор.).

Історична картографія П'єра Дюваля

П'єр Дюваль також був автором ряду оригінальних історичних карт. Значну частину їх він об'єднав в атлас під промовистою назвою «Географічні карти, викреслені для розуміння істориків, для ознайомлення з територіями древніх монархій і для читання з користю життєписів, подорожей, воєн та завоювань великих полководців» («Cartes geographiques dressees pour bien entendre les historiens, pour connoistre les etendue des anciennes Monarchies et pour lire avec fruit les Vies, les Voyages, les Guerres et les Conquestes des grands Capitaines»).

Атлас був ним опублікований у 1660 р. Через п'ять років, в 1665 р., П'єр Дюваль випустив нове розширене видання цього атласу, включивши до нього кілька нових історичних карт, а також кілька путівників мандрівників в Азійські країни XVI—XVII століть. Таким чином, атлас вийшов змішаним, що спонукало автора відповідним чином змінити заголовок. Від атласу Сансонів атлас відрізняється і за змістом та оформленням.

По-перше, коштом різкого скорочення карт по Європі введено кілька карт по древньому Сходу — карту Перської монархії Дарія Гістаспа з поділом на сатрапії, карту монархії Кіра, карту Ассирії та Сирії, карти Єгипту та Лівії, яких немає в атласі Сансонів.

По-друге, П'єр Дюваль прагне давати карти головним чином до творів окремих авторів.

Попередні картографи, починаючи з Ортеліуса, зазвичай для кожної карти прагнули використовувати якомога більше авторів і лише для Галлії, крім карти спільної, викреслювали спеціальну карту Галлії до «Записок про Галльську війну» Цезаря, де була лише номенклатура, згадувана Цезарем.

П'єр Дюваль подає чотири карти до творів Цезаря: 1) карта Галлії до «Записок про Галльську війну»; 2) карта Римської держави (La carte de l'Etat de Rome); до записок Цезаря про громадянську війну; 3) карта Африки до військових діям Цезаря в Африці; 4) карта Іспанії до військових дій Цезаря в Іспанії.

Чотири карти дано за Геродотом: 1) карта Греції, 2) карта Персії, 3) карта Лівії, 4) карта Єгипту. Дві карти складено за Ксенофонтом: 1) карта походів спартанського царя Агесилая (фактично дана карта території, де проходили походи Агесилая, а не карта походів, напрямок яких не вказано) та 2) карта відступу десяти тисяч греків (шлях відступу вказаний).

Спеціальні карти викреслено П'єром Дювалем до творів Юстина, «Фарсалії» Лукана, до «Енеїди» Вергілія.

Третьою особливістю атласу Дюваля є значна увага автора до карт маршрутів історичних діячів. Дюваль викреслив карту шляхів, якими рухалося військо Олександра Македонського, карту шляху відступу десяти тисяч греків, описаного Ксенофонтом, він зобразив шляхи плавання Енея і Одіссея.

П’єр Дюваль не був першим картографом, який почав викреслювати карти історичних маршрутів. Вперше це зроблено в рукописному атласі Аньєзе 1546 р., де був нанесений на карту шлях Магеллана. Після нього Ортеліус викреслив маршрут подорожі біблійного патріарха Авраама. Але Дюваль широко застосував цей спосіб.

Четвертою особливістю атласу П’єра Дюваля є наявність у ньому, крім карт з античної та церковної історії, також і карт з історії мусульманського середньовіччя, а саме у виданні 1665 р. є карта халіфату близько 700 р. і карта Середньої Азії XIV ст. (Regionum ultra Oxum tabula geographica ex Abulfede Ismaele, Principe Hamah Anno 1345).

По-п'яте, П’єр Дюваль, не обмежуючись розглядом політичних кордонів минулого у статиці, як це робили Ортеліус, Сансони та інші картографи до нього, вперше зробив спробу дати динаміку цих кордонів.

Дюваль помістив у двох виданнях свого атласу три карти зростання території Римської імперії: 1) «Imperii Romani Infantia», 2) «Imperii Romani Adolescentia» (ці дві карти в атласі видання 1660), 3) «Imperii Romani Iuventus» (в атласі видання 1665).

Згодом вивчення еволюції політичних кордонів стало чи не найпопулярнішим завданням історичної географії, а особливо історичної картографії. В історичних атласах, аж до нашого часу, більшість карт присвячено стану державних кордонів на різні моменти історії території, що вивчається.

Атлас П’єра Дюваля має значно менший формат та менше навантаження порівняно з атласами Ортеліуса та Сансонів. Він оформлений набагато скромніше. Від автора він вимагав меншої ерудиції і значно менше праці, особливо якщо його порівнювати з працею Ортеліуса, піонера історичної картографії.

Але водночас деякі з щойно зазначених відмінних рис цього атласу, особливо карти зростання території Римської імперії, змушують розглядати атлас Дюваля як крок уперед у розвитку історичної географії.

П’єр Дюваль був також автором чотирьох карт з історії середньовічної Франції, випущених у світ у 70 і 80 роках XVII ст. - карти Нейстрії («Le royaume de la France occidentale dite autrement Neustrie»), карти Австразії («Le royaume de la France orientale dite autrement Austrasie avec partie de celui de Neustrie»), карти Аквітанії («Le royaume d'Aquitanie») та карти Бургундії та Арля («Le royaume de Bourgogne et d'Arles»).

П’єр Дюваль не був автором першої історичної карти, присвяченої середньовіччю. Першою картою з історії середньовіччя, мабуть, слід вважати карту імперії Карла Великого, складену Бертіусом (Bertius; 1565-1629), фламандець з народження, працював спочатку в Лейдені, в Голландії, а потім у Парижі, де отримав звання Королівського географа та Королівського історіографа; крім історичних та географічних робіт, написав багато творів богословського характеру) і видану в Парижі 1620 р. («Imperium Caroli Magni et vicinae regions auctore Petro Bertio», Parisiis, 1620). На цій карті зображено Європу часу Карла Великого. Кордони імперії Карла не вказані. Карта ця була передрукована потім в атласі Хорна і в атласі Янсона.

Історико-картографічними роботами компілятивного характеру були історичні карти атласів, що видавалися в Амстердамі, куди в XVII столітті перемістився з Антверпена центр картографічних видань.

ДИНАСТІЯ КАРТОГРАФІВ ГОНДУСІВ

Отже, у XVII ст. у Нідерландах центром друкування карт став Амстердам. Це було пов'язано з подіями Нідерландської революції й Вісімдесятилітньої війни (1568–1648), окупацією Антверпена та еміграцією багатьох видавців на північ. У той час в Амстердамі працювали численні картографічні видавництва, серед яких всесвітньовідоме **Гондіусів-Янсонів,** що виготовляло карти й атласи продовж XVII ст. Засновником цього видавництва був **Йодокус Гондіус,** один із перших перевидавців карт і атласів Герарда Меркатора.

Йодокус Гондіус-батько (Jodocus Hondius; 1563–1612) – голландський картограф і видавець. Й. Гондіус – один з найвідоміших картографів Золотого століття голландської картографії. З 1584 по 1593 роки він жив і працював у Лондоні.

Йодокус Гондіус-син (Jodocus II Hondius; 1594–1629) – голландський картограф і видавець, син Йодокуса Гондіуса.

Генріх Гондіус (1597–1651) – голландський картограф і видавець, син Йодокуса Гондіуса.

Історична картографія Гондіусів

Історико-картографічними роботами компілятивного характеру були історичні карти атласів, що видавалися в Амстердамі, куди в XVII столітті перемістився з Антверпена центр картографічних видань.

Першим за часом із визначних видань компілятивного характеру є випущений друком у 1618—1619 рр. амстердамською картографічною фірмою **Гондіуса** історичний атлас античного світу Бертіуса – «Theatrum geographiae veteris».

У першому томі атласу вміщено грецький текст і латинський переклад Птолемея, і навіть карти, викреслені до праці Птолемея Агатодемоном у обробці Меркатора разом із примітками останнього.

У другому томі вміщено два давньоримські ітінерарії,— так званий Ітінерарій Антоніна і ітінерарій з Бордо до Єрусалиму, карта Пейтінгера і чотирнадцять карт з історичного атласу Ортеліуса разом з текстом Ортеліуса, а саме карти античної Європи, Іспанії, Галлії, Німеччини, Італії, Сицилії, Дакії та Мезії, Понта Евксинського, Фракії, Греції, Африки, Палестини. Легко бачити, що «Theatrum geographiae veteris» не є оригінальною працею його укладача. Це просто збірка з античних джерел з історичної географії та карт Ортеліуса.

Праця автора виразилася лише в підборі та редагуванні матеріалу. Він сам це зазначив на титульному аркуші, вказавши, що їм у багатьох місцях виправлено латинський переклад Птолемея і що карти Меркатора та Птолемея він переглянув та виправив.

Об'єднання в одному збірнику античних авторитетів та Ортеліуса показує авторитет цього останнього в очах упорядника.

Георг Хорн (нім. Georg Horn, лат. Georgius Hornius; 1620, Кемнат – 1670, Лейден) – німецький історик, географ, богослов і професор історії Лейденського університету.

У 1648 році він здобув докторський ступінь у Лейдені та відмовився від запрошення як до Франкфуртського університету, так і до Гейдельберзького університету як професора богослов'я, натомість погодившись на посаду професора історії, політики та географії в новому університеті Хардервейка, де він став ректором у 1652 році. У 1653 році він став професором історії в Лейденському університеті, і займав цю посаду до своєї смерті в 1670 році.

У середині XVII ст., у 1653 та 1654 рр., вийшов двома виданнями історичний атлас Георга Хорна. Атлас, виданий власником картографічної амстердамської фірми середини століття Янсоном, мав назву «Accuratissima Orbis Anti-qui delineatio sive geographia vetus sacra et profana». Атлас складається із 49 карт. Перші з них — таблиця вітрів і оглядова карта античного світу — мають вступний характер. Далі 11 карт присвячено біблійній та церковній історії. Інші 36 карт, т. б. близько трьох чвертей всього атласу, відведені світській, майже винятково давній історії. Серед них є карти стародавнього Єгипту та частин північної Африки, що лежать на захід від нього, кілька карт з історії античної Греції, кілька карт древньої Італії (карта всієї Італії та окремі карти її найважливіших частин), карта Римської імперії та ряд карт окремих країн Європи в давнини (Іспанії, Галлії, Німеччини, Британських островів, Панонії, Фракії тощо). Включена в атлас також і карта Пейтінгера.

Таким чином, за своєю тематикою атлас Хорна майже не відрізняється від атласу Ортеліуса. Принципово новою є наявність двох карт з історії середньовіччя — карти «Imperii Caroli Magni» та карти «Britannia anglosaxonica».

На першій з них зображено Європу в епоху Карла Великого без зазначення меж його імперії. На другій представлена Британія за часів так званої гептархії.

Атлас Хорна на противагу атласу Ортеліуса був оригінальним твором свого укладача. Це компіляція з карт, складених іншими авторами. Найбільше запозичень із Ортеліуса. Насамперед сама тематика карт атласу Хорна дуже значною мірою збігається з тематикою карт атласу Ортеліуса.

Тематика 33 карт з 49 карт атласу Хорна здебільшого повністю, рідше частково збігається з тематикою карт Ортеліуса. Багато карт були просто передруковані з атласу Ортеліуса. При цьому щодо 16 карт, запозичених у всіх деталях у Ортеліуса, укладач на самих картах відзначив авторство Ортеліуса. На 13 картах, що відрізняються від карт Ортеліуса незначними деталями, іноді однією лише переробкою віньєтки, що прикрашає карту, вказівок на запозичення у Ортеліуса немає.

Карта давньої Італії запозичена у Клювера. Але цікаво відзначити, що карти частин Італії запозичені у Ортеліса. Дві карти давнього Єгипту і шляхи відступу десяти тисяч греків взяті у французького географа Дюваля.

Карта Римської імперії запозичена у французького вченого Бріе (Briet, в латинизованій формі Brietius). Французький єзуїт Бріе (1601—1668) був автором кількох творів географічного та історичного змісту. З них «Parallela geographiae

veteris as novae». Parisiis, 1648—1649, у трьох томах, являє собою курс античної та сучасної авторської географії.

У XVII ст. амстердамські картографічні видавництва видавали багатотомні географічні атласи. За справедливим зауваженням спеціаліста з картографії К. А. Салищева (1948), «по об'єму ці атласи не мали собі подібних. Навіть великі іноземні атласи наших днів здаються пігмеями в порівнянні з працями Блау і Янсона».

У багатотомному географічному атласі Янсона — «Joanni Jansonii Novus Atlas sive Theatrum Orbis Terrarum» — шостий том відведений історичній картографії. Цей том складений тим же Хорном.

Автор включив до нього карти свого історичного атласу і додав до нього кілька нових карт, головним чином по античній Греції. Але Хорн не був автором цих нових карт. Карти стародавньої Греції були складені Лауренбергом (1590—1658), німцем який працював у Данії. Карта античної Африки була складена голландським вченим Бланкартом (1625—1703).

До цього ж типу атласів належить «Атлас давньої світської та церковної історії» («Atlas antiquus, sacer et profanus»), створений голландським теологом Клерікусом (1657—1736) і виданий в Амстердамі в 1705 р.

Клерікус сам не склав ні однієї карти. Його атлас — компіляція з карт інших авторів, до того ж ці автори не завжди вказуються.

У передмові творець виражає надію, що знавці латинської, грецької та єврейської мов, що займаються вивченням стародавньої географії, побачать перевагу його праці в порівнянні з історичним атласом Ортеліуса.

До атласу він включив карти Сансонів, Дюваля та деяких інших французьких авторів. Друге місце займають запозичені карти з атласу Ортеліуса. До того ж на французьких авторів творець робить посилання, а на картах, запозичених у Ортеліуса, авторство майже завжди відсутнє. Іноді карти Ортеліуса були частково перероблені.

Для історії розвитку історичної картографії компілятивні історичні атласи цікаві в тому відношенні, що вони наочно показують ступінь авторитету, якою користувалися ті або інші оригінальні історичні карти в XVII ст. На початку століття панує авторитет Ортеліуса і ще не цілком вижитий авторитет Птолемея. В середині століття безроздільно панує Ортеліус. До початку наступного, 18 ст., більшість переходить вже до школи Сансонів. Карти Ортеліуса відтісняються на задній план.

ІІІ. ІІІ. ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ XVIII ст.

У XVIII столітті історична картографія зробила значні успіхи, порівняно з її станом у попередньому столітті. Однак ці успіхи були не так наслідком досягнень самих історико-географічних досліджень, як були результатом прогресу картографії як такої. Реформатори картографії у XVIII столітті — визначні картографи XVIII ст. — **Гійом Деліль** (Guillaume Delisle; 1675-1726; французький географ, картограф та астроном) і **Жан Батист Бургіньон д'Анвіль** (Jean Baptiste Bourguignon d'Anville; 1697-1782; французький географ і картограф), працювали як в галузі сучасної їм, так і в області історичної картографії. Їх досягнення у сфері історичної картографії є безпосереднім наслідком того нового, що вони внесли до картографічної науки.

Жан Батист Бургіньон д'Анвіль зробив для історичної картографії набагато більше ніж Деліль. Він був не тільки автором значно більшої кількості історичних карт, ніж Деліль, але і автором ряду історико-географічних досліджень, що дуже цінувалися сучасниками як у Франції, так і поза нею.

Гійом Деліль був учнем астронома Жана-Домініка Кассіні, який навчив його точного визначення положення за допомогою спостереження точок на небі.

Гійом Деліль був представником цілої «династії» географів. Батько – **Клод Деліль** (викладач географії та історії), брати: Жозеф Ніколя Деліль (1688-1768) – академік в Парижі та Петербурзі (1727-1747 рр.), увійшов в історію тим, що таємно надсилав до Франції копії московитських карт, до яких мав доступ в Академії наук; Симон – історик; Луї – астроном (приїхав в Росію разом з братом, помер 1741 р. на Камчатці). Про роботу Жозефа та Луї Делілей у Росії див. В. Ф. Гнучова. Географічний департамент Академії наук XVIII ст. М., 1946.

Перші карти видав у 1700 р. (світу, Америки, Африки, та Азії). З 1702 року був пов'язаний з Французькою Академією Наук. 15 березня 1702 р. він став учнем астронома Жана-Домініка Кассіні (Jean-Dominique Cassini) в Королівській академії наук.

З 1716 р. – ад'юнкт (позаштатний помічник астронома), з 1 червня 1718 р. був її членом (асоційований астроном).

Він викладав географію молодому Людовіку XV і в **1718 році** отримав титул «Premier Géographe du Roi» (**Головного Королівського географа),** створений з цієї нагоди. Одже, став першим вченим який отримав це звання.

У той час, коли Деліль проводив свої картографічні дослідження, престиж картографа і авторитетність його карт залежали від правдивості джерел, тобто докладних відомостей, що надавалися дослідниками і мандрівниками європейським географам і картографам. За дорученням Петра I склав карту Каспійського моря, на якій вперше дав його справжні положення і конфігурацію.

У 1700–1714 рр. видав всесвітній атлас на основі нових матеріалів, критично переглянувши картографічні уявлення того часу; повністю переробив карту Африки; вперше дав більш вірні пропорції Середземного моря, усунувши помилку в довготі, яка збереглася на географічних картах ще з часів К. Птолемея. Багато топонімів, які він дав, досі використовуються. Серед іншого

він є автором карти Західного моря, де вперше з'являється топонім «Гудзонова затока». Його Карта Луїзіани та течії Міссісіпі (1718) є першою детальною картою цього регіону.

Деліль завжди наносив на свої мапи градусну сітку. За декретом французького уряду 1634 р. французькі мапи приймали за нульовий меридіан острів Ферро (***Ферро – крайній західний острів групи Канарських островів, в період 1634–1884 рр. меридіан острова Ферро (17°39'51") на захід від Гринвіча приймався за початковий***).

Пошуки Деліля щодо точності та інтелектуальної чесності призвели його до судової суперечки в 1700 році з Жаном-Батистом Ноленом (1657—1708), колегою-картографом. 8 березня 1700 року Деліль звинуватив Нолена (спочатку не називаючи його імені) у копіюванні картографічної інформації з рукописного глобуса, який він зробив для канцлера Бушера, який знаходився в кабінеті сина останнього. Цей глобус містив інформацію, яку Деліль навмисно не друкував, як-от «Море Заходу», тому що, за словами самого Деліля, він не хотів зробити її доступною для конкурентів Франції. Деліль писав про Західне море. Він подав на Нолена до суду, щоб довести його плагіат. Зрештою Деліль переконав присяжних вчених, що Нолен знав лише старі методи картографії та, мабуть, викрав інформацію з власного рукопису Деліля. Карти Нолена були конфісковані, і він був змушений сплатити судові витрати по справі.

Висока наукова якість роботи, виконаної родиною Деліль, контрастувала з майстернею Сансона. Тоді як Сансон свідомо публікував застарілі факти та помилки, Деліль працював над тим, щоб представити сучасні знання.

Сансони, як і голландські картографи XVII століття, під час складання географічної основи карт мало брали до уваги дані астрономічних спостережень про географічне розташування тих місць, котрим такі спостереження було зроблено тоді. Зокрема, вони ігнорували те зведення астрономічних даних зазначеної категорії, яка була зроблена італійським астрономом Джованні Баттіста Річчолі (1598-1671) у його творі «Geographia et Hydrographia reformata», хоча перше видання цієї книги вийшло у світ в Болоньї ще в 1661 р. тобто. за шість років до смерті Ніколя Сансона, засновника «картографічної династії» Сансонов.

У науковій літературі XVII ст. зазначений недолік карт Сансона був неодноразово відзначений, зокрема, таким авторитетним діячем у галузі картографії, як Кассіні, але Сансони не внесли виправлень у свої карти, продовжуючи перевидати їх зі старою основою.

Але одне використання всіх накопичених астрономічних спостережень не розв'язувало проблеми. По-перше, астрономічні визначення довгот були зроблені з дуже різним ступенем точності, по-друге, одних астрономічних визначень в силу їх дуже обмеженого на той час числа було недостатньо для складання карт. Карти, складені на підставі одного лише некритичного використання астрономічних даних, виходили навіть гірше за старі карти, побудовані на основі одних лише даних про відстані, що містилися в маршрутних описах стародавніх і нових.

Гійом Деліль виробив метод комбінованого використання даних астрономічних спостережень з даними ітінераріїв (Itinerarium (множ. лат. itineraria) — ітінерарій – карта подорожі).

Поклавши в основу своїх карт дані точних астрономічних спостережень, він перевіряв за допомогою ітінераріїв сумнівні астрономічні дані і, крім того, доповнював матеріалами ітінерарії даними астрономічних спостережень, отримуючи таким шляхом систему географічних точок, необхідних для складання карти. Зіставляючи для тих самих місць дані точних астрономічних визначень з матеріалами ітінераріїв, він встановив справжні розміри стародавніх і сучасних йому величин відстаней стосовно градусу. Таким чином, Гійом Деліль виробив новий метод складання карт і цим зробив велику реформу в картографії.

Видані їм у 1700 р. карти частин світу і карта світу різко відрізнялися своєю географічною основою від усіх карт, складених картографами того часу. Різниця між картами Сансонів і Деліля, за словами Ніколя Фрере (1688—1749), молодшого сучасника та друга Деліля, автора низки цінних праць як історичних, так і географічних, впадала в очі при першому погляді.

Фрере дорікав Сансонам в ігноруванні астрономічних визначень широт і довгот.

Природно, що і на історичних картах, складених Делілем, він користувався своєю картографічною основою, що робило становище по відношенню один до одного всіх нанесених на карту географічних об'єктів набагато правильнішим, ніж було на картах його попередників.

Метод Деліля був значно удосконалений згодом д'Анвіль, який досить різко критикував карти Деліля за недостатньо вміле використання цих ітінераріїв.

З античної історії Деліль опублікував карти:

1. «Orbis veteribus noti tabula», 1714;
2. «Italia antiqua», 1715;
3. «Regiones Italiae mediae», 1711;
4. «Sicilia antiqua», 1714;
5. «Theatrum historicum occidentale ad annum Christi 400», 1705;
6. «Teatrum historicum orientale ad annum Christi 400», 1705;
7. «Graeciae antiquae tabula nova» (на двох аркушах, південна частина 1707, північна - 1708);
8. «L'Empire et les conquetes d'Alexandre le Grand», посмертне видання 1730, видане Бюателі;

Деліль створив також карти з історії середньовіччя.

З них було надруковано:

1. «Карта Візантійської імперії за правління Костянтина Багрянородного – «Imperii Orientalis et circumjacentium regionum sub Constantino Porphyrogeneta description», 1712;
2. «Civitas Lencorum - Diocese de Toul», 1707;
3. «Carte pour servir a la lecture de l'histoire des croisades», посмертне видання 1764;

Неопублікованими залишилися чотири карти з історії середньовічної Франції, складені Делілем для короля Людовіка XV, якого Деліль навчав географії у роки його дитинстві.

1730 р. Карта «Alexandri Magni Imperium et Expeditio» (Імперія Олександра Великого та походи). На карті південь України позначено як ***Scythia Europaea*** (Скіфія Європейська), територія на схід від Каспійського моря – Scythia. Карта поміщена в географічному атласі.

В атласі «Atlas nouveau» **1742 р.** поміщена карта «Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum» (Східна Імперія за творами Константина Багрянородного, X ст.) французького географа та картографа Гійома Деліля (Guillaume Delisle; 1675-1726). На карті Західна Україна та частина Поділля – MAGNA ALBA CHROBATIA (Велика Біла Хорватія), яка на сході межує з Руссю (RUSSIA). MAGNA ALBA CHROBATIA (Велика Біла Хорватія) є частиною SCLAVONIA (Склавонії).

Костянтин VII Багрянородний, або Порфірородний, чи Порфірогенет (грец. Κωνσταντίνος Ζ Πορφυρογέννητος, буквально — «народжений у багряниці, у порфірі, у царському палаці»; 17 або 18 травня 905 — 9 листопада 959) — візантійський імператор (913—959, фактично 945—959) з Македонської династії. Автор творів, що містять важливі відомості про русько-візантійські відносини 10 століття. Син Лева VI, його співправитель з 908 р.

Жан Батист Бургіньон д'Анвіль (Jean Baptiste Bourguignon d'Anville; 1697–1782), французький географ і картограф, Почесний член Петербурзької академії наук. Призначений **Географом короля** у віці 21 р. в 1718 р. Жан Батист Бургіньон д'Анвіль був особистим секретарем герцога Орлеанського і з 1775 р. – ад'юнкт-академіком Паризької академії наук. Він створив понад 200 карт, серед яких «Atlas général» (Париж, 1737–80 рр., 46 карт на 66 аркушах), «Nouvel atlas de Chine» (Гаага, 1737 р., 42 карти) і «Atlas antiquus major» (12 аркушів); текстом для останнього служить «Géographie anciènne abrégée» (3 томи, Пар., 1768 р.).

Його карти з давньої географії характеризується детальністю і базуються головним чином на власних оригінальних дослідженнях і тому є особливо цінними.

У своїй роботі зі складання карт д'Анвіль значно вдосконалив метод Деліля щодо використання даних маршрутних описів. Д'Анвіль широко використовував як дані античних ітінераріїв, так і всякого роду взагалі матеріал про відстані між географічними пунктами. Таким чином, у своїй роботі з картографії д'Анвіль використав історико-географічні джерела для складання сучасних карт, а сучасні дані для складання історичних карт. У його роботах історична картографія служила опорою для сучасної картографії, і навпаки.

У своїй роботі «Memoire sur la geographie апсієппе» д'Анвіль, говорячи про цей основний вихідний момент своєї методології, вказує, що для складання вірних географічних карт треба мати астрономічні виміри широти і довготи кожного пункту, зображеного на карті, але оскільки треба настільки багато, що навіть не можна сподіватися будь-коли їх мати повністю, доводиться заповнювати нестачу астрономічних спостережень даними ітінерарів.

В іншій своїй роботі – «Considerations generales sur l'etude et les connaissances que demande la composition des ouvrages de geographie», творі, написаному в глибокій старості що є методологічним результатом його картографічної діяльності, д'Анвіль. коротко зупиняється на початку роботи з історії картографії у Франції. Відзначивши заслуги Ніколя і Гійома Сансонів, д'Анвіль наголошує, що вони не враховували астрономічних визначень широт і довгот і завдяки цьому припустилися у своїх картах помилок, усунення яких було заслугою Деліля.

Але він своєю чергою допустив неправильності внаслідок невмілого та недостатнього використання даних ітінерарів та інших історико-географічних джерел. Надзвичайно вміле використання цих даних у поєднанні з даними астрономічних визначень широт та довгот дозволило д'Анвілю зробити у картографії подальший дуже великий крок уперед. Д'Анвіль відрізнявся винятковим умінням аналізувати та комбінувати всілякі дані про відстані між географічними об'єктами. Це вимагало витрати великої кількості скрупульозної праці.

Окрім надзвичайної працьовитості, д'Анвіль виявив у цій роботі гостру проникливість та винятковий дар вгадування істини за наявності сумнівних та невизначених даних.

Метод роботи д'Анвіля в області загальної картографії найбільш наочно можна простежити на прикладі його карти Італії, яку він забезпечив великим коментарем про способи її складання в спеціальній роботі, опублікованій ним в 1744 р. під назвою «Analyse geographique de l'Italie». Як видно з цієї роботи, при складанні своєї карти Італії д'Анвіль використовував дані античних ітінерарів та античних авторів про відстані між містами та іншими географічними об'єктами. Ці дані він пов'язав з астрономічними вимірами широт і довгот, які були в його розпорядженні.

У своєму коментарі він наголошує, що при цій роботі треба перевіряти античні дані, зіставляючи їх один з одним (стор. 19), і що основними труднощами є правильне розуміння античних відстаней, без ретельного вивчення яких робота не могла б бути виконана.

До завершальної глави книги, що має назву «Resultat de cette analyse geographique par rapport a la forme et al'etendue de l'Italie, en faisant un parallele des cartes de M. M. de l'lsle et Sanson, avec celle qui est ici done», прикладена карта Італії, на якій зіставлені загальний контур країни та положення великих населених пунктів, отримані д'Анвілем в результаті його роботи з контуром країни та положенням тих же населених пунктів на картах Італії Деліля та Сансона.

Це зіставлення наочно показує серйозні спотворення, допущені як Сансоном, а й Делілем.

Зокрема, Деліль і особливо Сансон перебільшували площу, яку займає Італія. За підрахунком д'Анвіля Деліль перебільшив площу Італії на територію, що дорівнює половині площі Ломбардії; Сансон перебільшив її ще більшою мірою.

Через кілька років після опублікування д'Анвілем його карти Італії папа Бенедикт XIV наказав виміряти довжину градуса меридіана у своїх володіннях і

прокласти ряд тріангуляцій через усю Папську область від Адріатичного до Тірренського моря (частина Середземного моря між островами Корсика і Сардинія).

Тріангуляційні виміри повністю підтвердили правильність карти д'Анвіля.

З **210 карт**, складених д'Анвілем протягом його тривалої картографічної діяльності, до сучасної йому географії належало близько половини. Крім вже згаданої карти Італії, найбільш значними з них є карти обох півкуль, опубліковані ним у 1761 р., та карти частин світу: карта Північної Америки, надрукована у 1746 р., карта Південної Америки, опублікована у 1748 р., карта Африки, вийшла друком у 1749 рр., карта Азії, шість аркушів якої опубліковані в 1751—1753 рр. і складена останньою у цій серії карта Європи на шести аркушах, надрукованих у 1754—1760 рр. З більш ранніх робіт д'Анвіля з сучасної йому географії велике значення мав атлас Китаю, який був виданий в 1735 р. як п'ятий том до чотиритомної праці єзуїта Дюгальда (du Halde). «Description geographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise». Повна назва атласу: «Nouvel Atlac de la Chine, de la Tartarie Chinoise et du Tibet, що містить у собі карти generales et particulieres de ce pays ainsi que la carte du royaume de Coree. La plupart levees sur les lieux par l'orden de l'Empereur Cang - Hi avec toute l'exactitude imaginable soit par les peres Jesuites Missionaires a la Chine, soi: par les Tartares du Tribunal des Mathematiques et toutes revues par les memes Peres.Redigees par M-r d'Anville, geographe ordinaire de Sa Majeste tres chretienne». A la Haye. 1737».

Атлас складається із 42 карт. На першій з них, під назвою «Carte la plus generale de toutes», представлена вся територія, що знаходилася під владою Китаю, включаючи Тибет. Друга – «Carte generale de la Chine» є картою території власне Китаю. Далі йдуть карти провінцій Китаю. Після них вміщена «Carte generale de la Tartarie chinoise», на якій представлені китайський Туркестан, Монголія та Маньчжурія. За нею йдуть карти окремих частин цієї великої території. Після них вміщена карта Кореї, за якою слідують карта всього Тибету та ряд карт його окремих частин. Останньою вміщено карту тих місць Сибіру від Тобольська до Камчатки, через які проїжджав Берінг,— «Cartes des pays traverses par le cap-ne Beering depuis la vil-le de Tobolsk jusqu'a Kamchatka».

З карт цього атласу карти провінцій Китаю та частин його зовнішніх володінь складені єзуїтами-місіонерами за дорученням китайського імператора Кансі на місці в Китаї на підставі різного типу зйомок і лише відредаговані для атласу д'Анвілем. Зведені карти, тобто мапа всіх володінь Китаю, мапа власне Китаю, мапа «китайської Татарії», і мапа Тибету складені д'Анвілем на підставі карт, складених єзуїтами, із залученням почасти й інших матеріалів.

Географічні карти д'Анвіля, беручи до уваги малу кількість астрономічних визначень географічного положення місць, яке було в його час, відрізнялися великою точністю, не тільки щодо загальних контурів материків і країн, як карти Деліля, але і в деталях. Це викликало здивування сучасників, а також представників наступного покоління, яким доводилося користуватися картами д'Анвіля, і доставило йому репутацію видатного картографа свого часу,

репутацію, що міцно зберігається в істориків географії взагалі та істориків картографії зокрема.

Відомий мореплавець XVIII ст. Бугенвіль (de Bougainville, 1729–1811) підкреслював високу якість картографічного зображення д'Анвілем району Молуккських островів. Ripault, який супроводжував Бонапарта до Єгипту, у своєму описі історичних пам'яток Єгипту пише, що д'Анвіль був предметом постійного подиву вчених, які супроводжували експедицію, за ту точність, з якою на його карті Єгипту було показано розташування стародавніх міст цієї країни.

Міжнародне визнання наукових заслуг д'Анвіля як картографа виявилося в обранні його почесним членом Російської академії наук. Це своє звання члена Академії наук він завжди вказував за свого імені як автора на своїх картах.

Петербурзька академія наук послала йому на відгук випущений нею 1745 р. Атлас Російської імперії. Характерно для методу д'Анвіля, що у своїх зауваженнях на цей атлас він висловлює жаль, що при складанні атласу не використано античних даних про береги Чорного моря.

Через п'ятдесят два роки після смерті д'Анвіля, в 1834 р., де Манном було здійснено перевидання його праць.

Олександр Гумбольдт, якого географи зазвичай вважають основоположником географії XIX ст. у своєму творі «L'Asie centrale», опублікованому в 1843 р., називає д'Анвіля великим географом, якому, незважаючи на малу кількість астрономічних визначень географічного положення місць, вдалося завдяки крайній ретельності, з якою він збирав ітінерарії і проникливості, з якою він їх використовував, «дати більшій частині своїх робіт ту повноту, яка за справедливістю дивовижна до сьогодні».

У 1897 р. історик картографії Волькенхауер (Wolkenhauer) характеризував д'Анвіля як «географа Божою милістю», праці якого були «творцями епохи» (epochenmachend) в історії картографії.

У 1913 р. у своїй хронології картографії Волькенхауер повторив цю характеристику майже в тих же виразах.

Метод д'Анвіля вимагав ретельного вивчення мір довжини як древніх і середньовічних, так і сучасних, як мір довжини європейських, так і мір довжини азійських народів. Вивченню цих мір д'Анвіль присвятив цілу низку робіт. Він був далеко не першим ученим, який ставив перед собою це завдання. Укладачі карт, так само як і фахівці з історичної географії в XVI-XVIII ст., необхідно стикалися з цією проблемою. Різного роду спроби вирішення її в різному обсязі робилися і Кемденом, і Клювером, і авторами цінних поправок до даних Клювера з географії античної Італії Лукою Хольстеніусом та іншими вченими. З попередників д'Анвіля в цьому відношенні особливо слід відзначити італійського астронома Річчолі, який у своїй праці «Geograpliiae et Hydrographiae reformatae libri XIII», II книгу «De mensuris intervallorum» присвятив порівняльному вивченню мір довжини стародавніх і пізніших, а III книгу «De itineribus mensurandis et locorum insignium itinerariis» присвятив ітінераріям і їх використанню для складання карт.

Але д'Анвіль приділив цьому питанню дуже велику увагу, виявив у його вирішенні винятковий талант і добре умів пов'язувати отримані результати з

практичними потребами картографії. Вивченню мір довжини д'Анвіль присвятив низку робіт. Основною з цих робіт була «Traite des medidas itineraires anciennes et modernes», надрукована в 1769 р.

У передмові до цієї праці він підкреслює значення знання протяжності різних мір відстаней для складання географічних карт. У самому дослідженні він піддав порівняльному вивченню мір: довжини і відстаней стародавніх Єгипту, Персії, Юдеї, Греції, Риму, Галії, а також міри відстаней Франції, Німеччини, Росії, Великобританії, Іспанії, Індії та Китаю.

Ця праця ніби підбиває підсумки багаторічної роботи д'Анвіля з вивчення мір відстаней різних часів і народів. Цій зведеній роботі передував ряд приватних досліджень, присвячених мірам відстаней. Найважливішим з них був твір «Traite des medidas itineraires des Romains et de la lieue galloise», опублікований в одній книзі разом з роботою абата Belley «Eclaircissements geographiques sur Gapcentne Gaule», що вийшла друком ще в 1741 р.

Але д'Анвіль був не лише видатним картографом. Він водночас був і автором низки історико-географічних досліджень, яких уже говорилося вище. За своїм характером ці дослідження були тісно пов'язані з історичними картами, складеними д'Анвілем. Ця обставина також не могла не позначитися позитивним чином на якості його історичних карт.

Історична картографія.

При написанні розділу використано матеріалами: В. К. Янунский. «Историческая география», 1955.

Першими історичними картами, складеними д'Анвілем, були карти, викреслені ним до книги абата Лонгера, що вийшла друком у 1722 р.

Про цю працю вже йшлося вище. Д'Анвіль склав до книги Лонгера дев'ять карт, з них дві історичні: «La Gaule ансієппе», на якій каа Галію часів Римської імперії з поділом на провінції, і «La France ancienne», на якій пазано Францію за часів Каролінгів.Цікаво відзначити, що на цій останній карті особливим шрифтом вказані області поширення двох основних гілок французької мови - langue d'oui і langue d'oc.

Д'Анвіль склав також цілий атлас історичних карт до праць Роллена - до «L'histoire ancienne» і до «Lhistoire romaine».

До «Давньої історії» Роллена д'Анвіль склав тринадцять карт.

1. «Le monde connu des anciens» (Світ, відомий давнім).

На цій карті дано значно меншу частину острівної Азії, ніж зазвичай давали на аналогічній карті попередники д'Анвіля. Д'Анвіль підкреслив цю особливість особливим написом на карті. У цьому написі д'Анвіль вказує, що він обмежився зображенням лише тих територій, щодо яких, як можна думати, древні воіли деякими відомостями.

Загальний контур материків на карті відображає той прогрес, якого досягла у XVIII ст. картографія завдяки працям Деліля та д'Анвіля.

До карти додано чотири масштаби: у римських милях, у грецьких стадіях, у перських парасангах та у французьких льє.

2. «Carte de 1'Egypte et de Libye» (Карта Єгипту та Лівії).

Долина Нілу зображена до Великого Катаракту (який показаний дещо південніше 23 паралелі).

Меридове озеро показане у двох місцях. В одному випадку дано його контур і зроблено напис: Меридове озеро, згідно з загальноприйнятою думкою. У другому випадку місце озера позначено зірочкою і зроблено напис, що тут мало знаходитися Меридове озеро, згідно з Діодором і Геродотом. Масштаби дано в римських милях, у грецьких стадіях, в єгипетських сшенах (schoenes) та у французьких льє. І далі на всіх картах зазвичай дано по кілька масштабів, виражених обов'язково у французьких льє, римських милях і грецьких стадіях, з додаванням у деяких випадках мір, що зображуються на карті країни, подібно до того, як це зроблено на даній карті.

3. «Carte de la partie de l'Afrique ou les Carthaginois on etendu leur domination» (Карта частини Африки, де карфагеняни поширили своє панування).

На карті, крім африканських володінь Карфагена, дано також південно-східну Іспанію, острови Балеарські, Сардинія, Сицилія, Мальта та деякі дрібні острови Середземного моря, а також невелику частину Південної Італії. Особливою врізкою подано околиці Карфагена.

4. «Carte pour l'expedition d'Annibal, sur laquelle son passage en Italie et les principales de ses marches sont traces» (Карта походу Ганнібала, на якій подано його шлях до Італії та основні його маршрути).

Шлях Ганнібала показаний, починаючи з південно-східного узбережжя Іспанії. Ті географічні пункти, біля яких відбувалися битви Ганнібала з римлянами (наприклад, Тразименське озеро, Канни), показані на карті, але немає вказівок, що в цих місцях були битви.

5. «Carte pour servir a l'intelligence de l'histoire des Assyriens, Mddes, Babyloniens et Perses» (Карта розуміння історії ассирійців, мідян, вавилонян і персів).

На карті зображена Передня Азія до Інду, Центральна Азія, Кавказ, Південна частина північного узбережжя Чорного моря та частина Єгипту.

Цікаво відзначити, що на місці теперішнього Самарканда поміщена Мараканда (головне місто согдійців на Зарявшані за місцем розташування і назвою (Мараканди) приблизно відповідало сучасному Самарканду» (В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стор. 2), Аму-Дарья показана що впадає в Каспійське море. Аральське море, контур якого показаний неправильно, названо «озером, у яке нині впадають Окс і Яксарт».

1. «La Grece» (Греція).

На карті подані Греція, Кріт та узбережжя Малої Азії разом з островами, розташованими між ними. На півночі зображено фракійське узбережжя та Мармурове море до Босфору.

2. «Carte de la Grande Grece y compris la Sicilie» (Карта Великої Греції 'включаючи Сицилію).

До назви карти дрібним шрифтом зроблена приписка, що завдання показати грецькі колонії, театр бойових дій Пірра в Італії і карфагенян в Сицилії.

3. «Plan de Syracuse ancienne et moderne» (План стародавніх і сучасних Сиракуз).

Крім позначення стін, храмів, замків тощо, на плані написами, які часто являють собою цілі фрази в стилі тих, що поміщав на своїх картах Ортеліус, вказані місця, де відбувалися ті чи інші події в історії Сіракуз, наприклад: «колона, споруджена Марцеллом, існує ще й тепер»; «болота, які були причиною чуми (la peste) у таборі карфагенян; з їхньої армії в 300 тис. чоловік тільки 20 тис. повернулися до Карфагену в 338 році до Р. Х.»; «413 року до Р. Х. знаменита морська битва між афінянами і сиракузянами. Перші, хоча були більш численні, були переможені, вони мали 86 кораблів, а їх противник 74» (напис у північній частині Сиракузської гавані); «вулиця могил, де Цицерон знайшов могилу Архімеда», тощо.

4. «Carte pour l'expedition de Cyrus le jeune et la retraite de dixmille Grecs» (Карта походу Кіра Молодшого і відступу десяти тисяч греків).

Шлях, яким йшли війська Кіра Молодшого та шлях відступу десяти тисяч греків позначений на карті лінією.

5. «La Grece et les pays plus septentrionaux jusqu'a Danube» (Греція і північніші країни до Дунаю).

6. «Carte de l'expedition d'Alexandre» (Карта походу Олександра).

На карті показані країни, завойовані Олександром Македонським, позначений шлях армії Олександра і, засновані ним «Олександрії», серед них і побудована в Центральній Азії.

7. «L'Orient» (Схід).

На карті подані Єгипет, Палестина, Сирія та Месопотамія.

Серед міст, поряд з Вавилоном та Ніневією, поміщено Багдад.

8. «L'Asie Mineure et le Bosphore» (Мала Азія та Босфор).

Крім Малої Азії, показані Чорне та Азовське моря з їх побережжям. Номенклатура на карті антична. Але в той же час показані Азов (поруч із ним Танаїс), Одеса та Зривань.

До «Римської історії» Роллена д'Анвіль створив чотирнадцять карт.

1. «Environs de Rome» (Околиці Риму).

На карті подана територія до Вельсинського озера на північному заході. Помптинських боліт на південному заході та області Марсів на північному сході.

Показані дороги, що йдуть з Риму. На карті подано шість масштабів: у давньоримських милях по 756 туазів (туаз – міра довжини у Франції епохи старого порядку, що дорівнює 1,949 м.) кожна, у сучасних римських милях по 764 туази кожна, у грецьких стадіях протяжністю 8 стадій в одній милі, в стадіях, що вживаються Полібієм, протяжністю в 8 1/3 стадій в одній милі, в стадіях, якими користується Страбон для околиць Риму, протяжністю в 10 стадій за одну милю, французьких льє по 2 500 туазів. Крім того, додані ще масштаби у футах. римських, грецьких та французьких.

Ці масштаби наочно показують, з якою скрупульозною ретельністю д'Анвіль вивчав протяжність мір довжини різних країн. Ця ретельність дозволила йому порівняно дуже точно визначати відстані між географічними об'єктами.

2. «Plan de Rome ancienne» (План стародавнього Риму).

У підзаголовку зазначено, що план заснований на дослідженнях Піррo Лігоріо, Алессандро Донаті і Фаміано Нардіні і що креслення приведено у відповідність з точним планом Риму, опублікованим Доменіко де Россі під час понтифікату папи Інокентія XII.

Очевидно, з метою кращої орієнтації в плані для сучасників на ньому на додаток до античних об'єктів нанесені деякі пізніші, а саме позначені стіни навколо Ватикану, відзначено місце храму св. Петра (Emplacement de la Basilique de St. Pierre), вказана сучасна стіна кварталу Трас-Тевере. Крім того, про стіну імператора Авреліана сказано, що вона є і сучасною стіною, і щодо Moles Adriani зазначено, що нині це замок св. Ангела.

3. «L'Italie proprement dite» (Італія у власному значенні слова). На карті подана Італія без Цизальпінської Галлії та Сицилії.

4. «Carte de l'ltalie proprement dite, ou l'objet principal a ete de tracer les voies romaines» (Карта Італії у власному розумінні слова, де основним завданням було нанесення римських доріг).

Карта зображує приблизно ту саму територію, що й попередня. На карті нанесено дев'ять головних римських доріг (Via Appia, via Latina, via Valeria, via Flaminia та ін.).

5. «Plan du combat naval d'Ecnome» (План морської битви при Екномі).

По суті — це не план у прямому значенні цього слова, а малюнок. Намальовано море, на якому зображено розташування римських і карфагенських кораблів перед битвою. Зображення кораблів схематизовані і типізовані, являючи собою скоріше умовні знаки, ніж зображення реальних кораблів. Римські кораблі та карфагенські зображені однаковими знаками. Кожна ескадра позначена цифрою; значення якої пояснено в умовних позначеннях. ‘

6. «Carte pour I'expedition d'Annibal sur laquelle son passage; en Italie et les principales de ses marches sont traces».

Д. «La Sicilie» (Сицилія).

На карті, крім звичайного навантаження, показано римські дороги в Сицилії.

8. «Plan de la ville de Siracuse» (План міста Сіракуз).

Представлено значно меншу площу, ніж на плані Сіракуз, складеному для «Давньої історії» Роллена. Спосіб зображення також дещо інший. Написи у вигляді довгих фраз відсутні. Зате намальовані міські стіни та вежі та деякі інші споруди.

На морі намальовано два античні кораблі — один, що йде на вітрилах, інший — на веслах. Малюнок кораблів нагадує аналогічні малюнки для прикраси карт в атласі Ортеліуса.

9. «L'Espagne» (Іспанія).

10. «La Grece proprement dite» (Греція у власному сенсі слова).

Врізкою у зменшеному масштабі подана карта Іллірії та Македонії. Конфігурація берегів Греції подана набагато краще, ніж на картах XVII століття, і трохи краще, ніж на карті древньої Греції Деліля, відображаючи, таким чином, як загальний прогрес картографії у XVIII ст., початок якому покладено Делілем, так і поліпшення, внесені особисто д'Анвілем.

11. «La Gaule Cisalpine» (Цизальпінська Галія).

Окрім звичайного навантаження, на карту нанесено римські дороги.

12. «La Numidie» (Нумідія).

На карті зображені Нумідія та римська провінція Африка. Карта є більш детальною, ніж та частина карти карфагенських володінь, складеної д'Анвілем до «Стародавньої історії» Роллена, на якій зображена та ж територія, що і на цій карті. Д'Анвіль помістив на карті невелику врізку про це. У цій врізці він, між іншим, зазначає, що майже всі деталі їм взяті з античних ітінераріїв, які дають надзвичайно рясні відомості про цю територію. На карту нанесено римські дороги, що, на думку д'Анвіля, уточнює становище населених пунктів.

13. «Carte de la Province Romaine dans la Gaule» (Карта Римської провінції в Галлії).

Ця карта, як і наступна за нею карта всієї Галлії, викреслена д'Анвілем до написаного Крев'є продовженню «Римської історії» Роллена, який помер, не закінчивши всієї праці.

На карту, крім звичайного навантаження, нанесено римські дороги та кордони територій, які були зайняті кожним із племен провінції.

14. «La Gaule dans son etat au temps de la conquete par Caesar» (Галія за часів її завоювання Цезарем).

На карті, подібно до того, як це робив Сансон, позначені межі територій, які займали галльські племена. Крім назв племен та її головних міст, згадуваних у Цезаря, автор наніс на карту й ті назви племен зі своїми головними містами, які хоч і названі Цезарем, але, на думку автора, мабуть, існували у цей час. Такі назви відзначені особливим значком на карті.

У шістдесятих роках д'Анвіль опублікував низку карт з античної історії, що стали результатом його історико-географічної роботи.

Першою була карта древньої Галлії — «Gallia antiqua ex aevi Romani monumentis eruta», опублікована в 1760 р. одночасно з працею автора «Notice de l'ancienne Gaule».

За нею пішла в 1762 карта античної Греції «Graeciae antiquae specimen geographicum». У 1763 р. було видано загальну оглядову карту світу «Orbis veteribus notus», і навіть карту західної частини Римської імперії «Orbis Romani pars occidentalis».

Наступного, 1764 р. з'явилася карта східної частини Римської імперії («Orbis Romani pars orientalis»), а також карти античної Італії («Tabula Italie antiquae»), Малої Азії з Сирією в давнину («Asiae, quae vulgo Minor dicitur et Syriae tabula geographica») та давньої Індії («Ad antiquam Indiae geographiam tabula»).

У 1765 р. д'Анвіль випустив у світ карту греко-римського Єгипту разом з великою працею з географії цієї країни («Memoires sur l'Egypte ancienne et moderne»). У 1767 р. було видано карту Палестини.

Сукупність цих карт була картографічним результатом історико-географічного вивчення античного світу вченими ерудитської школи XVII-XVIII століть.

З історії середньовічної Європи д'Анвіль опублікував карту під назвою «Germanie, France, Italie, Espagne, Isles Britanniques dans un age intennediaire del

ancienne geographie et de la moderne». Ця карта тісно пов'язана з його книгою «Eats formas en Europe apres la chute de l'Empire Romain en Occident», що вийшла друком у 1771 р., про яку вже говорилося вище. Карта була видана як у вигляді вклеювання в книгу, так і окремо. Масштаб на цій карті виражений у вимірах римських, французьких, іспанських, німецьких та англійських.

На карті представлені країни Західної Європи. На карті не зазначено, який період середньовіччя вона складена. Судячи з номенклатури, завданням картки є подати географію Європи раннього середньовіччя.

В області історичної географії історичні карти та історико-географічні дослідження д'Анвіля, за своїм характером дуже тісно пов'язані з його історичними картами, оцінювалися сучасниками та наступними вченими так само високо, як і його роботи в області загальної картографії.

Історичні карти, складені д'Анвілем у шістдесятих роках, були наприкінці XVIII ст. перевидані у Нюрнберзі як атлас під назвою «Atlas Antiquus Danvillianus». Атлас складався із дванадцяти карт.

I. «Orbis veteribus notus, scillicet Europa, Asia, Africa».

II. «Orbis Romani pars occidentalis: Hispania, Br'tania, Germania, Gallia utraque, Italia, Sicilia, Sardinia, Corsica, Vindelicia, Rhaetia, Nori-cum, Pannonia, Illyricum».

III. «Gallia».

IV. «Italia, Sicilia, Sardinia, Corsica».

V. «Orbis Romani pars orientalis: Sarmatia Europea, Taurica, Chersonesus, Moesia superior et inferior, Macedonia, Thracia, Graecia, Asia Minor, Syria, Palaestina, Arabia, Aegyptus».

VI. «Graecia».

VII. «Asia Minor et Syria».

VIII. «Palaestina».

IX. «Euphrates та Tigris».

X. «India».

XI. «Aegyptus».

XII. «Tabula medii aevi. Germania, Francia, Italia, Hispania, Insulae Britannicae».

Як посібник при користуванні атласом була випущена переробка праці д'Анвіля «Geographie ancienne abregee» під назвою «Hand-buch der alten».

Перше видання вийшло у Нюрнберзі в 1784–1785 рр. під редакцією Гуммеля (Hummel), друге — 1796 р. під редакцією Геєрена (Heeren; 1760—1842), одного з великих і передових німецьких істориків того часу.

У 1798 р. там же, в Нюрнберзі, з великого атласу був зроблений невеликий для шкільного використання «Atlas Antiquus Danvillianus Minor editus». До цього шкільного атласу було випущено скорочений підручник давньої географії для шкіл.

Праця д'Анвіля «Geographie ancienne abregee» була перекладена англійською мовою в 1791 р. під назвою «Compendium of Ancient Geography». Ще раніше, у 1752—1753 рр., дві з карт атласу, складеного д'Анвілем до «Стародавньої історії» Роллена, а саме план Сіракуз і план відступу десяти тисяч греків, були видані московитською мовою у перекладеній московитською

мовою «Давньої історії» Роллена. Але до московитського перекладу стародавньої історії Роллена були прикладені лише ці дві карти д'Анвіля. Інші історичні карти, прикладені до цього перекладу, були запозичені у Целларіуса.

Сукупність цих карт була картографічним результатом історико-географічного вивчення античного світу вченими ерудитської школи XVII-XVIII століть.

З історії середньовічної Європи д'Анвіль опублікував карту під назвою «Germanie, France, Italie, Espagne, Isles Britanniques dans un age intennediaire del ancienne geographie et de la moderne». Ця карта тісно пов'язана з його книгою «Eats formas en Europe apres la chute de l'Empire Romain en Occident», що вийшла друком у 1771 р., про яку вже говорилося вище. Карта була видана як у вигляді вклеювання в книгу, так і окремо. Масштаб на цій карті виражений у імірах римських, французьких, іспанських, німецьких та англійських.

На карті представлені країни Західної Європи. На карті не зазначено, який період середньовіччя вона складена. Судячи з номенклатури, завданням картки є подати географію Європи раннього середньовіччя.

В області історичної географії історичні карти та історико-географічні дослідження д'Анвіля, за своїм характером дуже тісно пов'язані з його історичними картами, оцінювалися сучасниками та наступними вченими так само високо, як і його роботи в області загальної картографії.

У наступному дев'ятнадцятому столітті Барентен де Моншаль (Barentin de Montchal) видав двотомну працю «Geographie ancienne et historique, composee d'apres les cartes de d'Anville». Перше видання цієї книги вийшло в 1807 р., друге — в 1834 р. У передмові до другого видання, пояснюючи структуру своєї праці, автор писав: «Pour la partie geographique j'ai suivi d'Anville dont tout le monde connait l'exactitude et la profonde erudition. Je ne pouvais pas choisir un meilleur guide» (У географічній частині я слідував д'Анвілю, точність і глибока ерудиція якого всім відомі. Я не міг вибрати кращого керівника).

Авторитет д'Анвіля в галузі античної географії був для автора названої спеціальної праці з географії настільки незаперечний, що він і не думав про будь-які поправки до даних д'Анвіля. Поклавши в основу своєї роботи карти д'Анвіля, Барентен де Моншаль ставить своїм завданням лише додати до даних д'Анвіля «опис звичаїв та звичаїв різних народів, продукції їх територій, їх торгівлі і т. д.» (Preface, p. 1), а також розповісти про гідні згадки про події, що мали місце в тих країнах, містах і місцевостях, про які йдеться, щоб «таким чином, географія, міфологія та історія надавали один одному взаємну допомогу». На початку першого тому своєї роботи Барентен де Моншаль передрукував Eloge de M. d'Anville, вперше надрукований 1802 р.

Такий видатний представник критичного методу XIX ст. у розробці питань римської історії, як Нібур (1776—1831), цінував історико-географічні праці д'Анвіля надзвичайно високо.

У лекціях з давньої географії та народознавства, читаних ним у Боннському університеті в 1827/28 навчальному році («Vortrage fiber alte Lander-und Volkerkunde an der University of Bonn gehalten», видані в 1851 р.), Нібур характеризував д'Анвіля такими виразами: «У XVIII столітті одна людина без написання численних книг, більше шляхом картографії, надзвичайним

чином, гігантськими кроками просунула вперед давню географію, це великий д'Анвіль, один з найвидатніших геніїв мені відомих. Не можу пропустити жодного випадку відзначити величину заслуг цієї людини, він своїми роз'ясненнями питань древньої географії надав видатні послуги як історичної філології, і древньої історії».

Далі Нібур підкреслює виняткове вміння д'Анвіля оцінювати матеріали, що були в його розпорядженні. «Хто знає стан географії до д'Анвіля, — каже Нібур, — той не може не дивуватися цій людині».

З праць д'Анвіля Нібур більше цінував роботи з географії стародавньої Галлії та давнього та нового Єгипту і нижче ставив його «Geographie ancienne abregee». Але особливо високо він цінував його історичні карти, які називав «неперевершеними».

У 1853 р., вітаючи у стінах Берлінської академії наук видатного фахівця середини XIX ст. з картографії античного світу Генріха Кіперта, Август Бек (Boeckh), знавець історії стародавньої Греції, бажаючи підкреслити наукові заслуги Кіперта, назвав його «наш новий д'Анвіль».

Дещо іншу оцінку дав працям д'Анвіля наприкінці XIX ст. Ернест Дежарден, автор чотиритомної роботи "Geographie historique et administrative de la Gaule Romaine" (t. 1, 1876). Дежарден наголошує на заслугах д'Анвіля як картографа; він визнає виключно цінною його роботу «Analyse geographique de l'ltalie» і говорить про нього навіть як про творця картографічної науки, що вже, звичайно, є безперечним перебільшенням. Дежарден вважав, що найцінніші роботи д'Анвіля належать до галузі математичної картографії. Відносячи в цю область і його численні дослідження про стародавні міри відстаней, Дежарден вказує, що в галузі історичної картографії д'Анвіль виявив «рідкісний здоровий глузд» в обговоренні спірних питань і «дивовижний топографічний інстинкт» при визначенні відповідності між античними та сучасними географічними назвами.

Але Дежарден невисоко ставить д'Анвіля як історика, вважаючи його таким, що стоїть значно нижче його попередника Валуа. Дежарден наголошує на наявності помилок у тлумаченні текстів античних авторів у книзі д'Анвіля, присвяченій географії стародавньої Галлії, що, на думку Дежардена, «свідчить про вельми недосконале знання античності».

На думку Дежардена, важко зрозуміти майже необмежений авторитет, яким користувалися роботи д'Анвіля в галузі стародавньої історії, та мале значення, яке надавалося його працям у галузі географії та картографії.

Зі всього сказаного вище неважко бачити, що думка Дежардена про слабкий авторитет д'Анвіля у географів зовсім не відповідає дійсності. Що ж до авторитету д'Анвіля у питаннях історичної географії, то цей авторитет був наслідком і його досягнень у галузі історичної географії, досягнень, тісно пов'язаних із його роботою в галузі загальної картографії. Цих здобутків не заперечує і Дежарден. В галузі історичних джерел д'Анвіль, звичайно, не був винятковим знавцем типу Валуа. Але його знання не були настільки недостатні, щоб паралізувати або навіть серйозно послабити ті сторони його обдарування та наукової підготовки, які дозволили йому стати видатним діячем у галузі історичної картографії.

Таким чином, значення д'Анвіля в історії розвитку історичної географії полягає у його історичних картах. Їхня оцінка вже була дана вище.

РОЗДІЛ IV. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»: ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ

В етнічній історії українців можна виділити ключові етнооб'єднуючі назви за останні 3 000 років:

- Скіфи, сармати (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.);
- Гуни (II—VII ст.);
- Анти, Склавіни (IV—VII ст.);
- Дуліби (VI—VII ст.);
- Слов'яни VII—XI ст.: поляни, білі хорвати, волиняни, деревляни, уличі, тиверці, дреговичі, сіверяни;
- Білі хорвати; державне утворення — Велика Хорватія, або Біла Хорватія (VII—X ст.);
- Русини (руси, русь), державні утворення — Русь (Київська Русь), Руське Королівство, ВКЛ, Руське воєводство (IX—XX ст.);
- Козаки, гайдамаки (державне утворення — Гетьманщина) XVI—XVIII ст.;
- Українці (державні утворення — Гетьманщина, УНР, Українська Держава, ЗУНР, Карпатська Україна, УРСР, Україна) XVI—XXI ст.

Історіографія питання

Україна або **Вкраїна** (давньорус. Оукраина, Вькраина; лат. Vkraina) — топонім у Східній Європі. Вперше згадується в Київському літописі під 1187 р., у зв'язку із смертю переяславського князя Володимира Глібовича на Посульському рубежі. У тому ж Київському літописі за 1189 р. згадується, що князь Ростислав Берладник приїхав до «України Галицької» (на означення подністрянського Пониззя): «*И еха и Смоленьска въ борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои»*. Смоленськ і Смоленська Земля — це не Країна. З Смоленська князь їхав на галицьку Україну, а тому літописець і розповідає про те, як він прибув до **України Галицької**. З XIX ст. назва території обабіч Дніпра, між Доном і Сяном, та Прип'яттю та Чорним морем, заселена переважно українцями.

Термін «Україна» має багату історіографію. Над проблемою термінологічного розуміння назви «Україна» задумувалося не одне покоління дослідників.

Вперше пояснення терміну «Україна» давав польський історик козацько-польських війн Самуїл Ґрондський в 1672 р. («Історія козацько-польської війни»). Він написав, що Нижня та Середня Наддніпрянщина, де жили козаки, була окраїною Польщі, а через це і стала називатися Україною. Така думка дуже імпонувала польським експансіоністам А звідси підстава уважати Україну польською землею, а назву «Україна» — польською назвою.

Ця версія ввійшла у шкільні підручники з історії Польщі, на яких виховувалися цілі покоління поляків. Гімназіальний підручник 1930-х років Анатоля Левіцького зазначав: назва "Україна" утвердилася тому, що це був власне край, у розумінні, «прикордоння Польщі» (ze to juz jest koniec Polski).

Російський учений О. Шахматов спочатку теж дотримувався погляду «окраїнного» походження слова «Україна», але згодом (1919 р.) зрікся цього погляду.

Згідно з версією, поширеною в російській, радянській та частково в українській історіографії, так називали «пограничну територію» *(у (= біля) краю)* (Михайло Грушевський, Лонгин Цегельський [1907], Богдан Барвінський [1916], Володимир Охримович, Іван Огієнко, Ярослав Рудницький, Євген Онацький, Зенон Кузеля, Дмитро Дорошенко, О. О. Потебня, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, П. П. Толочко, В. А. Смолій, Орест Субтельний [1991] та ін.). «Окраїнну» формулу підтримував К. Гуслистий, її приймають сучасники М. Котляр та С. Майборода. Цього погляду дотримувався український емігрантський історик Омелян Прицак.

Друга версія запропонована видатним українським географом Степаном Рудницьким в його працях «Україна. Земля й народ» (Відень, 1916) і «Основи землезнання України» (Прага, 1923). На його думку, «Україна» - це межова земля Європи, кордон між Європою та Азією. Прихильниками цієї версії були відомі географи Мирон Дольницький (1892-1968) та Володимир Кубійович (1900-1985). Пояснення Степана Рудницького широкого поширення так і не набуло. Ця версія зазнала нищівної критики українським істориком Ярославом Рудницьким («Слово й назва Україна» (Winnipeg, Man. 1951), назвавши її "ще однією псевдологією" та "народною етимологією, що насправді прогомоніла майже безслідно".

За третьою версією, «україна» має значення «рідний край, країна, земля» (Б. Д Грінченко. [1909], Сергій Шелухін [1921], Ф. П. Шевченко [1979], С. Я. Єрмоленко, В. Г. Скляренко [1991], М. Г. Андрусяк, Г. П. Півторак [2001], В. М. Русанівський [2004], М. Дністрянський, А. Байцар [2022; 2023] та ін.).

Вже за радянського часу поширення набула думка про походження назви землі проживання свого народу «Україна» від глибоко народних і поетичних слів «край», «країна». Видатний російський історик Л. Черепнін, не відкидаючи зв'язку між словами «Україна» і «окраїна», схилявся до того, що в ті часи (XII ст. — С. М.) цей термін означав «краину» — країну (страну), рідну землю, а також «окраину», «пограничье». Народне «етнічне» начало у формуванні назви «Україна», а не «географічне пограниччя» наголосив у багатотомній «Історії Української РСР» Ф. Шевченко: термін «Україна», «Вкраїна» має передусім значення «край», «країна», а не «окраїна» [*С. А. Макарчук. Етнічна історія України. 2008*].

На поч. XX ст. про цю тему, хоч і побіжно, почали згадувати у своїх фундаментальних працях визначні українські історики та мовознавці – Михайло Грушевський, Агатангел Кримський та Борис Грінченко.

У «Вступних замітках» на початку І т. своєї монументальної праці «Історія України-Руси» **Михайло Грушевський** писав:

«Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в 16 в. Спеціалізована в приложенню до середнього Подніпровя, що з кінцем 15 в. Стає таким небезпечним [……] набирає особливого значіння

з 17 в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя [.....].

Літературне відродженнє 19 в. Прийняло се імя для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тяглости і безперивности етнографічно-національного українського життя, се українське імя розширяло ся на всю історію українського народу. [.....] останніми часами все в ширше уживаннє і в українській і в иньших літературах входить просте імя "Україна", "український", витісняючи иньші назви...».

Видатний український історик та лінгвіст Агатантел Кримський (1907) у першому томі «Української граматики» написав про назву «Україна» таке: «Бачимо звідси, що Україною попереду звалася не вся малоруська земля, а саміно пограничні краї, котрі були близчі до половців, а потім до татар – ті краї, де потім була Козаччина. Як настала ж Козаччина, то територія "України" значно поширшала – і з правого, і з лівого боку Дніпра».

У Бориса Грінченка (Словарь української мови, 1909) - «Україна, ни, ж. 1) — країна.»

Згодом почали писати окремі дослідження на цю тему. Лонгин Цегельський – брошура «Звідки взяли ся і що значать назви «Русь» і «Україна» (1907, Львів), яка була перевидана 1917 р. у Вінніпезі «Українською видавничою спілкою в Канаді». У Відні 1916 року вийшла друком праця Богдана Барвінського «Звідки пішло імя Україна» де докладно проаналізована історія та етимологія назви «Україна», її вживання та походження.

Іван Огієнко висловив такі міркування з цього приводу у своїй праці «Історія української літературної мови». Про перший вжиток слова «україна» у Київському літописі він пише так: «В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, — може, так названо граничну Переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі в давнину слово „україна“ визначало якусь землю, сторону, край. Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило „прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпє, Комов і всю Україну“. Тут Україна визначає певне окреслений край. Зазначу ще, що церковнослов'янське „пріиде в предѣль (грецьке ὅρια = краї) іудейскія“ Пересопницька Євангелія 1556 р. перекладає: „пришол в україни иудейския“.

Основоположником третьої версії слід вважати Сергія Шелухина (1864–1938) – українського вченого, видатного юриста та історика. У 1921 р. , у Відні, вийшла друком його невеличка брошура «Назва Україна (з картами)». У ній Шелухин стверджував, що «...назва території Україною не менш стародавня, як назва Руссю. Слово Україна місцевого простонародного походження і в своїй появі звязане з територією...». На думку С. Шелухина, «Слово «Україна» — се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього сам стає окремим цілим і має самостійне значення...». 1936 р. у Празі вийшла друком ще одна його книга на цю ж тему «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів». С. Шелухин у ній вже писав, що назва «Україна» давніша за назву «Русь», що це «імя рідне словянське, утворене собі народом для означення себе й своєї території, свободи, незалежности, боротьби

проти поработителів і ворогів народної свободи». Версія, висловлена та активно пропагована С. Шелухиним. Р. Смаль-Стольский (Свобода, 1959, ч. 166), як і С. Шелухін, первісне значення слова “Україна“ пояснює як «вкраяну, наділену землю».

Частково думку С. Шелухіна поділяв український мовознавець у США Пантелеймон Ковалів (1898–1973), щоправда, відкидаючи пояснення Шелухіна, який первісне значення слова «Україна» розумів як землю «вкраяну в своє посідання і свобідне володіння організованою силою мечем і шаблею». «Таке фантастичне пояснення – пише Ковалів – [.....] не має над собою ніякого наукового грунту, але «краяння землі», «вкраяна земля» в розумінні – розділювання землі на окремі шматки, таке пояснення ґрунтується не тільки на фактах минулого, але й на живих фактах сучасної дійсности». Трактування Коваліва згодом підтримали видатні українські мовознавці В. Скляренко та Г. Півторак.

1948 р. український мистецтвознавець Володимир Січинський в німецькому місті Аусбурзі видав книгу «Назви України» – невеличку брошурку, у якій коротко описав походження та історію вживання назв «Роксоланія», «Русь», «Малоросія» та «Україна». У розділі, присвяченому Україні, він фактично підтримує Шелухіна, пишучи: «Україна», як назва географічна і збірно національна, в протилежність до назви «Русь» була завжди чисто-народньою, глибко-інтимною і соборною. Ця назва містить в собі поняття про окрему географічну одиницю, окрему землю, з якою органічно звязане історичне життя народу». Проте примітна ця книга не цим. Окрім даного пояснення та аналізу згадок назви Україна протягом століть Січинський зіставив назву «Україна» з назвою західнослов'янського племені украни, що мешкало навколо річки Укер і було остаточно асимільоване у XII-XIII столітті та висунув припущення про спорідненість цих назв. Згодом гіпотеза Січинського стала підґрунтям для численних міфів про древніх укрів як найдавніше старослов'янське плем'я, предків українців, касту жерців, людей з надзвичайно розвиненою власною біоенергетикою, тощо [*Данило Стаценко. Слово і назва «Україна»: історіографія питання. 2021.*].

Під кінець 40-х – на початку 50-х років з цього приводу спалахнула доволі жвава дискусія з приводу первісного значення слова «Україна». Її причиною стала стаття, написана Володимиром Січинським та Ярославом Рудницьким та опублікована у І томі «Енциклопедії українознавства». Стаття називалася «Назва території і народу» і у пункті про назву «Україна» там були такі слова. «Назва Україна, — єдина тепер назва території, заселеної українським народом, — слов'янського походження й означала первісно «пограниччя», «окраїну», «пограничну країну» (індоевропейський корінь найімовірніший *(s)krei- "відокремлювати, різати»)...». «...Назва України й українців належить генетично (тобто щодо свого виникнення) до того самого типу географічно-етнічних назв, що, напр., назва балтійського племени ґаліндів (= «пограничників», пор. Литовське galas — кінець, край, межа) чи германських маркоманнів (= «люди з пограниччя», пор. Нім. Mark — кордон, прикордоння). В такому значенні ця назва засвідчена посередньо в чужій іранській формі з VI — VII ст. Назвою анти («пограничне плем'я, краяни»), що з історичних,

географічних, ономастично-філологічних і інших міркувань тотожна з назвою українців — останнім, крайнім плем'ям тогочасної слов'янщини на південному Сході від сторони іранців. Від відповідного слова загального значення назва ця відрізняється наголосом на наростку (Україна). Накореневий наголос, нерідкий ще в першій половині XIX ст. (напр., у Шевченка зустрічаються обидва наголоси), тепер у власній назві вийшов з ужитку....». Це викликало незадоволення у Миколи Гайдука та Миколи Андрусяка. Останні були прибічниками Сергія Шелухина та стверджували, що первісне значення слова Україна – «країна», «земля», а не пограниччя [*Данило Стаценко. Слово і назва «Україна»: історіографія питання. 2021.*].

Своєрідним підсумком цієї дискусії стало видання у 1951 році книги Ярослава Рудницького «Слово і назва Україна». На його думку, назва Україна «... походженням в'яжеться з словом «Україна», що первісно визначало крайну межівну землю", а згодом через перехідне значіння "меншої просторової одиниці, частини цілості" розвинулося в сучасне основне значення «земля, край, держава». Ще він вважав, що «...назва анти - це іранський переклад слов'янського «граничні люди, пограничне плем'я» чи (вживаючи первісної термінології [....] – «україняни, українники»)...».

З сучасних українських вчених, що досліджували дану тему, слід зазначити Григорія Півторака, Наталю Яковенко, Андрія Плахоніна, Кирила Галушка та ін. Підходи та точки зору даних дослідників різняться між собою, інколи навіть кардинально.

Андрій Плахонін та Кирило Галушко вважають що первісним значенням України було прикордоння і що спочатку Україна, власне, була окраїною сучасної України, а вже згодом, коли сенси змінилися, стала самодостатнім феноменом.

Академік Г. Півторак вважає, що первісним значенням слова Україна було земля, країна.

Доктор історичних наук Наталя Яковенко пише у своїй праці, що питання назви «Україна» «залишається найбільшою загадкою для історика».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву Україна зі словами край, країна, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Український учений В. Скляренко дослідив, що процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

На карті «Troisieme partie de la carte d'Europe, contenant le midi de la Russie, la Pologne, et la Hongrie, la Turquie y compris celle d'Asie presqu"entiere» (Карта Європи) **1760 р.** французького географа і картографа **Жана Батиста Бургіньона д'Анвіля** (Jean Baptiste Bourguignon d'Anville; 1697-1782), міститься напис «**KRAYN ou UKRAINE»** (Країна або Україна). Напис охоплює Київське воєводство (Річ Посполита) та Київську і Бєлгородську губернії (Росія).

За Г. П. Півторак «Україна» — це не «окраїна»: «Іменник **край** із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові *(*krajь)* і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої

мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-іна* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені»...

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украй* за допомогою того самого суфікса *-ін-а* виникло слово *україна (*ukraina)* із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI-VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна:* замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

НАЗВИ «УКРАЇНЦІ», «УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД», «УКРАЇННИЙ» та «УКРАЇНСЬКА МОВА»

Твердження московитів нібито у Європі не використовували у XVI ст. та XVII ст. назву українці, а використовували лише русини - є недостовірним**.**

Йосиф Верещинський (бл. 1530 або 1539, Збараж — 1598), філософ, письменник, історик, проповідник, доктор теології, київський римо-католицький єпископ (1592-1598 рр.). Походив зі старовинного українського шляхетського роду. Батьки: холмський підсудок Андрій Верещинський, його дружина Анна з Яровських. Батько першим у родині перейшов з православ'я на римо-католицький обряд. Вперше в історії в 1590 р. ввів назву **«Український народ»** й змусив усю Європу говорити про Україну. Твір «Droga Pewna» **1590 р.**, в якому він розробив проєкт реорганізації Війська Запорозького на засадах найманого територіального війська. Вживаючи вислів **«Український народ»**, автор наповнює його етнополітичним змістом. При цьому етноніми як «русини», «русь» синонімічні та тотожні терміну «українці».

Назва **«українці»** вперше відстежується наприкінці XVI ст. в документах, присвячених козацькому повстанню Наливайка.

В цей час назва «українці» ще не мала значення етноніма і просто позначала тих, хто мешкає в Україні (жителів України).

У книзі 1908 р. (Джерела до історії України-Руси [Т.8: І.Крипякевич. Матеріали до історії української козаччини] (1908). С. 92.), І. Крип'якевич і М. Грушевський, викладають документи, листи і т. інш., а також лист польського гетьмана Станіслава Жолкевського до короля Сигізмунда III Вази, від 10 червня **1596 р.,** в якому С. Жолкевський називає українцями (**ukraincy**) своїх солдатів (жовнірів-шляхту, солдат польських коронних, походженням з України), які

брали участь у придушенні козацького повстання Григорія Лободи та Северина Наливайка.

На початку XVII ст. гетьман Станіслав Жолкевський називає Українцями в значенні етнічному вже виключно український народ. Він в листї до короля з 12-го червня **1614 р.** пише: gdyby się wojsko od Ukrainy odwiedło, niepośliby **Ukraińcy** daleko… Nr. 36. стр. 226.) В иншім листї з 23. цвітня **1615 р.** каже, що «z Ukrainy zawiódł do siebie kilkaset Ukraińców» (стр. 406.) Притім годить ся зазначити, що коли має на думці лише мешканців українних земель, то виразно зазначає «Україну київську (507), або угорську (517*)»*.[*«Руський» і «український». В. Черевко, 1914 р*.].

1651 р. Гравюра фламандського картографа, гравера, художника Вільгельма Гондіуса: «Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovieñ. Præfectus, Belli Servilis Autor Rebelliumq. Cosaccorum et **Plebis Ukrayneñ** Dux» (Богдан Хмельницький. Війська Запорізького Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель, Повсталого Козацтва і **Народу Українського** Князь).

1675 р. Ламберт ван ден Бос (Lambertus van den Bos (Sylvius); 1620-1698; голландський історик та письменник). «Театр війни: Розпочатий у Сполучених Нідерландах: Через обійми королів Франції та Англії…» Амстердам, 1675 р. / Schau-platz des Krieges: aufgerichtet in den Vereinigten Niederlanden : durch die Waffen der Könige von Franckreich und Engeland. - С. 122 : «1669 р. серпень. Загальний ворог християн досі йде у наступ на Форт / який мені близький до серця; тому я з доброї довіри з України [Ukraine] це посилаю […] він рушив прямо через Україну і нищить тут безліч народу […] він прийняв такого хорошого захисника / через таких **Українці** [**Ukrainer**] зміцнення тримають…».

1772 р. Цитата «Краль КарлЪ не смотря на разоренїе Батурина, думалЪ непремѣнно, что **Украинскїй народЪ** а потомъ и Татары пристанутЪ кЪ нему» з ниги Захаріє Орфеліна «Житие и славные дела государя императора Петра Великого, Ч. I, 1772 - С. 361».

Козаки у 1602 р. називали Україною землі від Могилева білоруського аж до гирла Дніпра біля турецького Очакова. Про це засвідчує лист гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича з польських архівосховищ: «…ПОЧАВШИ ВІД МОГИЛЕВА УСЯ ***УКРАЇНА*** АЖ ДО ГИРЛА ДНІПРОВОГО, ЩО ВСЕ Є ПРИСТАНИЩА НАШІ…» (Архів Головний актів давніх у Варшаві. 1602 р.) [*Т. Чухліб, FB. 2019*].

15 лютого 1622 р. Гетьман Петро Сагайдачний, незадовго до своєї смерті, пише листа до польського короля Сигізмунда III Вази. Цей лист цікавий тим, що Сагайдачний в ньому кілька разів застосовує топонім ***«Україна». «Україну, власну, предковічну отчизну нашу».*** *І також* ***«городи українські», і вперше в офіційних листах які дійшли до нас застосовує словосполучення «народ український»*** [*Максимович М. А. Собрание починений. К. 1876*].

Прикметник «Українний» має більш давнє походження. Зокрема, 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III королівський уряд Речі Посполитої називався «урядом Українним»

(«…Єсьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості [Короля], яко уряду Українного…» (Архив Юго-Западной России, издаваемый временной коммисиею для разбора древних актов. — Т. 1: Акты о козаках. — Ч. III. — К., 1863. — С. 152). Варшавський сейм 1616 р. ухвалив дві постанови «Про стражів Українних» та «Про розбої і злодійства Українні», де зазначалося, що козаки «самі встановлюють собі право [на Україні], самі обирають урядників і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку» (Volumina legum. Przedzuk zbioru praw staraniem XX pijarów. — T. III. — Petersburg, 1859. — S. 137–138). *

Король Речі Посполитої Ян II Казимир у своїх універсалах неодноразово уживав поняття **«Україна»** та **«Українний».** Наприклад, його універсал від 31. III. ***1667 р.*** адресувався **«генералу і коменданту фортець наших Українних»** Стахурському, якому наказувалося, **«усіляко захист України обмислити»** (Ак-ты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею. – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 210) [*Т. Чухліб, FB. 2016*].

Першим західноєвропейським джерелом, де зустрічається **назва українська мова** (langue ukraine), І. Борщак вважає книгу 1672 року, видану в Парижі обсягом 416 стор. під назвою “Le voyageur d’Europe où sont le voyage d’Allemagne et de Pologne et le voyage d’Augleterre de Danemark et de Suède” (“Мандрівник Європи і його подорож Німеччиною й Польшею та подорож Англією, Данією і Швецією”). Її автор – королівський скарбник Жувен де Рошфор, який багато мандрував по світу, але в Україні не був, можливо, не був і в Польщі. На с. 258 вищеназваної книги є згадка про козаків: “Слово “cozac” означає в українській мові (en langue ukraine) випадкового вояка, що живе від грабунків”. Ілько Борщак наголошує на значенні цього запису: “Річ ясна, такий слововивід не має жодної вартости, але сам текст цей дуже важливий, бо це перший західноєвропейський текст, де зустрічається вираз “українська мова”, що двісті років потім російський уряд заборонив його вживати, як “штучний”!” [*Валентина Статєєва. НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, УКРАЇНЦІВ, УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ XIII–XVIII ст. Науковий вісник Ужгородського університету, 2013*].

МЕЖІ «УКРАЇНИ»: історико-географічні аспекти

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатівському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством [*Григорій Півторак. «Україна» — це не «окраїна»*].

Крім Переяславської України, була ще Галицька україна, Волинська україна, Чернігівська україна, Київська україна та інші України — самостійні

князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатівський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до україни Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». **Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів:** «Кримський цар… хотів іти на царя і великого князя украйну…, а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.; «приходив на цареву і великого князя україну на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександро-Невський літопис під 1563 р.) [*Григорій Півторак. «Україна» — це не «окраїна»*].

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною,* а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) — *польською україною»* [*Григорій Півторак. «Україна» — це не «окраїна»*].

Документи XVI ст. свідчать про **«Україну подільську»**, **«Україну брацлавську»**, **«Україну київську»**. «Dyaryusz sejmowy» 1585 р. називає Поділля «**Ukraina Podolska**».

З розвитком Козаччини в XVI ст. назва **Україна** стає географічною назвою козацької території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини — Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої було розташоване воєводство Київське. У такому значенні термін **Україна** вживається в писаннях київського католицького єпископа Й. Верещинського (кін. XVI ст.) та ін.

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу корони Польської, підпольська Русь могла замінятися синонімічною назвою “Украйна”.

ВПЕРШЕ НА ОФІЦІЙНОМУ РІВНІ НАЗВА УКРАЇНА БУЛА ВЖИТА КОРОЛЕМ СТЕФАНОМ БАТОРІЄМ у 1578 р.

Вже від часів королювання Стефана Баторія наша старовинна назва почала активно використовуватися для позначення «країв Руських», тобто Руського, Підляського, Волинського, Подільського, Чернігівського, Брацлавського та Київського воєводств, де компактно проживав «руський народ». Власне, про це і свідчить опублікований універсал 28 вересня 1578 року до «жителів воєводств Руських», де говориться про Україну як «рицарський край» Речі Посполитої [*Т. Чухліб, FB. 2021*].

В універсалів **1580 р.** короля Стефана Баторія назва «Україна» поширювалася на тогочасні Львівщину, Тернопільщину, Івано-Франківщину, Волинь, Поділля, Київщину та Черкащину. Саме там проживали «своєвільні люди-плебеї» - козаки. Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал Стефана Баторія, в якому відзначалося: «…Люди своєвільні на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській,

Брацлавській, договори з Турками, Татарами, Волохами, порушуючи, які були плебеями і неосідлими, мають старости, князі, панове шляхта у своїх староствах, маєтках ловити і на смерть карати». Джерело: Оригінал Постанови-конституції Сейму Речі Посполитої, яка затверджувала універсал короля Стефана Баторія за січень 1580 р. Переклад - Тарас Чухліб» [*Т. Чухліб, 2020. FB*].

І. Колимський у листі до Патріарха московського Філарета з 4 грудня 1622 р. (з Мгарського монастиря) скаржився, що «все зде на Украине, во пределе Киевском сотесняемся». Але поняття ***україна*** щораз далі поширюється за межі самого Київського воєводства, зокрема на Лівобережжі, де в першій половині XVII ст. проходить процес посиленої української колонізації, яка захоплює також володіння Московської держави (Слобідська Україна).

За Тарасом Чухлібом (2021 р.): «Гетьман Богдан Хмельницький (а також його писарі, канцеляристи та найближче оточення) протягом 1649 – 1657 років уявляли «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю» у якої був «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (в окремі періоди - союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультяни», «волохи», «венгри», «московити» тощо. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили», іншими словами «нападали» на те, що у канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» й «Українними городами». Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1648 року поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманом, полковниками, сотниками і канцеляристами Війська Запорозького: по-перше, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне утворення, адже вона «вся повстала» і її треба було «оберігати»; по-друге, «Україна» в їхніх означеннях чітко почала відокремлюватися від «Польщі» – була «своєю» та «нашою»; по-третє, «Україна» почала виступати синонімічним відповідником «Русі», пізніше – «Малої Русі («Малої Росії»); по-четверте, володіння Війська Запорозького «в Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» – «Київщизну» (суфікс «изн» визначав збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями». «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата Руські». З огляду на це, гетьман заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім прийшлося «захищати». Слово «Україна» стало назвою нашої держави вже з 1640-х – 1650-х років.

Уперше поняття «Україна» було вжито у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханством 1654 р. для означення території, на якій знаходилися «бунтівливі козаки і хлопи».

Назву «Україна» як держава уперше на міжнародному рівні було зафіксовано у матеріалах Віленського перимр'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім — тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє —

Андріанопольських мирних договорах 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1676 р. гетьман Війська Запорозького Ю. Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

27 січня 1670 р. наказний полковник Яків Лизогуб, лубенський полковник Гамалія, наказний чернігівський полковник Пригара та ін. звернулися до частини лівобережних полків з листом закликаючи підтримати гетьмана Петра Дорошенка: «милістю Божою і своїм щирим бажанням привів всіх українських людей по обох берегах Дніпра… до повного бажаного братерства й односності… Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи будуть собі здорові. Але нам з вам для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння Отчизни нашої **України** радитись…». В цього словосполучення чітко видно, що козацька старшина вживає термін «Україна» в якості означення окрема країна, рідна земля українського народу. При цьому в листі згадуються такі держави, як Московія і Польща і підкреслюється окремішність країни України від цих держав.

У 1676—1681 роках Юрій Хмельницький титулувався як «ЮРІЙ ФЕДІР ВЕНЖИК ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ **МАЛОРУСЬКОЇ УКРАЇНИ** І ВОЖДЬ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО», а його наступник Георге Дука титулувався у 1681-1683 роках як «ДУКА ВОЄВОДА І ГОСПОДАР ЗЕМЕЛЬ МОЛДАВСЬКИХ І УКРАЇНИ»… Та ще й Самійло Самусь у 1693- 704 роках підписував свої універсали і листи яко «ГЕТЬМАН… УКРАЇНСЬКИЙ» [*Т. Чухліб, FB. 2019*].

На початку XVIII ст., на картах Германа Молля, появляється такий термін як **Польська Україна, Московська Україна, Російська Україна**.

В атласі **1772 р.** “Carte de la Pologne: Divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts, construite d'après quantité d arpentages d observations, et de mesures prises sur les lieux” (Карти Польщі з її провінціями, воєводствами, землями і регіонами) відомого італійського картографа Джованні Антоніо Ріцці Дзанноні є **Україна Польська** (Ukraina Polska), **Україна Московська** (Ukraina Moskiewska), **Південна Україна (Południową Ukrainy) та Північна Україна (Północną Ukrainy).**

На іншій карті (**1781**) «LI PALATINATI DI BRACLAW, E KIOWIA. TRATTA DALL’ ATLANTE POLACCO DEL SIGR. RIZZI ZANONI» (БРАЦЛАВСЬКЕ ТА КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВА З ПОЛЬСЬКОГО АТЛАСУ РІЧЧІ ЗАННОНІ) цього ж автора територія за межами Київського та Брацлавського воєводств позначена як **Ukrania Russa** (**Україна Російська**).

На мапі «Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинённая в 1779 г. Иваном Исленьевым» Правобережна Україна позначена, як «Часть **Польской Украины**».

В атласі **1789 р.** Йоганна Франца Йозефа фон Райлі, на картах, містяться написи **Polnische Ukraine** (Польська Україна) та **Russische Ukraine** (Російська Україна).

Карта **1799 р. Вільяма Фадена**, яка є зменшеною версією карти Джованні Антоніо Ріцці Дзанноні, теж містить написи: **«Russian Ukrain»**

(Російська Україна), що охоплює всю Правобережну Україну, починаючи від Стародубщини та **«Polish Ukrain»** (Польська Україна) – Південна Київщина.

1843 р. Джеймс Вйльд. На карті Польщі Лівобережна Україна позначена як **Russlan Ukrain** (Російська Україна).

МАЛОВІДОМИЙ ФАКТ. У 1847 р. в Києві на парканах і стовпах розклеювали прокламації: «К верным сынам Украины. Братья! настает великий час; час, в котором вам представляется случай смыть поношение, нанесенное праху отцов наших, нашей родной Украине подлою рукою вечных врагов наших. Кто из вас не подымет руки за великое дело! За нас Бог и добрые люди! Вечно верные сыны Украины, враги кацапов» [*О. Конисъкий. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. 1991*].

На європейських мапах назва «Україна» не завжди була (філологічно) однакова. На картах латинською мовою писалося ***Ucraina*** або ***Ukraina***, але були і форми написання, як ***Ucrainia*** чи ***Ukrainia.*** Форма написання ***Ukrania*** залишилася й досі в деяких європейських мовах (іспанська, португальська, фламандська). В інших мовах «націоналізовано» закінчення відповідно до мовних звичок, так французькою ***L'Ucraine*** (у вимові «Люкрен»); в англійській – ***Ukraine*** (інколи ***Ucraine*** – у вимові «Юкрейне»); в німецькій подвійна форма: давніша ***Ukraina***, новіша – ***Ukraine, Ukrajina***).

Назва Окраі(ї)на на картах починає з'являтися на поч. XVII ст. Це територія у верхів'ї Оки та Дону (Рязанщина), інколи «Окраїна» на картах це – українсько-татарське прикордоння. Московська «Окраїна» не має жодного відношення до «України».

КАРТУШІ КАРТ З НАЗВОЮ «УКРАЇНА»

Картуш (фр. *cartouche*, італ. *cartoccio* — згорток) — скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи напіврозгорнутого згортка, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо. Поширився в XVI—XVIII ст. Картуші прикрашають парадні входи до палаців. В давнину їх зображали на документах, географічних картах, надгробках тощо.

1639 р. ГІЙОМ БОПЛАН (Guillaume Levasseur de Beauplan; бл. 1600—1673 або 1685), французький військовий архітектор та картограф, першим створив окрему рукописну карту нашої країни, який вжив назву **«Україна»** як географічне визначення. Назва карти «Tabula Geographica **Ukrainska**» (Українська географічна карта).

1648 р. на основі карти «Tabula Geographica Ukrainska», Гійом Левассер де Боплан видав **«Загальну карту України»**. Повна назва: «Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo **Ukraina.** Cum adjacentibus Provinciis» (Загальний план Диких полів, простіше кажучи України).

1650 р. «Спеціальна (топографічна) мапа України». Повна назва: «Delineatio specialis et accurata **Ukrainae**. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provincycq adiacentibus» (Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями).

1660 р. Карта «CARTE **D'UKRANIE** CONTENANT PLUSIEURS PROUINCES COMPRISES ENTRE LES CONFINS DE MOSCOUIE ET LES LIMITTES DE TRANSILUANIE DRESSEZ PAR G. L. V. SIEUR DE BEAUPLAN

INGENIEUR ET CAPITAINE DE LARTILLERIE DU SERENlySIME ROY DE POLOGNE. A ROUEN CHEZ JACQUES CAILLOUE DANS LA COUR DU PALLAIS» (Карта України з багатьма її провінціями з межами Московії та Трансільванії, накреслена паном Г[ійомом] Л[е] В[ассером] де Бопланом, інженером і капітаном артилерії його королівської величності короля Польщі. У Руані, у Жака Каюе, при королівському дворі).

1655 р. Нікола Сансон (Nicolas Sanson d'Abbeville; 1600–1667), французький картограф, у Парижі видав мапу "Estats De La Couronne De Pologne ou sont les Royaume de Pologne, Duches et Provinces De Prusse, Cuiave, Mazovie, Russie Noire &c Duches De Lithuanie, Volynie Podolie &c. De **L'Ukraine** &c … 1655" (Коронні польські землі, що включають Королівство Польщі, князівства й провінції Пруссії, Куявії, Мазовії, Чорної Русі тощо, Князівства Литовського, Волині, Поділля тощо, України тощо).

1657 р. Ян Янсон (Йоганн Янсоніус; Johannes Janssonius; 1588–1664), нідерландський картограф та гравер, який жив і працював в Амстердамі, видав карту «Typus Generalis **VKRAINÆ** sive PALATINATUM PODOLIÆ, KIOVIENSIS et Braczlawiensis terras nova delineatione exhibens» (Генеральна карта України або Подільське, Київське, та Брацлавське воєводства). Карта підготовлена Яном Янсоном на основі Генеральної (Загальної) та Спеціальної карт України французького військового інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана. Публікувалася в "Novus atlas absolutissimus".

1665 р. Нікола Сансон:

*«Haute Volhynie, ou Palatinat de Lusuc ; tiré de la Grande Carte **d'Ukraine**, du Sr. le Vasseur de Beauplan / Par le Sr Sanson d'Abbeville, …» (Верхня (Горішня) Волинь, т.з. Луцькі землі; частина Великої карти України).

*«BASSE VOLHYNIE, ou PALATINAT DE KIOW, tiré entierement de la grade **Ukraine** du Sr. le Vasseur de Beauplan» (Низова (Долішня) Волинь, частина Великої карти України);

*«Haute Podolie ou Palatinat de Kamieniec tirée entièrem. de la gr. **Ukranie** du Sr. le Vasseur de Beauplan, par le Sr. Sanson» (Верхнє (Горішнє) Поділля, частина Великої карти України);

*«Basse Podolie ou Palatinat de Braclaw, tiré de la grande carte **d'Ukraine** du Sr. le Vasseur de Beauplan» (Низове (Долішнє) Поділля, частина Великої карти України);

*«Russie Noire. divisée en ses Palatinats. & c. tirée pour la plus grande partie de la grande Carte de **l' Ukaine**, du Sr. le Vasseur de Beauplan. Par le Sr. Sanson d' Abbeville Geogr. ord.re du Roy. A Paris. Chez P. Mariette, rue S. Jacques a l' Esperance Avecq Priuilege pour Vingt Ans. 1665» (Чорна Русь з поділом на її воєводства. В основному це запозичення з великої карти України п. Ле Вассера де Боплана. Уклав королівський географ Сансон д'Аббевіль).

1660-і рр. Йоганн Гофман (Johann Hoffmann; 1629–1698), друкар і картограф з Нюрнберга. Гравер **Вільгельм Пфан** (Wilhelm Pfann; 16..-170.). Карта «Typus generalis **Ukrainae** sive palatinatuum Podoliae, Kioviensis & Braczlaviensis terras nova delineation» (Генеральна карта України). Карта є переопрацюванням карти України Г. Боплана, вигравіюваної і виданої В. Гондіусом у Гданську 1648 р. та карти 1657 р. Йоганна Янсоніуса (Яна Янсона)

“Typus Generalis VKRAINÆ sive PALATINATUM PODOLIÆ, KIOVIENSIS et Braczlawiensis terras nova delineatione exhibens” (Генеральна карта України). Вперше карта, без картографічної сітки, з’явилася у «Atlas Maior», виданому Я. Янсоном у 1658 р. (Амстердам), і входила у його атласи до 1664 р.

1670 р. Ян Блау (Jan (Joan) Willemsz. Blaeu; 1596—1673) видав чотири карти України на основі карти Боплана.

Карта «**Ukrainae Pars,** Quae Podolia palatinatus vulgo dicitur» (Частина України, Подільське воєводство).

Карта «**UKRAINAE PARS,** QVAE POKUTIA Vulgo dictur» (Частина України, Покуття).

Карта «**UKRAINAE PARS,** QVAE BARCLAVIA PALATINATUS Vulgo dicitur» (Частина України, Брацлавське воєводство).

Карта «**UKRAINAE PARS**, Quae Kiovia palatinatus vulgo dicitur» (Частина України, Київське воєводство).

1680 р. Мозес Пітт (Moses Pitt; бл. 1639—1697) — англійський продавець книг і друкар. Карта “Typus Generalis **VKRAINÆ** sive PALATINATUM PODOLIÆ, KIOVIENSIS et Braczlawiensis terras nova delineatione exhibens” (**Генеральна карта України…).**

1687 р. Якоб Зандрарт (Jakob von Sandrart; 1630—1708), нюрнберзький гравер, картограф, художник і видавець у своїх працях не тільки приділив значну увагу землям України, а й визначив її як окрему територію. Карта “Russia Rubra, Podolia, Volhynia et **Ukraina**” (Червона Русь, Поділля, Волинь і Україна).

1710 р. Пітер ван дер Аа. (Piter van der Aa; 1659—1733), голландський картограф та видавець опублікував мапу «**Ukraine, grand pays de la Russie Rouge**, Kartenmaterial, avec une partie de la Pologne, Moscovie, Bulgarie, Valachie, Podolie et Volhynie» (***Україна, велика країна Червоної Русі,*** що межує з частиною Польщі, Московії, Болгарії, Валахії, Поділля й Волині).

1712 р. Йоганн-Баптист Гоманн (Johann Baptist Homann; 1664—1724). Карта **“Vkrania quæ et Terra Cosaccorum** cum vicinis Walachiæ, Moldaviæ, Minoris, Tartariæ provinciis” (**Україна або Козацька Земля** з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії й Малої Тартарії). Інший український варіант назви карти – “Україна, що є Землею Козаків з сусідніми провінціями Валахії, Молдавії, Малої Тартарії представлена Йоганом Баптистом Гоманном”.

1716 р. Крістоф Вайгель Старший (Christoph Weigel; 1654—1725), німецький гравер, картограф, видавець, торговець творами мистецтва, у Нюрнберзі, видає мапу «**Ukrania seu Cosacorum Regio** Walachia item Moldavia et Tartaria minor» (Україна, або Козацька Земля…).

1742 р. **Матеус Зойтер** (George Matthäus Seutter; 1678–1757). Карта “**Amplissima Ucraniae** Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens…” ([Карта] найобширнішого **Українського королівства** з Київським і Брацлавським воєводствами та прилеглими провінціями, за найдокладнішими вимірами мистецьки вигравіювана на міді та [видана] коштом Матеуса Зойтера, географа с[вященної] імп[ераторської] і кор[олівської] катол[ицької] велич[ності] у Аугсбургу). Опублікована в його «ATLAS UNIVERSALIS».

1776 р. Паоло Сантіні (Paolo Santini), італійський картограф, опублікував карту “Carte des Environs de la Mer-Noire ou se trouvent **L'Ukrayne**, La Petite Tartarie, et les Confins de la Russe Européene, et de la Turkie”.

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

Перша книга про українських козаків вийшла **1594 р.** в Австрії. Український вчений-історик Богдан Березенко віднайшов в австрійській бібліотеці унікальну книгу-брошуру під назвою «Die Kossäcken mit hilff der Moldaur und Moscawitter in Podolia 26 000… Wiin, 1594». У книзі «Козаки за допомогою молдаван та московитів на Подолії…» йдеться про участь Війська Запорозького у війні Австрійського цісарства з Османською імперією у 1593-1606 роках. Розкривається участь 26-тисячного українського війська за участю молдавських вояків і донських козаків як союзників Австрії [*Тарас Чухліб. 2020. FB*].

У 1657 році в Амстердамі, столиці Голландії, вийшла брошура обсягом 52 стор. Її автором був Якоб Йоостен Толк ван Еммерік, що працював перекладачем у якогось голландського дипломата в Польщі. Назва праці “De groote wonderlijcke Oorlogen ende geschiedenissen, tusschen den Koning van Polen ende Sweeden, desmede tusschen de Starosten ende Weywoden ende **Cosacken**, desmede den grootvorst van Moscovien, in Polen, Littouwen, Lijflandt, Courlandt ende Pruyssen”. Тут українські землі названо “**Cosacken**”, тобто землею козаків, подано характеристику українського письма (кирилиці), української мови як самостійної слов’янської мови, що відрізняється від польської мови і має навіть церковний ужиток. Зокрема, в праці відзначено: “Мова в козацькій країні слов’янська, відмінна від польської, з грецькими літерами. Її вживають в церквах, завжди повних народу, бо це країна вельми побожна” [*Борщак Ілько (Париж). Європа про українську мову XVI–XVII століття // Рідна мова. – 1933. – N 2. – С. 47–50*].

З появою козацтва Середня Наддніпрянщина, де гуртувалися козаки, дістала назву ***козацьких країн***, що зображено в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По ***козацьких країнах*** Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає». В період національно-визвольної війни українців проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654) ***Україною*** називалися не тільки Запоріжжя, а вже всю Наддніпрянщину. З цього часу під ***Украáїною*** стали розуміти цілу країну (державу). Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободско-Украинская губерния», що існувала у 1765–1780 та 1797–1835 роках). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва ***Україна*** поширилася й на них і стала спільною для всієї української етнічної території. Після впровадження Г. Бопланом назви Україна в європейську географію, вона на тривалий час закріплюється у свідомості європейців як “країна (земля) козаків”. Українські козаки вважалися своєрідною частиною “руського народу”.

З XVII ст. у часи розвитку Козаччини назва Україна стає географічною назвою, спершу для Центральноукраїнських земель (Південної Київщини й Південної Брацлавщини), а в часи визвольних змагань Богдана Хмельницького

і для Західної України та всієї української етнічної території. Привертає увагу, що європейські картографи в цей період почали вживати термін «Україна» синонімічно політичному терміну «Країна» (PAYS), підкреслюючи окремішність від Московії та Польщі і окремо вживали слово «Окраїна» в якості порубіжжя Московської держави. 1689 р. Московія і Річ Посполита остаточно розділили Гетьманщину. Ця країна (Гетьманщина) звалася «Україна держава козаків", «Україна земля козаків», «Земля війська Запорозького», або просто Україна. Наприкінці XVII ст. поляки ліквідували залишки козацького суверенітету на Правобережжі, а московити зберегли його на Лівобережжі.

У західній Європі українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, проте невдовзі його почнуть усе ж сприймати як частину русинів. Тому суттєвим з тих часів є зауваження французького автора П'єра Шевальє (1663), що «козаки – це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав". Італієць Г. Пріорато тоді ж писатиме, що "ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів» [*цит. за Д. Наливайком*].

У віднайденому в польських архівах перекладі турецького оригіналу Бучацького договору на польську мову у пункті 4-му стверджується: **«УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ З ДАВНІМИ КОРДОНАМИ КОЗАКАМ ВІДДАТИ…».** 20 жовтня 1672 р. між Османською імперією і Річчю Посполитою у м. Бучач на Тернопільщині було укладено мирний договір. На боці турецької сторони взяли участь представники гетьмана Петра Дорошенка. Стосовно українських земель Брацлавщини та Правобережної Київщини, де існував козацький устрій, вперше на міжнародно-правовому рівні вживався термін «Українська держава» (Ukrainskie Panstwo). Козацька старшина під час польсько-турецької комісії вимагала включити до Бучацького договору пункт щодо встановлення західного кордону Української держави по річках Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і Лабунь [*Т. Чухліб, FB. 2019*].

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воєводств Речі Посполитої нової держави у середині XVII ст. спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті поняття «Україна» та похідних від нього понятійних лексем правителем Війська Запорозького гетьманом Петром Дорошенком. Несподівані політичні та соціальні перетворення вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних моделей, які наповнювалися патріотичною семантикою новопосталого державного утворення. Адже підлегла гетьману територія Війська Запорозького отримала сталу назву «Україна» та, окрім того, означувалася як «Українний край», «Українська земля» та «Українні городи». Вона також усвідомлюється гетьманом і його оточенням як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна». При цьому, «Україна» у дорошенковому дискурсі виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що була у політичному підпорядкуванні то «Його Королівській Милості», або ж «Салтана Турського». Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна»

поряд з такими локалізаційними означеннями як «того боку», «цього боку», «обидві сторони Дніпра» і похідними від них словоформами – «тамобічна», «цьогобічна», «тогобічна». У свою чергу, такі мовотворчі процеси викликали появу таких простих і складних «об'єднавчих» словосполучень як «вся/уся Україна», «ціла Україна», «цілісність України», «вся Україна в єдності перебувала», «уся Україна обопільних народів Дніпра» тощо. Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні Петра Дорошенка для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі мовні патріотично-локалізаційні конструкції як «Українське поспільство», «Українські обиватели», «Українські діти», «Українські люди» та «Українські козаки» [*Т. Чухліб, FB. 2016*].

Німецький учений Йоган-Христіан Енгель (1770–1814) у праці "Geschichte der Ukraine und der **ukrainischen Kozaken**" (Історія України і українського козацтва), що вийшла в Гале 1796 року, свідомо вживав назву Україна та похідні – українець, український. У цій праці подано чітку періодизацію історії України, описано історію церкви і школи, етнокультуру українського народу, його звичаї, обряди, традиції. Ця праця була відома й закарпатським ученим-просвітителям Івану Орлаю, Юрію Гуці-Венеліну, М. Лучкаю, Миколі Кукольнику, О. Духновичу та ін. [*Куля Ф. Доба Петра Могили у контексті німецькомовної історіографії // Петро Могила та його доба в історії української культури (до 400-річчя від дня народження): Матеріали наук. конф. – Ужгород, 1997. – С. 52–60*].

В тій же Націон. Бібліотеці (Париж. – А. Б.) зберігаються дві географічні карти: одна з **1641 року**, перевидана в Римі в 1678 р., а друга з 1657 р., перевидана в Римі в 1688 році. Авторами їх були італійські географи: першої Сансоне (французький географ та картограф Нікола Сансон. – А. Б.), а другої Корнетті. На обох картах територія України має на собі надпис: «Ukraina o Paese de Cosacchi» (Україна або Країна (Земля) Козаків). Ся територія займає обидва боки Дніпра з Волинею, Поліссям, Галичиною. Назви Русі або Россії — немає. Московію названо Московією [*Сергій Шелухін. Назва України: з картами. 1921*].

Отже, починаючи з карт Нікола Сансона (1641 р.) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків.

«… початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських (передовсім французьких) зразків позначилася на тому, що на межі XVII–XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго — хіба що один раз) на російську карту Європи втрапляє «**Україна Козацкая Страна**». Співіснують на цій карті і «Царство Московское или Россиское», і «Рωссиа Черная» в Галичині та Холмщині. Надалі ж «Україна» вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися «Росія», «Малоросію». Існування тут «України» пов'язано з імовірним французьким (але, безперечно, іноземним) оригіналом цієї карти — твором Ґійома Сансона (1670-ті роки)» [*К. Галушко, 2018*].

Висловлювання іноземців про Україну та українських козаків

1650 р. Гійом Левассер де Боплан про українських козаків. «Опис України…»:

*«Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають»;
* «…добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать»;
*«… високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі…»;
*«Вони відзначаються міцним здоров'ям…Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави»;
*«… серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох, їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви…».

1710 р. Ю. Юст, данський посол, дивувався, що "…не лише українська шляхта, митрополит, а й ченці Києво-Печерської лаври мали високу освіту та культуру, європейську поведінку й розмовляли бездоганною латиною", і не вірив своїм очам, бачачи письменних селянок… Мешканці України живуть у добробуті і багато співають. Вони купують і продають усякого роду крам, не платячи жодних податків, крім невеликого до гетьманської скарбниці. Вони мають необмежену волю займатися яким хочуть промислом… В місті Немирів найбідніша хата, о небо, чистіша за найбагатший палац у Москві. Місто Кролевець є велике, вулиці гарні, таких я ніде не бачив в Московщині, будови імпозантні, добре, з мистецьким смаком збудовані і дуже чисті, а не такі як в Московщині".

1731 р. Вольтер (François Marie Arouet; 1694–1778), французький письменник і філософ: "Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, змушена була шукати собі протекторат в одній з цих держав. Україна піддалась спочатку Польщі, яка поводилась з нею, зовсім як з поневоленою країною, пізніше піддалась московитові, що уярмлював її, неначе рабів, як це й завжди є у московитів. Спочатку українці користувались привілеєм вибирати собі правителя, але скоро Москва позбавила їх цього права і гетьмана почали призначати з Москви".

1796 р. Й. Енгел автор першої (в Європі) наукової історії України писав: "Україна є граничним муром, що стоїть між культурною Європою і нецивілізованою Азією. Вона є воротами, через які багато азійських орд пробували вдертись до Європи. Вже з одної цієї причини вона заслуговує на увагу… Але як це сталося, що ці горді, вільні козаки опинилися в московському ярмі? Яким чином москвини змогли накласти кайдани на козаків – націю, що була пострахом для Туреччини, Польщі і татар? Як сталось, що місце вільно обраного гетьмана зайняв московський губернатор? Історія козаків мала великий вплив на історію Польщі, Швеції, Трансільванії. Історія козаків багато чого вчить. Треба геніального пера, щоб те все належно описати… Як відомо,

наприкінці XVIII ст. Московський уряд почав колонізувати чорноморські степи, для завоювання яких, українці на протязі багатьох століть понесли великі жертви. Москвини колонізують степи різними чужинцями, яким давали спеціальні привілеї, як наприклад державні позички, реманент, звільнення від податків і т.п. Такі самі привілеї отримували і чистокровні москвини, яких уряд привозив з Московщини. Але в цей самий час московський уряд вів цілком протилежну політику щодо українців. Українці не лише не діставали тих привілеїв, якими обдаровувались москвини та чужинці, але, навпаки, на українців накладалися побільшені руйнівні податки".

1799-1800 рр. Франсуа Массон (Charles-François-Philibert Masson; 1762-1807), француз, секретар старшого онука Катерини II князя Олександра, автор "Memoires secrets sur la Russie..." (Секретних записок про Росію). У своєму творі писав: "Нація козаків зменшується через тиск на неї Росії. Хіба що якась щаслива революція позбавить її ярма... Дехто вважає їх ледве не росіянами, одначе козаки не мають нічого спільного з росіянами... Вони в усьому цілком відмінні: вони вигадливіші, чесніші, менше звиклі до рабства, а рабство їх ще не цілком споганило... Козаки не мають нічого спільного з московитами, за винятком грецької релігії та зіпсованої москвинами слов'янської мови. Їхні звичаї, їхній спосіб життя, хати, їжа – все цілком різне. Козаки є гарні, вродливі, спритні, щирі, чесні, хоробрі, не звикли до рабства. Якщо коротко – повна протилежність москвинам... Козацька нація тратить незалежність, яку вона мала перед об'єднанням з Росією... Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність між ними зникла. Російський уряд використовує козаків у своїх війнах, розбиває їхню територію і приєднує до російських провінцій, переселяє козаків в інші провінції, хоч союз козаків з Московщиною був вільний і умовний. Вся земля в Україні належала козацькій нації, і жодний чужинець, включно з москвинами, не міг оселитись там без дозволу козацької республіки".

На картах назви «Ukraine» (Україна) та «Cosaques» (Козаки) появляються одночасно, Перша відома карта з такими написами відноситься до **1572 р.** А починаючи з карт Нікола Сансона (1641) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків. Назва "Ukraine Pays des Cosaques" (Україна Земля (Країна) Козаків) проіснувала у французьких джерелах аж до кінця XVIII ст. Надалі відбулася ситуативна трансформація географічного позначення цього регіону просто словами "Cosaques" (Козаки), або "Cosaques Zaporoski" (Козаки Запорозькі). Хоча ці терміни ("Cosaques", "Cosaques Zaporoski") існували на картах протягом XVI-XIX ст. В першій половині 1700-х рр. на картах появляється термін «Cosaci Bialagorodski» (Козаки Бєлгородські), а в другій половині - терміни «Kozaci Slobodsczy» (Козаки Слобідські) та «Human Cosaks» (Уманські Козаки). У 1820-х рр. на картах появляється термін «Czernomorische Kosaken» (Чорноморські Козаки). На картах 17-19 ст. позначено й інших козаків - «Козаки Тартарські» (KASAKI TARTARI - з 1620-х рр.) і «Козаки Донські» (Cosaques Donski - з 1680-х рр.) які не мають прямого відношення до УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ.

На європейських картах **XVI-XIX ст.** містяться написи: **«Cosaques»** (Козаки)**, Ukraine Pays des Cosaques** (Україна Країна Козаків), **Ukraine pays**

des Cosaqyes (Україна земля (країна) Козаків), **VKRAINE ou PAYS DES COSAQUES** (Вкраїна, або Країна Козаків)**, D'Ukraine ou Pays Des Cosaques** (Україна, або Країна Козаків), **Ukrajna o Paese de Cosacchj** (Україна, або Країна Козаків), **Vcriania o Paese de Cosacchj** (Вкраїна, або Країна Козаків), **Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiæ, Moldaviæ, Minoris, Tartariæ provinciis** (Україна чи Козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії), **UKRAYNE COSACKISCHE LANDER** (Україна козацька земля), **Ucrania Cosaccorum** (Україна Козацька), **Ukraine ou Cosaquie (**Україна, або Козаки), **Pays des Cosaqyes** (Країна (земля) Козаків), **Pays des Cosaqyes Ukraine** (Країна (земля) Козаків Україна), **Dzyke Pole ou Campagne De Cossaques Zeporoski** (Дике Поле, або Земля Запорозьких Козаків), **Terr. Cosaccorum zaporoviensium** (Земля Козаків запорозьких), **Territ Cosaccorum Zaporoviensium** (Земля Козаків Запорозьких), **Cosaques Zaporiski** (Козаки Запорозькі), **Cosaques Czaporowski** (Козаки Запорозькі), **Cosakki Saporoski** (Козаки Запорозькі), **Cosaques Saporowi** (Козаки Запорозькі), **Zaporog Kosak** (Запорозькі Козаки), **Dniepri Kosak** (Дніпровські Козаки), **Kozaci Slobodsczy** (Козаки Слобідські), **Cosakes de Saporoski** (Козаки Запорозькі), **Kosaken Ukrainiichen** (Козаки Українські), **Kosaken Tshernomoricen** (Козаки Чорноморські), **Human Cosaks** (Уманські Козаки), **Kozaków Humańskich y Zaporohowskich** (озаків Уманських та Запорозьких), **Saporoskiaja Sieza** (Запорозька Січ), **Osady Zaporohowcow** (території Запорозькі**), Kosaks Zaporovien ou Haydamaks** (Запорозькі козаки або Гайдамаки), **Cosaci Bialagorodski** (Козаки Бєлгородські) і т. д.

Отже, протягом віків Україна завжди ототожнювалася зі своїми лицарями-захисниками - Запорозькими Козаками. Це яскраво ілюструють і європейські карти XVI-XIX ст.

1648 р. Гійом Левассер де Боплан

РОЗДІЛ V. НАЗВА «МОСКОВІЯ» НА ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ XV-XVII ст.

Назва «Московія» на географічних картах з'являється в кінці XV ст. В цей період також з'являються карти де Московію називають Russia (Руссія). До поч. XVIII ст. переважають карти з назвою MOSCOVIA, або з подвійною назвою де московські землі і країна називаються одночасно і MOSCOVIA й Russia. З XVIII ст. назва Russia поступову витісняє назву MOSCOVIA.

Московія (лат. Moscovia) або Московщина — історична екзонімічна назва Великого князівства Московського (1277-1547) та Московського царства (1547-1721), що була прийнята в багатьох країнах Європи. Саме назва Московія фігурує на всіх історичних мапах до перейменування Московського царства на Всеросійську імперію у 1721 році. Назву Московія далі вживали іноземці поряд з новими назвами Росія і Російська імперія. В українській мові XIX століття в цьому значенні вживалися назви «Москівщина», «Московщина».

Назва “Москва” за своїм походженням (етимологією) є назвою не слов’янською, а угро-фінською. Мовознавець А. Преображенський (1958) висловив припущення, що це радше “мерянське слово, бо Владимирська, Ярославська і вся Московська губернії складали колись область Мері”. Існують три чудськомовні версії тлумачення цієї назви. За однією з них, назва походить від мерянського моска́ ава́ — медведиця (моска — ведмідь і ава — мати, жінка). За другою — із фінського musta — чорний, брудний і va — вода, тобто “брудна вода”. За третьою — моска — корова і ва — вода, тобто “коров’яча калюжа”.

М. Фесмер твердить, що останнє тлумачення набрало широкої популярності завдяки авторитетові В. Ключевського, який вважав його найбільш вірогідним. Відомі інакші етимологічні варіанти цієї назви. Наприклад, назва річки, яка дала ім’я Москві, перекладається з бурят-монгольської мови як “закручене русло”.

Правитель цієї держави називає себе князем (згодом великим князем, а пізніше — царем) московським, а своїх підданих — московськими людьми. Так, наприклад, Василь Васильович у “посланії” до Константинопольського патріарха називає себе “великим князем московським”. У грамоті Земського собору на вибір 1613 р. першого царя із роду Романових Михайла Федоровича читаємо: “И все православные крестьяне всего Московского государства от мала до велика и до сущих младенцев, яко едиными устами, вопіяху и вызываху глаголяще: что быти на Володимірском, и на Московском, и на Новгородском государствах, и на царствах Казанском, и на Астраханском, и на Сибирском”. Коли скинули з трону Василя Шуйського, то до претендента на трон духівництво поставило таку вимогу, щоби: “был из Московских родов, а Литовского и Немецкого Короля и Королевичев на Владимирское и на Московское Государство не избирать”. Ця епоха (XV–XVIII ст.) в усіх московитських історіях має назву “Московської”. Словосполучення “Московське царство” міцно ввійшло у вжиток сучасників, а потім публіцистів і вчених пізнішого часу. Не вдаючись з цього питання у зайві деталі, відзначимо, що аж до 1721 р. назви

“Москва”, “Московське государство”, а не “Русь” і “Россія”, були офіційними урядовими назвами держави.

1523 р. до папського престолу прибув московський посол Герасімов. В оточенні Папи Климента VII перебував знаний лікар і письменник Паоло Йовій. Зі слів московського посла, він написав книжку “Libellus de legatione Basilii magni Principis Moschoviae ad Clementeni VII…”, успіх якої був надзвичайний. Протягом XVI ст. вийшло понад двадцять її видань і багато перекладів. Ось так у Західній Європі відбулося географічне відкриття досі не знаної Московії.

Перша друкована карта Московії була виявлена порівняно недавно і в 1993 р. придбана Російським державним архівом стародавніх актів. Автор невідомий. За змістом вона дуже близька карті Московії Баттіста Аньєзе. Б. А. Рибаков вважає цю опубліковану карту «первинним, чорновим начерком, зробленим після від'їзду Дмитра Герасимова з Італії між липнем і жовтнем **1525 р.**» [*Рибаков 1994*]. Однак, навряд чи доречно називати її «чорновим начерком»; вона цілком закінчена і підготовлена до друку. І вона не може вважатися первинною щодо карти Баттіста Аньєзе, бо в такому разі в цій останній географічна інформація друкованої карти відобразилася б повніше [*О. Кудрявцев, 2020*].

Назва «Руссія» (Russia) блукає географічними картами XV – поч. XVIII ст. від Карпат до Білого моря. Властивою для західноєвропейських карт є наявність двох Русей (прикарпатської та новгородської) та окремої від них Московії.

Складається враження, що для сучасників з Центральної та Південної Європи Русь знаходилася в недалекій Галичині, для Північної – на теренах близької їм Новгородщини, а Московія не збігалася ні з тим, ні з тим. Хоча, звісно, варіантів накладання назв існувало чимало різних…[*К. Галушко, 2013*].

На карті світу італійця А. Біанки (Andrea Bianco) 1436 р. над територією північно-східної Русі є напис лат. «Imperio Rosie Magna» (Імперія Велика Росія). Термін«Московія - Велика Росія» міститься в назві карт: 1650 р. Клааса Янсзона Вішера “MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula…” (Загальна карта Московії або Великої Руссії…); 1677 р. П’єра Дюваля «Moscovie dite autrement Grande et Blanche Russie» (Московія або Велика й Біла Руссія) і т. д.

Слово «Велика Росія» (ἡ Μεγάλη Ρωσία) вперше з'являється офіційно в переліку митрополій, які перебували під юрисдикцією Константинопольського патріарха складеному в кінці XII століття за імператора Ісаака II Ангела. Удільна роздробленість, постійні набіги татар і загальна політична нестабільність змусили в 1300 році Київського митрополита Максима покинути свою резиденцію в Києві і переїхати в Володимир-на-Клязьмі. Галицькі князі стали домагатися створення своєї окремої метрополії, і в 1305 році була створена Галицька митрополія, самостійна від Київської. Однак майже відразу стихійно її стали називати Малою Руссю, тому що складалася вона з 6 галицько-волинських єпархій. Решта 12 єпархій, включаючи Київську та Чернігівську, залишалися в підпорядкуванні у Київського митрополита, який мав резиденцію у Володимирі, а з 1325 року — в Москві. Такий поділ церковних єпархій тривав протягом усього XIV століття.

У самій Московщині терміни «Росия», «Россия» на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва «Россия» вперше засвідчена в московській грамоті **1517 р.**

У Московії назву «Велика Росія» вперше вжито у **1542 р.** (в тексті московських книжників, які намагалися довести претензії Москви на всю спадщину давньої Русі) [Полное собрание русских летописей. Т. 20. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1914. С. 460].

Термін «Велика Росія» міститься в «Апостолі», надрукованому 1565 р. в Москві І. Федоровим та П.Мстиславцем. У надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» теж вжито назву «Великія Росіи». До титулу московських. царів термін «Велика Росія» увійшов у 16 ст., зокрема, 1584 р. цар Федір Іванович титулувався як самодержець «всея Великія Россия».

Після Переяславської угоди (1654), а також завоювання білоруських земель Речі Посполитої цар Олексій Михайлович (1655) іменувався в титулі: «Божою милістю Великий Государ, Цар і Великий князь, всієї Великої й Малої, й Білої Росії самодержець... (Божиею милостью Великий Государь Царь и Великий князь, всея Великия и Малыя и Белыя Росии самодержец...).

Назва «Московія» на географічних картах з'являється в кінці XV ст. **Перша рукописна карта Московії була створена Баттіста Аньєзе в 1525 р. (жовтень). Венеція.**

На карті «L'Europe» (Європа) Пітера ван дер Аа 1714 р. теперішня Росія – Московія Європейська та Московія Азійська. На карті цього ж автора 1714 р. «L'Asie / suivant les nouvelles observations de Mess.rs de l'Academie royale des sciences, etc, augmentées de nouveau» (Азія) теперішня Росія – Московія Європейська та Тартарія Московська.

КАРТИ
Єронім Мюнцер (Hieronymus Münzer) та Микола Кузанський (Nicolaus Cusanus)

1493 р. у Нюрнберзі опубліковано карту [Карта Середньої та Східної Європи] без назви. Карта поміщена в «Хроніці світу» нюрнберзького гуманіста **Гартмана Шеделя** (1440—1514).

Автори мапи нюрнберзький лікар **Єронім Мюнцер** (Hieronymus Münzer; 1437—1508) та **Микола Кузанський** (Nicolaus Cusanus; 1401–1464).

Карта містить назву **Russia (Русь)** – на схід від Лівонії. На схід від Польщі - Московія (Moscovia). До кінця XV ст. карти розмножувались рукописним способом. Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравіювались на дереві (1472 р., Ауґсбурґ; 1475 р., Любек). Наприкінці XV ст. в Італії виникло гравіювання на міді. Центрами картодрукування були відомі друкарські міста (Ауґсбурґ, Нюрнберг, Базель, Флоренція, Болонья, Рим, Венеція, Страсбурґ, Амстердам, Антверпен).

Гартман Шедель (Hartmann Schedel;1440 — 1514) – німецький лікар, гуманіст та історик. Один з перших картографів, які почали використовувати машинний друк. Г. Шедель прославився саме як творець Нюрнберзької хроніки. Граверами й художниками були Міхаель Вольгемут (Michael Wolgemut; 1434–1519) і Вільгельм Плейденвурф (Wilhelm Pleydenwurff; 1460 (?) – 1494). Частина

дослідників вважає, що гравюри створені за участю Альбрехта Дюрера, оскільки він був учнем Вольгемута і хресним сином видавця книги, Антона Кобергера (Anton Koberger; 1440 (?), Нюрнберг — 3 жовтня 1513 Нюрнберг). Видана 12 червня 1493 року латинською мовою в Нюрнберзі (друкарня Антона Кобергера). Наклад - до 1,5 тисяч примірників. Того ж року перекладена зі значними змінами Георгом Альтом на німецьку мову; видана 23 грудня накладом 1000 примірників. Складається з 336 сторінок. Поділяється на 7 частин.

Єронім Мюнцер Hieronymus Münzer; 1437/47—1508) – гуманіст епохи Відродження, лікар і географ. Здійснив знамениту грандіозну подорож по Піренейському півострову в 1494-1445 рр. Він був співавтором нюрнберзької хроніки. Мюнцер був другом Гартмана Шеделя і вніс географічні розділи в Нюрнберзьку хроніку 1493 р., в тому числі першу друковану карту Німеччини, що з'явилася у двосторонній формі. У 1493 р. його тісні контакти з нюрнберзьким купцем Мартіном Бехаймом спонукали Мюнцера запропонувати королю Португалії від імені імператора Максиміліана подорож через Атлантичний океан в пошуках маршруту в Індію, рекомендувавши Бехайму виконати це завдання.

Микола Кузанський, Микола Кузанець, Кузанус, справжнє ім'я Ніколаус Кребс (нім. Nicolaus Krebs, Nikolaus von Kues, Chrifftz, лат. Nicolaus Cusanus; 1401–1464) — німецький теолог, доктор канонічного права, католицький кардинал, філософ, юрист, математик, географ, картограф.

М. Кузанський був одним з перших творців нового сучасного способу мислення, що почав формуватися на межі Середньовіччя та Ренесансу. Його космологічні погляди не переходили за межі релігійних поглядів. Як церковний діяч, він повністю підкорявся системі середньовічного теологічного трактату.

Початком нового етапу розвитку картографічних уявлень стала карта Центральної Європи німецького вченого Миколи Кузанського.

З праці Миколи Кузанського (1460) у європейський обіг географічних назв входять назви Поділля (Podolia) щодо Центральної України та Русь (Russia) щодо Західної.

Микола Кузанський склав близько **1460 р.** рукописну мапу Середньої Європи, яка не збереглася в оригіналі. Але карта дійшла до наших часів завдяки пізнішим копіям. Карта була гравійована на міді в місті Ейхштедте у 1491 р. Це перша датована карта, що відгравійована на міді (“Nova Europe Tabula” (Нова карта Європи). Вона вважається першою друкованою картою Німеччини й обіймає Середню Європу від південного узбережжя Скандинавського півострова до Середземного моря та від Нідерландів до Прибалтійських земель і Чорного моря. Мапу неодноразово перевидавали із незначними доопрацюваннями (Ніколаус Германус, Гейнріх Мартеллюс, Єронім Мюнцер, Мартін Вальдземюллер та ін.).

На мапі зустрічаються назви: RVSSIA (Русь) (охоплює Західну Україну) та RVBEA RVSSIA (Червона Русь) (охоплює південний захід України, середню течію Південного Бугу). На цій карті Микола Кузанський вперше позначив регіон Поділля (Podolia).

Біла Русь (RVSSIAE ALBAE PATS) віднесена до Новгородські землі. На мапі позначено українські міста Київ (CHIOVEA), Львів (Leopolis) та ін. Білоруські

землі віднесено до Великого князівства Литовського (LITVANIA MAGNUS DVCATVS). Двічі зустрічається напис Литва (LITVANIAE).

Карта Миколи Кузанського **1491 р.** під назвою "Tabvla Moderna Sarmatiae Eur." була опублікована у латинському видавництві "Географії" Птолемея (Argentorari, 1513). Написи на карті – Rvssia (Русь) та Podolia (Поділля). На ній знаходимо р. Дніпро, Київ та ряд інших українських міст. Назва Біла Русь означає Московію (Russia Alba sive Moscovia). Лежить ця місцевість на схід від Дніпра (Борисфена). **На північ від Білої Русі - DVCATUS MOSCOVIA.**

Видавець: Антоній Коберґер (Antonius Koberger). Гравери: Міхаель Вольгемут (Michael Wohlgemut) та Вільгельм Плейденвурф (Wilhelm Pleydenwurff). Формат карти 57,8 х 39 см, мова – латинська. Опублікована у книзі у книзі: «REGISTRUM HUŸUS OPERIS LIBRI CRONICARUM CVM FIGURIS ET IMAGINIBUS AB INITU(M) MUNDI…». На полі карти підписані сторони світу: Mitnacht, Mitag, Occident, Orient. Карта охоплює територію від Англії (Anglia) та Ірландії на півночі, Бретані (Britania) та Нормандії (Normandia) на заході до західного узбережжя Чорного моря та дельти Дунаю на сході. Гори на мапі зображені художнім малюнком. Підписано назви: Мазовія (Mosovia), Польща (Polonia), Волощина (Walachia), Трансільванія (Transilvana), Угорщина (Vngaria), Моравія (Moravia), Туреччина (Turchia), кордони не показано. Позначена незначна кількість міст, на території Західної України – Львів (Lemberg), Польщі – Краків, Росії – Новгород (Nogradum), Псков (Plejgo) [*Вавричин М. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович 2004*].

Баттіста Аньєзе (Battista Agnese)

1525 р. (жовтень). Венеція. Перша рукописна карта Московії була створена Баттіста Аньєзе.

Баттіста Аньєзе (Battista Agnese; бл. 1500—1564), італійський картограф родом з Генуї, який працював у Венеції. Він спирався на відомості, отримані від Дмитра Герасимова – московитського посла до Римського папи, дипломата і перекладача. Сама Московія (MOSCKOVIAE) знаходиться у верхній лівій частині; нижче розташовуються Лівонія, Трансільванія, Греція, Менгрелія (Грузія), Вірменія та ін. На карті Московії українські землі – PODOLIA (Поділля).

Під назвою карти, ближче до півночі, Баттіста Аньєзе помістив фігуру людини, що сидить на троні, в шапці з хутряною облямівкою і з мечем в лівій руці; напис під ним: «Великий князь московитів» (Magnus princeps moscovitarum). Дві інші схожі один на одного фігури в профіль на троні у високих шапках з жезлами в правій руці розташовані: одна строго на схід від московита і представлена на тлі наметів як «Великий західний татарин» (Magnus tartarus occidentalis), інша – на півдні, між Чорним і Каспійським морями, і позначена як «Король грузинський» (Rex georgianiae). У верхній частині карти зображений Скіфський (Північний Льодовитий) океан (Oceanus Siticus) з умовною хвилястим кордоном води і суші; на південному сході - «Гірканське, або Каспійське, море» (Mare Hyrchanum sive Caspium), витягнуте більше із заходу на схід, ніж з півночі на південь; на південному заході дані близькі до реальних обрисів «Понтійського моря, або Понта» (Mare Ponticum

sive Pontus), тобто Чорного моря, а також «Меотійського болота» (Meotides paludes), або Азовського моря; на північному заході показані досить далекі від справжніх обриси берега Балтійського моря, показаного як «Фінське море» (Mare Phinnicvm).

На порівняно невеликій карті Московії присутні сім етнонімів «Тартарія» і «Тартари» та одне зображення «MAGNUS TARTARUS OCCIDENTALIS». Позаду правителя Тартар поміщене місто з наметів. Сусідами московитів на сході представлені Ногайські і Шібанські тартари (Nogai tartari, Sciabani tartari), а при впадінні Ками (не підписано) у Волгу позначено татарське місто Казань (Casanum tatarum), і на півдні – Перекопські, тобто кримські, тартари (Precopite tartari). Просто Тартарія (Tartaria) розташована між нижньою течією Дніпра й Азовським морем; Тартарія Азійська – по обидва береги Волги; Тартарія розташована над Casanum tatarum. Ще одна Тартарія знаходиться в Західному Сибіру, де і сидить MAGNUS TARTARUS.

Далеко на південному заході позначені Поділля і Трансільванія, а на заході — Лівонія, до володінь якої віднесено Гродно, Вільно і, мабуть, Орша і Смоленськ (Grodno, Uilna regia, Orsa, Smolecum). Всі ці міста насправді входили до складу Великого Князівства Литовського, або Литви, яку Баттіста Аньєзе, мабуть, хибно ототожнив через співзвуччя назв з Лівонією (Michow 1884); не випадково Литва, як і Польща - головні сусіди Росії із заходу - навіть не вказані [*Кудрявцев О. Ф., 2020*].

Паоло Джовіо (Paolo Giovio)

1525 р. Перша друкована карта Московської держави з книги Паоло Джовіо.

Паоло Джовіо (Paolo Giovio; 1483–1552), італійський лікар, історик, колекціонер.

Паоло Джовіо опублікував докладні відомості про Московію (у «Книзі про посольство Дмитра Герасимова до папи Климента VII… у Римі, 1525»).

Зустрічався і розмовляв у Римі влітку 1525 року з посланцем з Москви Дмитром Герасимовим, а восени того ж року написав і видав у Римі «Книгу про посольство Василя, великого князя Московського, до папи Климента VII» (Pauli Jovii Novocomensis de Legatione Basilii Magni Principis Moscoviae ad Clementem VII liber). До цієї книги повинна була бути додана гравірована географічна карта Московії, але ця карта не була знайдена в жодному з екземплярів до 1993 року. Перший екземпляр ксилографії «Московія, за відомостями посланника Дмитра складена… Рік 1525, місяць жовтень», був знайдений і придбаний на аукціоні Сотбіс, нині він зберігається в Москві, в Російському державному архіві стародавніх актів.

Назва карти «Paolo Giovio MOSCHOVIAE Tabula ex relatione De / metrii (l)eg(a)ti descripta sicuti ipse a pluribus / accepit cum totam provinciam minime se pera / grase fateatur. Anno M.D.XXV Me(n)se Octob» (Карта Москви була складена за відомостями посла Димитрія, які він сам запозичив у інших, оскільки, за його визнанням, відвідав лише невелику частину всіх провінцій. Рік 1525, місяць жовтень).

Українські землі на карті – PODOLIA (Поділля). Позначено дві Тартарії - одна між Дніпром і Доном, друга - на схід від Волги.

Олаф Магнус (лат. Olaus Magnus)

Олаф Магнус (лат. Olaus Magnus, також Olaus Magni, швед. Olof Månsson; 1490—1557) — шведський прелат, історик і картограф. Автор знаменитої «Історії північних народів» (Рим, 1555), що була перекладена кількома європейськими мовами ще у XVI ст. і довгий час залишалася для країн Європи основним джерелом знань про Швецію. Також склав детальну настінну карту Скандинавії **— «Carta marina» 1539 р.**

На карті зображені кілька територій з назвою «Russia», зокрема - землі Новгородської республіки як Біла Русь (Russia alba), нижче «Russia regalis nigra» — Русь, іменована Чорною. Позначена Московія **«Moskovia pars».** У нижньому правому куті зображений великий князь московський (Magnus Princeps Moscovitar) — Іван Грозний.

Новгородська республіка — олігархічне державне утворення на північному сході Європи з 1136 по 1478 рік із центром у Великому Новгороді, панівну верхівку якого складало велике боярство. У період найбільшого розквіту крім власне Новгородської землі включала також території від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході й від Білого моря на півночі до верхів'їв Волги та Західної Двіни на півдні. 1478 р. московити обложи Новгород, після чого відбулося остаточне включення Новгородської землі до Московського князівства. Велику частину новгородської політичної знаті (боярства) було вирізано цілими сім'ями, а більш половини купецьких сімей було вивезено до Московії. На їх місце були завезені купецькі сім'ї із підлеглих Московському князівству східних земель. Таким чином новгородську еліту було знекровлено. Новгородська феодальна республіка перестала існувати.

З ВІКІПЕДІЇ. **«Carta marina»** (Морська карта) — одна з найбільш ранніх і найдостовірніших історичних карт Північної Європи, створена шведським церковним діячем, дипломатом і письменником Олафом Магнусом. Після того, як він і його брат були змушені покинути Швецію (1530 р.), Олаф до кінця життя займався вивченням її історії та географії. Результатом цієї роботи стали «Carta marina» і коментарі до неї — книга «Historia de Gentibus Septentrionalibus» (Історія північних народів). Карта була надрукована в **1539 р.** у Венеції в кількості всього декількох екземплярів з присвятою Патріарху Венеціанської республіки Hieronymo Quirino, за підтримки якого Олаф зміг закінчити роботу. Джерелами для карти йому послужили власні подорожні нотатки, карти скандинавських моряків і карти з Geographia (Географія) Птолемея.

Один примірник карти був знайдений Оскаром Бреннером в 1886 р. у бібліотеці Мюнхена (Hof- und Staatsbibliothek, зараз Bayerische Staatsbibliothek) в Німеччині, де і знаходиться досі. Пізніше, в 1961 р., ще одна копія була виявлена у Швейцарії й вже в наступному році була придбана університетом Уппсали у приватної особи за 150 000 шведських крон. В наш час цей екземпляр знаходиться в бібліотеці університету Carolina Rediviva (en), де він виставлений для загального огляду.

Ці дві копії є унікальним документом епохи Відродження і є неоціненним джерелом для історичної картографії та історії культури європейської Півночі. Крім детального зображення географічних об'єктів, на карті присутні понад 100

мініатюр, що зображують реальних і фантастичних тварин, місцеві звичаї та костюми, історичні події.

Себастьян Мюнстер (нім. Sebastian Münster)

Себастьян Мюнстер (нім. Sebastian Münster; 1488—1552) — німецький вчений, гуманіст, космограф, монах францисканець. Викладав в Гайдельберзі богослов'я, а пізніше в Базелі — математику. Першим з німецьких вчених видав єврейський текст Біблії з латинським перекладом і примітками (Базель, 1535) і посібник з граматики халдейської мови (1527). Справжній внесок С. Мюнстера полягав у тому, щоб популяризувати карту як конкретне джерело інформації та зробити її доступною для читання всім без необхідності особистої подорожі.

Себастьян Мюнстер народився в Інгельхаймі на Рейні, невеликому містечку в землі Рейнланд-Пфальц. Він був сином Андреаса Мюнстера, керівника місцевої лікарні Святого Духа.

Після навчання у монастирській школі францисканців у Гайдельберзі в 1505 році у віці 17 років вступив до францисканського ордену. Там помітили його надзвичайні лінгвістичні здібності і в 1507 році його відправили до Левена, а потім до Фрайбурга. Під час свого однорічного перебування в школі він познайомився з Грегором Рейшем, учителем і пріором картезіанців, який зацікавив його єврейською мовою та географією.

У 1509 році Себастьян Мюнстер переїхав до Руфаша у Франції, де, бувши учнем Конрада Пелікана, продовжував практикувати географію та іврит, а також грецьку мову, математику та астрономію. Ймовірно, лише тут він познайомився з досить вичерпною енциклопедією «Margarita Philosophica» вже знайомого йому Грегора Рейша. Він також познайомився з «De situ orbis libri tres Pomponius Mela». Обидві книги увічнили його інтереси. У 1511 році він пішов слідом за Пеліканом до Базельського університету, а потім до Пфорцгайма, де був висвячений на священника. Після івриту разом з Пеліканом вони вивчали інші семітські мови – арамейську та ефіопську.

З 1514 по 1518 рік Мюнстер працював лектором у францисканській школі в Тюбінгені. До речі, він вивчав астрологію та практичну математику у знаменитого Штеффлера. У 1518 році Себастьян Мюнстер повернувся до Базеля як лектор і викладав у монастирській школі до 1521 року. Після 1518 року він опублікував багато творів на івриті, завдяки чому став відомим.

Людовик V запросив його до Гайдельберзького університету як професора івриту. Він викладав з 1521 по 1529 рік, після чого залишив орден францисканців і перейшов до Базельського університету. Тут він остаточно прийняв протестантизм і змінив релігію. У 1530 році він одружився з Анною Зельбер, вдовою друкаря Базеля Адама Петрі. У 1532 р. у них народилася донька Аретія. Тепер ніщо не заважало підготувати до друку власні твори та переклади. Технічними питаннями, тобто наглядом за гравюрами на дереві, набором і самим друком, займався виключно його пасинок Генріх Петрі. З колофонів книг видно, що він був власником видавництва та друкарні.

На знак визнання його компетентності та заслуг у 1547 році Мюнстера було призначено ректором Базельського університету. Своїм девізом він взяв девіз «Повага до Бога як основа пізнання». Видання «Космографії» 1550 року було останнім варіантом, до якого Мюнстер міг внести корективи, наступні видання

відбулися без його участі. Себастьян Мюнстер був похований у Базельському соборі. Похоронну промову на івриті виголосив його колишній друг Еразм Освальд Шрекенфукс, гуманіст.

Головні роботи:

- 1540 р. «Geographia Universalis» (Географія Птолемея). Видання 1551 р. містить зображення міст, портрети людей та костюмів. Ці видання, надруковані в Німеччині, є найбільш цінними.
- 1544 р. «Cosmographia» (Космографія; Базель), в якій друкувалися карти К. Птолемея і власні карти автора.

«Geographia Universalis»

Себастьян Мюнстер був учнем відомого німецького астронома і математика Йоганна Штеффлера (Johannes Stöffler; 1452-1531), автора коментарів до "Географії" Птолемея. Допомагаючи Штеффлеру, С. Мюнстер взяв участь в транскрибуванню географічних назв і термінів, використаних Птолемеєм, на латинську мову. При підготовці Базельського видання (**1540**) "Географії" Птолемея **(Geographia Universalis)** С. Мюнстер взяв за основу Страсбурзьке видання 1513 р., але набагато поліпшив його. Видання було присвячене Базельському єпископу, який на цей час вже помер. При підготовці карт він використовував, як вихідний матеріал карти Ульмського видання 1486 р., грецький текст "Географії" Еразма Роттердамського та її Ліонське видання 1535 р., що містило поправки Сервета. Таким чином, він постарався якнайкраще використати праці своїх попередників.

З 27 карт Птолемея «Загальна карта світу» побудована в другій, або геометричній, проєкції Птолемея, як і карти Азії під номерами VII й VIII. Решта регіональні карти побудовані в трапецеїдальній проєкції Ніколауса Германуса (редактора **Ульмського** видань 1482 р. і 1486 р.). Виключення «Карта XII Азії», складена в прямокутної проєкції географа та картографа Маріна Тірського. По конструкції й по малюнку карти Птолемея в Базельському виданні (1540) близькі до **Ульмського**, але за географічним змістом дуже відрізняються від них і від останніх Страсбурзьких та Ліонського видання (1522-1535). С. Мюнстер застосував новий спосіб друкування географічних назв – відливав цілі слова і рядки та впроваджуючи виливок в дерев'яні дошки, на яких гравіювалося зображення. Це дозволяло застосовувати одноразове, а не дворазове друкування кожного аркуша. [*В. А. Бронштэн«КлавдийПтолемей.Глава12».http://www.argoschool.ru/biblioteka/antichnost_i_ellinizm/va_bronshten_klavdij_ptolemej_glava_12/*].

До 27 карт К. Птолемея С. Мюнстер додав 21 нову карту: одну «Загальну карту світу» (з Америкою) і 20 регіональних. «Загальна карта світу» виконана в еліптичній проєкції, регіональні - в прямокутній проєкції, але без координат і з різним орієнтуванням (вгорі – то північ, то південь, то схід).

Крім першого видання **"Geographia Universalis"**1540 р. С. Мюнстер видав ще чотири, всі в друкарні Генріка Петрі (1542 р., 1545 р., 1551 р., 1552 р.). На титульному аркуші видання "Geographia Universalis" 1545 р. зображений Птолемей-астроном. В цьому та в останньому Базельському виданні 1552 р. замінені й додані деякі «нові» карти.

1540 р. Карта “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA” (Нова карта Польщі та Угорщини). Карта публікувалася під різними назвами: “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA”, “POLONIA ET VNGARIA XX NOVA TABVLA”, «Landtafel des Ungerlands / Polands / Rüſſen / Littav / Walachei und Bulgarei» (Карта Угорщини, Польщі, Русі, Литви, Волощини і Болгарії), «POLONIA ET VNGARIA Nova Descriptio», “Nouuelle defcription de Poloigne & Hongrie” (Новий опис Польщі та Угорщини).

Мапа цікава тим, що на ній чи не вперше присутні регіональні назви українських земель: Rvssia (Русь; між р. Західний Буг та р. Сян) зі Львовом (Leopol), Podolia (Поділля), Volhinia (Волинь), Pokutze (Покуття), Codimia (Кодимія), Bessarabia (Бессарабія), Tartaria minor (Мала Татарія), Tartaria Przecopen[sis] (Перекопська Татарія) (останні дві території належать до Північного Причорномор’я і Кримського півострова). Показано сусідів українських історико-географічних регіонів – Молдову (Mvldavia), Трансільванію (Transilvania), Волощину (Valachia) та ін.

На північному сході від Києва позначена Біла Русь (Rvussia Alba), і вже далі на схід – **Московія (Moscovia).**

Біла Русь та Московія знаходяться на схід від Дніпра, в районі річок Десни і Сейму. Розташування річок та міст на мапі ще доволі приблизні, але можна чітко локалізувати по кордоні річок Сейм (де видно Путивль та Рильськ) та Десни. За цим кордоном починається на мапі Московія. Цікава сама назва міста Москви – **Moschia (Мосхія).** В праці (1773) В. М. Татищева та Г. Ф. Міллера “Исторіиа россійская с самых древниейших времен неусыпными трудами через триттсать лѣт собранная и описанная покойным тайным совѣтником и астраханским губернатором Васильем Никитичем Татищевым: Том 2” теж згадується топонім «Мосхія» (ріка).

Зиґмунд Герберштайн (Siegmund von Herberstein)

Зиґмунд Герберштайн (нім. Siegmund von Herberstein; 1486—1566), барон Священної Римської імперії, військовик, дипломат, картограф. Представник німецького роду Герберштайнів. Народився у Віпаві, Крайна (Словенія). Випускник Віденського університету. Працював імперським посланцем в Данії, Угорщині, Польщі, Литві, Московії, Османській імперії. Двічі (1517 і 1526) відвідав Москву як посол «Священної Римської імперії германської нації» з метою залучити великого князя московського Василія III Івановича до спільної боротьби проти Османської імперії. Був і в Україні. Автор «Rerum Moscoviticarum Commentarii» (Записки про московитські справи,1549), першого у Західній Європі детального історико-етнографічного опису Московії. Помер у Відні.

«Записки про московитські справи» були кількаразово перевидані різними мовами. У них Зиґмунд Герберштайн подав багато історичних, географічних та економічних відомостей про Московію, Україну, Литву й Польщу. «Записки…» стали першим докладним описом географії України (деяких її міст, шляхів, річок); на картах є схематичне зображення її території. Черкаси Герберштайн називає центром козаків, а всіх українців – черкасами. Про Київ він пише як про старовинну столицю Русі, де збереглося багато руїн

церков і монастирів, згадує про київські печери з їх гробницями й мощами св. угодників Божих.

Зигмунд Герберштейн у своїй праці розмежовує як різні поняття «Московію» та «Русь», зараховуючи до останньої українсько-білоруські землі, котрі входили до складу Литовської та Польської держав у XV—XVI століттях. Вчений чітко розрізняв власне Литву, «яка врізається в руські землі й має власну мову та римську віру», і «руські землі», тобто Україну та Білорусь.

1546 р. Карта Московії – "Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag M. D. XLVI". Фінська затока названа «Sinus Livonicus et Ruthenicus». Балтійське побережжя назване лівонсько-рутенською дугою (Sinus livonicus et ruthenicus), а також краєм рутенів або московитів (Ruthenorum seu Moscovitarum fine). Перераховуються рутенські (ruthenice) назви Волги та Дону. Українські землі – PODOLIA (Поділля) та SEVERA (Сіверщина). На карті, за Уралом, позначена **Злата Баба (Золота Баба)** – ідол, якому поклонялися жителі цієї частини Московії.

Перший варіант карти "Moscovia…" був гравійований талановитим гравером Гіршфогелем. 1549 р. карта поміщена в трактаті З. Герберштайна «Rerum Moscoviticarum Commentarii». Відрізнявся трішки від оригіналу 1546 р. Поряд з картою Московії, також в книзі була присутня й карта Москви. Праця видана у Відні (латинська мова). Це – трактат про Московію та сусідні країни. Одне з перших докладних джерел у Західній Європі про Московію.

До італійського видання книги в 1550 р. була додана карта 1549 р. ("Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag anno M. D. XLIX") вже зі значними змінами. Вона була гравійована на дереві Д. Гастальді у вигляді трапеції. Назва ПОДІЛЛЯ (PODOLIA) на карті відсутня, але з'являються назви Кодимія та Бессарабія. Нове, виправлене і перероблене видання "Записок…" було видано Герберштайном у 1551 р.

З карти зник герб видавця, вона була трохи більша від карти 1549 р., там де раніше був підпис гравера з'явилася масштабна лінійка й напис "Distantia per Miliaria". На карті – дата 1549 р. (MDXLIX), але насправді вона створена у 1551 р., просто гравер не став виправляти заголовок оригінальної карти. Незабаром, у 1556 р., був ще надрукований варіант з показанням лісів: "Moscovia Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain. Designatae syluae non carent suis incolis". 1557 р. в Антверпені з'явився передрук латинського Базельського видання 1556 р. "Записок…". У цьому виданні карта була значно зменшена і спрощена. У тому ж 1557 р. вже сам Герберштайн видав свою книгу німецькою мовою. До цього видання карту також частково переклали німецькою та значно переробили оформлення. Але по суті, всі видання за змістом повторювали найперше видання 1546 р.

1550 р. Джакомо Гастальді. Зиґмунд Герберштайн. Карта «DÉSCRIPTIONÉ DÉ LA MOSCOUIA PER GIACOMO GASTALDO PIAMO[N]TESE COSMOGRAPHO IN VENETIA MDL» (Опис Московщини Джакомо Гастальді, п'ємонтійця, космографа у Венеції 1550). Карта поміщена в книзі «COMMENTARII DELLA MOSCOVIA ET PARTIMENTE DELLA RUSSIA, ET DE LA ALTRE COSE BELLE ET NOTABILI COMPOSTE GIA LATI-NAMENTE PER IL SIGNOR SIGIS-MONDO LIBERO BARONE IN HERBERSTEIN. NEIPERG ET

GUETNBAG, TRADOTTI NOUAMENTE DI LATINO IN LINFUA NOSTRA UUOLGARE ITALIANA – IN VENETIA, PER GIANO BATTISTA PEDREZZANO, M.D.C.». Мова: італійська, латинська.

Карта має форму трапеції, дволінійну рамку з позначеннями і підписами градусів. Сторони світу підписані за рамкою: Tramontana, Mezo giorno, Occidente, Oriente. По обидва боки карти – зображення вовків, лисів, ведмедя, татарського вершника.

Карта охоплює територію від південного узбережжя Льодовитого (Білого моря) до Грузії з півночі на південь, від східного узбережжя Балтійського моря (без назви) до північного узбережжя Каспійського моря (Mare di Chwalinssco moria, altri mare di Bacbav) з заходу на схід.

В тій частині карти, що охоплює українські землі, показані Кримський півострів (без підпису), Бессарабія (Bessarabia), Кодимія (Codimia), Куманія (Cumania), Хозарія (Gazaria), Чорне (Mare Magiore) та Азовське (Mare DiUe Zabacbe) моря.

Зображені річки: Дніпро (Neper F.) з притоками Сож (Soba F.), Десна (Desna F.) і Сейм (Sem F.), Самара (Somor F.), Оріль, Псел, Дністер, Бог (Південний Буг) (BogF), Кінська (Constauoda F).

На території України зображено два уявних озера: Обидове (Obidouo Iago) – між містами Кучурган (Cutzlirhan) і Очаків (Orzakouu), та озеро без назви біля міста Кам'янець, в яке впадають п'ять річок.

Подана густа мережа населених пунктів: Київ (Chouia), Канів, Білгород (Rofone Byalogrod altri Moncajlro), Чуднів (Czudnouu), Новгород-СІверський (Nouogradeck), Стародуб (Starodub), Любеч (Lubica), Вишгород (Vifigrod), Чернігів (Czemigo), Житомир (Szitomirs), Овруч, Городок (Grodeck), Брацлав (Bratzlau), Рів (Rouu), Бакота (Bacota).

На Кримському півострові: Судак (Soldaya), Зебано (Zebano), Керкел (Czercel), між пониззям Дніпра і Кримом: Аслан (Ofalam), Підея (Pidea), тут же позначені соляні озера (Saline).

Гори і ліси на карті зображені у вигляді художніх малюнків: гори - зі зрізаними вершинами, ліси – невеликими групами листяних і хвойних дерев.

Географічна сучасна карта (tabula modema) з елементами карти К. Птолемея, є зменшеним і частково переробленим варіантом карти Московії, вигравіюваної на міді А. Гіршфоґелем 1549 р., вміщеної до віденського видання книги німецького посла у Москві 1516-1518 і 1526-1527 рр. барона Сиґізмунда фон Герберштайна «Rerum Moscoviticarum Comentarii» (Записки про Московію). Дереворитну копію карти виконав Дж. Ґастальді до італійського видання книги С. фон Герберштайна (вийшла друком у Венеції у 1550 р) [*Вавричин, 2004*].

1566 р. Зиґмунд Герберштайн. Карта "Noua Descriptione de la Moscouia per l`ecce: N Giacomo gastaldo piamontose cosmographo in Venetia. Anno M. D. LXVI. Apresso Gio Fucc. (?) Com.(?) in Ven". Частина Поділля – Codimia (Кодимія).

1567 р. Зиґмунд Герберштайн. Карта «Andere Landtaffel: in welcher der **Moscoviten** gebüet, mit sampt den Welden [Wälden] und Bergen auch etlichen

gebreüchen und allen umligenden Landschaften begriffen». На карті позначено Київ. Очаків, Бєлгород та ін. міста.

Антоній (Антон) Від

Антоній (Антон) Від (1508, Обервезель, Рейн-Хунсрюк - 21 січня 1558, Данциг, Поморське воєводство) - німецький картограф, який отримав популярність завдяки створенню карт Московії в першій половині XVI століття. Себастьан Мюнстер у своїй «Космографії» називав його литвином.

1542—1555 рр. Карта «Moscovia que Alba Russia non contenta Europee Sarmatie parte…» (Московія, як і вся Біла Русь, не обмежується частиною Європейської Сарматії й більшою частиною знаходиться в Азії). Видання 1570 р. гравірував Франц Хогенберг. Українські землі зображено фрагментарно. На карті позначена Золота Баба – ідол, якому поклонялися частина жителів Московії.

На карті позначена **битва під Оршею 1514 р.**, яка відбулася 8 вересня 1514 року між військом під командуванням князя Костянтина Івановича Острозького та московською армією на чолі з воєводою Іваном Челядніним. Згідно з «Rerum Moscoviticarum Commentarii» Зиґмунда фон Герберштайна, першоджерелом інформації про битву, значно менша армія Великого князівства Литовського і Руського разом із поляками (менш як 30 000 осіб) розбила 80 000 московських солдатів.

Карта Віда-Ляцького.

Безпосередню участь у створенні карти брав воєвода Іван Васильович Ляцький, який утік із московської держави у 1534 році. Окрім відомостей, отриманих від Івана Ляцького, Від використовував і сторонні джерела, наприклад, твір Матвія Мєховського «Трактат про дві Сарматії».

Якимось чином у Данцігу стало відомо, що Ляцький може дати багатий описовий матеріал про Московію. Почувши це, сенатор Йоганн Коппе першою ж нагодою поїхав до Вільна, взявши з собою Антона Віда, художника, якого він переконав намалювати карту Московії. Від зустрівся з Ляцьким і отримав від нього необхідні матеріали. У тому ж 1542 році Від підготував рукопис своєї карти; бувши художником, він прикрасив його малюнками полювання й різних диких звірів, що населяють московські ліси. Чи допомагав йому Ляцький у цих малюнках, ми не знаємо, але можна сказати, що вони виконані не тільки з артистизмом, але й з деякою реалістичністю, що свідчить про те, що він міг це зробити. Підтвердженням цього припущення, здається, є серія написів на карті, виконаних московською мовою з каліграфічною досконалістю. Від для цього ледве знав московську мову.

Карта Віда, складена в 1542 році, деякий час залишалася рукописом; проте це стало відомо ряду осіб. Серед них був Зиґмунд Герберштайн, якому Від, можливо, навіть надіслав копію за пропозицією Ляцького. Згадку про це можна знайти у Конрада Геснера (Gessner, 1548); який пізніше запозичив з карти Віда сцену полювання на муфлонів для своєї «Historiae Animalium» (1551). Ще раніше Від відповів на публічне звернення Мюнстера щодо надання географічного матеріалу для його «Космографії». У своєму виданні 1544 року Мюнстер приписує Віду (який був призначений «…Йоганном Яцьким») надати йому матеріали про Московію, які, очевидно, включали текст і карту. Таким

чином карта Віда, навіть у цій скороченій і трохи спрощеній формі, отримала значне поширення.

Карта Віда, що складається з шести аркушів, не має спеціальної назви. У нижньому правому куті є присвята від А. Віда, яка пояснює, що представляє карта і що Ляцький допомагав у її складанні.

У ній також згадується прохання Герберштайна про карту раніше, у Москві, і що прохання тепер задоволено. Ця присвята підписана «Wilda… April Anno 1555». Одразу ліворуч від присвяти є ще вставка з титулом «An'tony Wed do chtitelyu» (Антоній Від до читача).

Далі наведено кілька вказівок давньою полонізованою московською мовою щодо користування картою та дати 1542 р. Нарешті, у нижньому лівому кутку є короткий опис Московії також датований «Wilda… anno 1555…».

Причина кількох дат не ясна. Найраніший, 1542 р., ймовірно, стосується виготовлення рукопису у Вільні за допомогою Ляцького, тоді як дати квітень і листопад 1555 р. імовірно вказують на початок і кінець процесу гравіювання.

На початку 1880-х років німецький історик Генріх Міхов виявив у Гамбурзі видання карти Антонія Віда, виконане Францом Хогенбергом у 1570 році, про що повідомив у своїй статті про найдавніші карти Росії. Перевидання 1570 р. має змінений розмір карти — прямокутну форму проти квадратної в оригіналі. Змінено художнє оформлення, залишено лише латинський текст.

Оригінальна карта 1555 р. була виявлена пізніше і представлена в публікації Г. Міхова 1906 року. Карта Антонія Віда була добре відома у колі іменитих картографів, у своїх публікаціях її згадують Абрахам Ортеліус, Гессель Ґеррітс та Ніколас Вітсен. Відомості, отримані від Віда, користувалися для складання власних карт Зиґмунд фон Герберштайн і Себастьян Мюнстер.

Джакомо Гастальді (Gastaldi Giacomo)

Джакомо Гастальді (Gastaldi Giacomo; близько 1500–1566) — венеціанський картограф, географ, гравер та інженер, член Венеціанської академії та Головний космограф Венеціанської республіки. Народився у Віллафранка-П'ємонте. У 1539 р. отримав привілей Венеціанського сенату за друк вічного календаря. Першою картографічною роботою була мапа Німеччини у 1542 р. Створив фрескові мапи Азії та Африки в Палаці Дожів. Як інженер брав участь у розробленні проєктів регулювання рівня води та її солоності у Венеціанській лагуні. Змінив технологію виготовлення мап, перейшовши з гравіювання на дерев'яній основі на новітню техніку мідьориту, що надало картографічній продукції вишуканості та деталізації.

На картах **1548 р.** “Polonia et Hungaria Nova Tabula” (Нова карта Польщі та Угорщини) та “MOSCHOVIA TABULA NOVA” (Нова карта Московії) Д. Гастальді чи не уперше використано назву “Rossia Rossa” (Червона Русь) щодо Правобережної України.

На мапі “MOSCHOVIA TABULA NOVA” напис “ROSSIA BLANKA” (Біла Русь) поміщений між Великим Новгородом (Nouugardia) і Холмогорами (Colmogora).

1548 р. Карта **«Nova Descriptione de la Moscovia»** (Новий опис Московії). Серед українських історико-географічних земель автор виділяє Кодимію (Codimia) між р. Буг та р. Соб та Бессарабію (Bessarabia). На

вертикальних рамках зображений князь московський [Іван IV] на троні, московитський кінний воїн, військові трофеї.

1562 р. Двоаркушева карта Польського королівства та сусідніх країн (IL DISEGNO DE GEOGRAFIA MODERNA DEL REGNO DI POLONIA, E PARTE DEL DUCADO DI **MOSCOVIA**, CON PARTE DELLA SCANDIA, E PARTE DE SUEVIA, CON MOLTE REGIONI, IN QUELLI [...] MDLXII ...). Видавництво Венеція. На мапі присутні регіональні назви українських історико-географічних земель: «Volinia» («Волинь»), «Rvssia» («Русь»), «Podolia» («Поділля»), «Pozcvze» («Покуття»), «Codimia» («Кодимія»), а також сусідніх земель: «Cabardi» («Кабардія»), «Cvmani» («Куманія»), «Tartaria Precopien» («Перекопська Татарія»), «Gazaria» («Хозарія»). Карта складена на основі «Карти Європи» Г. Меркатора (1554).

Венеціанський видавець Паоло Форлані перевидав карту Гастальді у 1567 та 1568 рр.

Джироламо Рушеллі (Girolamo Ruscelli)

Джироламо Рушеллі (Girolamo Ruscelli; 1520—1566) – італійський вчений, фізик, алхімік, географ та картограф.

Джироламо Рушеллі народився і виріс у бідній родині. Бувши самоукою, він вивчив різні мови, як сучасні йому, і давні. У Венеції Д. Рушеллі працював коректором у друкарні Вальгрізі. Рушеллі заснував у Римі Академію Обурення (італ. L'Accademia dello Sdegno). Заохочував перші літературні досліди Тассо. З 1548 р. жив у Венеції. Відомий під псевдонімом Алексіо з П'ємонта (італ. Alessio Piemontese) (лат. Alexius Pedemontanus), під яким написав книгу «De'secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese» ([італ.] – Venice, 1555). Рушеллі був ерудитом, написав безліч праць і перекладів, у тому числі випустив у 1553 році «Словник рифм».

1561 р. зробив новий переклад «Географії» Птолемея на італійську мову (La Geograpfia Di Claudio Tolomeo Alessandrino, Nouvamente Tradatta Di Greco in Italiano) безпосередньо з грецького. Цей переклад використовувався у всіх інших Венеціанських виданнях аж до 1600 р., основою для карт як і раніше служили карти **Д. Ґастальді** (передрук мап Д. Гастальді з видання 1548 р.)**.** Видавництво – Венеція.

Венеція, «Географії» Птолемея: 1561, 1562, 1564, 1574, 1578, 1588, 1596 (64 карти), 1598 (64 карти), 1599 (69 карт).

1561 р. Карта «Moschovia Nuova Tavola» (Нова карта Московії). Як і в інших роботах Рушеллі, тут простежується чітко розмежування назв Русі й Московії. Правобережна Україна традиційно для автора позначено як Rossia Rossa (Червона Русь), а на півночі карти, біля Білого моря, є напис Rossia Bianca (Біла Русь).

Ентоні Дженкінсон (Anthony Jenkinson)

Ентоні Дженкінсон (англ. Anthony Jenkinson; 1529—1610/1611), англійський дипломат, купець та мандрівник, перший посол Англії в Московії. Чотири рази, з 1557 р. по 1571 р., побував в Росії в якості посла. Він також кілька разів зустрічався з царем Іваном Грозним під час поїздок до Москви та Московії.

1562 р. Карта **«**RUSSIAE, MOSCOVIAE ET TARTARIAE DESCRIPTIO...» (Опис Руссії, Московії та Тартарії...) **Ентоні Дженкінсона**, службовця

Англійської Московської компанії, складена за результатами подорожей в Середню Азію і Персію (1557—1564), вирішальним чином вплинула на зображення Центральної Азії, перш за все Туркестанського басейну. Вона була видана в Лондоні в 1562 р. (саме в той час, коли Дженкінсон вдруге мандрував по Персії). Формат карти 344 х 432 мм.

Зображено Московське царство та землі Бухари та Андіжана. Відзначено межі та назви князівств, розселення народностей. Карта насичена сюжетними малюнками: на полі карти – зображення воїнів та тварин; у лівому верхньому кутку – зображення Іоанна IV на тлі намету; території за Волгою представлені ілюстрованими поясненнями автора про місцеві звичаї та історичні події (описані поклоніння ідолу, поклоніння Сонцю у вигляді червоного полотна, воїни і стада, що перетворилися в каміння, похоронні ритуали киргизів, дорога від Мангишлака до Шайсура і від Шайсура до Бухари, дорога до границь Китайської імперії і до Камбалу, дано відомості про історію малого Хорасана та Самаркандії).

У лівому нижньому кутку карти є такий підпис: «Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio. Auctore Antonio Jenkensono Anglo, edita Londini Anno 1562 et dedicata illustriss: D. [uci] Henrico Sydneo Walliae praesidi» (Опис Руссії, Московії та Тартарії...). Три різні країни: Русія, Московія й Тартарія. У лівому верхньому кутку знаходиться портрет царя Івана Грозного з підписом: «Ioannes Basilius Magnus Imperator Russiae; Dux Moscoviae».

Ще 1493 р. Іван III самостійно додав до свого великокнязівського домену приставку — «всія Русі», яка у московських князів не зустрічалася в давніших документах і не визнавалась іншими монархами. У Іпатіївському літопису під 6709 (1201) роком Роман Мстиславович (батько короля Данила) вперше названий «Великим князем Романом» і «***Самодержцем усієї Руси***».

Беззастережно титул «імператора» вже з 1554 р. визнавався за Іваном IV протестантською Англією (королева Єлизавета). З особливою наполегливістю Іван Грозний домагався визнання його царського титулу Польською та Литовською державами, однак ні ВКЛ, ні Польське королівство, ні об'єднана Річ Посполита ніколи так і не погодилися з цією вимогою.

Напис «Hec pars Lituanie Imperatori Russie subdita est» на захід від Смоленська означає приблизно «Ця частина Литви підпорядковується Імператору Руссії», але показана ця територія як литовська. На карті позначено Кримське ханство (CRIMEA). Тартарія (TARTARI) простягається від Криму до Волги.

На відміну від античних карт, на яких Яксарт (Сирдар'я) впадає в Каспійське море, на карті Дженкінсона річка тече на північ, через області Taskent (Ташкент) і Boghar (Бухара); Амудар'я бере початок в околицях Shamarcandia (Самарканд) і зливається з Сирдар'ю, що впадає потім в озеро Kitaia Lacu (ймовірно, Аральське море). Озеро з'єднується з Північним океаном річкою Oba (Об). Пошуки північного морського шляху відбилися і на карті Тартарії Меркатора (1569), а потім на Атласі фламандського картографа Йодокуса Гондіуса (1606); назва міста Cambalich (Пекін) повторюється (Cambalu) на узбережжі Тихого океану. Ймовірно, під впливом московитської топонімії кордони Китаю доходять до озера Kitaia, з якої витікає річка Об. Описи

Дженкінсона й Меркатора в цілому точно відображають (багато в чому помилкові) уявлення європейців про північно-східну Азію другої половини XVI ст.

Е. Дженкінсон подорожував у Бухару в 1557-1559 рр., після цього ще двічі в Росію. Під час однієї з цих подорожей доїжджав до Персії. Віньєтки засновані на виданнях подорожей Марко Поло. На них зображені етнічні та міфічні сцени, місцеві жителі в національному одязі, тварини.

Карту переробляли Герарда де Йоде й Абрагам Ортеліус. Переопрацьована карта **Герардом де Йоде** під назвою «Moscoviae maximi amplissimi qve dvcatvs. Autore Anthonio Jankinfono Angolo» (Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями автора Ентоні Дженкінсона) вперше з'явилась в атласі лат. «Speculum Orbis Terrarum» **1578 р.,** а пізніше перевидана його сином **Корнеліусом де Йоде** в атласі **1593 р.** суттєво відрізняється від оригіналу. На карті Г. де Йоде відсутні роз'яснювальні тексти й батальні сцени, якими багата карта Дженкінсона що містить 27 текстів.

Історична довідка. Іван IV Грозний (рос. Иван (Иоанн) IV Грозный; 1530— 1584) — князь московський з 1533 р., **перший московський цар з 1547 року.** При Іванові IV вперше встановлені торговельні зв'язки з Англією (1553) та Голландією. Підкорені Казанське (1552) та Астраханське (1556) ханства. У 1558—1583 роках велася Лівонська війна за вихід до Балтійського моря і вперта боротьба проти протекторату кримського хана Девлет I Ґерая. Після перемоги у Молодинській битві (1572) Московська держава укріпила за собою права на Казанське та Астраханське ханства, а також розпочала приєднання Сибірського ханства (1581). Титулувався як «***Государ всієї Русі*** і великий князь володимирський, і московський, і новгородський, і псковський, і тверський, і пермський, і югорський, і болгарський, та інших».

Частковий (скорочений) його титул, який зазвичай цитують, звучить як: «великий князь Московський, Великий государ, Божою милістю цар і великий князь». 1576 р. імператор Священної Римської імперії Максиміліан II, бажаючи залучити Івана Грозного до військово-політичного союзу протиОсманської імперії, пропонував йому на майбутнє престол та титул «східного цесаря». Іван IV цілком байдуже поставився до «цесарства грецького», але став вимагати негайного визнання себе царем «всєя Русі», і імператор поступився в цьому принциповому питанні. Беззастережно титул «імператора» вже з 1554 р. визнавався за Іваном IV протестантською Англією (королева Єлизавета). З особливою наполегливістю Іван Грозний домагався визнання його царського титулу Польською та Литовською державами, однак ні ВКЛ, ні Польське королівство, ні об'єднана Річ Посполита ніколи так і не погодилися з цією вимогою.

Голландська родина вчених та типографів-видавців де ЙОДЕ

Герард де Йоде (Gerard de Jode; 1509—1591) – голландський художник, видавець та картограф, конкурент А. Ортеліуса. Представник відомої родини фламандських художників та граверів Йоде. Батько **Корнеліса де Йоде** та **Пітера де Йоде-старшого**. Дід **Пітера де Йоде-молодшого.**

Ще у молодих роках проміняв військову службу на заняття наукою та мистецтвом. Твори його відрізняються грубуватістю, властивою сучасній нідерландській школі, і водночас визначеністю малюнка.

У 1547 р. став членом гільдії Святого Луки в Антверпені. Тоді ж зайнявся видавничою діяльністю та книготоргівлею. Часто друкував роботи інших картографів, у тому числі в 1555 р. - карту світу Гастальді, в 1558 р. - карту Якова ван Девентера (Брабант), в 1564 р. - карту світу Ортеліуса з 8 аркушів, карти Бартоломеуса Мусінуса і Фернандо Альварес Секо.

Найвидатніша робота Г. де Йоде – видання двотомного атласу «Speculum Orbis Terrae», опублікованого у 1578 році. У 1593 р. його син Корнеліус (1568-1600) видав друге видання цього атласу.

Корнеліс де Йоде (нідерл. Cornelis de Jode; 1568, Антверпен - 17 жовтня 1600, Монс) - фламандський рисувальник-орнаменталіст, гравер, картограф, і видавець епохи «Золотого віку Нідерландів». Представник відомої сім'ї фламандських живописців та граверів де Йоде

Знання з математики і геометрії отримав в університеті Дуе. Після смерті батька в 1591 році, Корнеліс де Йоде взяв на себе роботу над незавершеним атласом географічних карт батька, який він зрештою опублікував у 1593 році під назвою «Speculum Orbis Terrae» (Дзеркало країн світу), покращене та збільшене видання з 65 до 109 карт. Для нового видання Корнеліс взяв понад 50 карт із першого видання 1578 року і доповнив їх новими, наприклад, картами Китаю та деяких частин Америки. Тоді ж він опублікував «Quiviræ Regnum cum aliis» та «Boream» із «Дзеркала країн світу». Одна з карт є одним із ранніх зображень західного узбережжя Північної Америки і заснована на карті світу Петра Планціуса, опублікованої в 1592 .

У 1594 р. Корнеліс опублікував трактат з геометрії «Теорія і практика геометричного квадранта» (Theoria Et Praxis Quadrantis Geometrici).

У 1595 р. Корнеліс де Йоде став членом Гільдії Святого Луки в Антверпені.

Коли Корнеліс де Йоде передчасно помер у віці тридцяти двох років, видавець з Антверпена Хоан Батіста Вріент (Joan Baptista Vrient) викупив друковані форми «Speculum Orbis Terræ». Оскільки раніше Врієнт придбав друковані форми знаменитого атласу Theatrum Orbis Terrarum Абрагама Ортеліуса, який мав значний успіх, можна припустити, що Врієнт купив друковані форми де Йоде виключно для того, щоб уникнути небажаної конкуренції.

Ентоні Дженкінсон та голландський художник, видавець й картограф

Герард де Йоде

1578 р. Переопрацьована карта **Герардом де Йоде** під назвою «Moscoviae maximi amplissimi qve dvcatvs. Autore Anthonio Jankinfono Angolo» (Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями автора Ентоні Дженкінсона) вперше з'явилась в атласі лат. «Speculum Orbis Terrarum» **1578 р.,** а пізніше перевидана його сином **Корнеліусом де Йоде** в атласі **1593 р.** суттєво відрізняється від оригіналу. На карті Г. де Йоде відсутні роз'яснювальні тексти й батальні сцени, якими багата карта Дженкінсона що містить 27 текстів.

Карта є однією з двох відомих переопрацювань першодрукованої карти англійського мандрівника Е. Дженкінсона, датованої 1562 роком. Також окрім

Герарда де Йоде карту Е. Дженкінсона перепрацював і друкував у своїх атласах А. Ортеліус.

Віднайдений у 1987 р. оригінал карти дав можливість дослідити пам'ятку і зіставити її з відомими переопрацьованими варіантами карти. Перероблення Герарда де Йоде, яка вперше з'явилась в атласі лат. «Speculum Orbis Terrarum» 1578 р., а пізніше перевидана його сином Корнеліусом де Йоде в атласі 1593 р. суттєво відрізняється від оригіналу. Карта охоплює значно меншу територію, представляючи тільки північно-західну частину оригінальної карти. На карті Г. де Йоде відсутні роз'яснювальні тексти й батальні сцени, якими багата карта Дженкінсона що містить 27 текстів.

Гравери карти 1593 р.: Ян ван Детекум (лат. Jan van Deutecum) та Лукас ван Детекум (лат. Lucas van Deutecum). Опублікавана в Атласі (лат. SPECULUM ORBAIS TERRAE - ANTVERPIAE SUMTIBUS VIDUAE ET HEREDES GERARDI DE IVDAEIS, SVIS SVMTIBYS HOC OPYS GEOGRAPHICUM CVARAVERE IMPRIMA - ANNO MDXCIII - T.2.-P.9).

Заголовок карти розташовано у лівому верхньому куті, у прямокутному стилізованому картуші. Карта має дволінійну рамку зі стилізованим орнаментом. Сторони світу підписано на полі карти: лат. «Septentrio», «Meridies», «Occidens», «Oriens». Під картушем із заголовком — шкала лінійного масштабу. На Лівобережжі сьогоднішньої України між Дніпром і Азовським морем — зображення постатей двох татар з ведмедем, вище — малюнки оленів, вовків, на Північному Кавказі намальовано дві кибитки, запряжені верблюдами з погоничем. У правому верхньому куті, між річками Печорою й Об'ю — малюнок «Золотої Баби». Карта разом із картою Лівонії (лат. «Livinie provincia ac eius») відбита з однієї плити. Карта охоплює територію від Білого моря на півночі, до дельти Волги та гирла Дніпра на півдні, від Києва на заході до витоку Ками на сході.

На звороті карти текст латинською мовою «Moscovia».

Землі України представлені Подніпров'ям і Приазов'ям (без назв), на цій території позначені річки Дніпро (лат. Boristine uel Neper flu., лат. Boristine flu.), Десна (лат. Desna fluvius), Сож (лат. Solf fluvius), міста Київ (лат. Kiou), Стародуб (лат. Stara dowbe). Приазов'я помилково назване Кримом (лат. Crimea), вздовж всієї території розміщено підпис лат. «Livania Pars».

Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius)

Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius; 1527–1598) — фламандський географ та картограф, творець першого географічного атласу в сучасному розумінні, який був надрукований в Атверпені 20 травня 1570 р.

1595 р. Карта “Europam, Sive Celticam Veterem”. (Європа або давня Кельтія) з позначенням стародавніх племен, що проживали на теренах Європи, зокрема й України. Серед них ранньоісторичні слов'янські племена: карпи, анти, бастарни та ін.

Українські землі позначені як Scytia, Росія – Moscovia. Карта опублікована в атласі “Theatrum Orbis Terrarum”. Відомі видання 1608, 1618, 1624, 1638 рр. та ін.

1598 р. Мініатюрна карта Московії «Russiae Moscoviae et Tartariae Descriptio. Autore Antonio Ienkensono» (Опис Московської Руссії й Тартарії),

створена за мотивами карти англійського мандрівника Ентоні Дженкінсона (1529 — бл. 1610), який став першим англійським послом в Московії при дворі Івана Грозного.

Українські землі зображено схематично.

Карта була опублікована в «Il theatro del mondo», італійському піратському виданні мініатюрного атласу Ортеліуса «Epitome». Вперше опублікована в 1598 році, публікація була відновлена в 1655 році, через сорок років після останнього видання голландського оригіналу.

Герард Меркатор

XVI ст. (період історії картографії) – період лідерства Нідерландів – відзначений діяльністю двох з найвидатніших її дійових осіб. Один з них – **Герард Меркатор**, картограф, гравер і вчений; другий – **Абрагам Ортеліус**, видавець і торговець картами. Технічно вони були конкурентами, насправді – колегами. Разом вони вписали в історію важливу главу, причому кожен вніс свій особливий внесок, відповідно до фаху та умінь. Ортеліус жив і працював в Антверпені, Меркатор – у Дуйсбурзі, в 60 милях від столиці.

Великою подією у розвитку картографування світу стало видання капітального Атласу **Герарда Меркатора (1595 р.).** Завдяки виходу саме цього видання у вжиток увійшов термін «атлас», що означає систематизоване зібрання географічних карт, опрацьованих за загальною програмою як цілісний твір.

Герард Меркатор (Gerhardus Mercator; 1512–1594), фламандський математик, філософ, теолог, географ та картограф; вніс надзвичайно вагомий вклад у розвиток картографії. Його сучасники назвали «Птолемеєм свого часу». Г. Меркатор закінчив університет у Лувені, де й став займатись укладанням і гравіюванням карт, а також виготовленням глобусів і астрономічних інструментів.

Народився 5 березня 1512 року в Рупельмонді (Східна Фландрія, нині Бельгія). На той час Фландрія була частиною Габсбурзьких Нідерландів. Герард був сьомою дитиною в сім'ї, яка жила досить бідно. Його батько, Губер Кремер, був шевцем та фермером-орендарем. І батько, і мати Герарда не були уродженцями Рупельмонда, але походили з німецького містечка Гангельте, розташованого на кордоні з Нідерландами. У Рупельмонді ж Губер мав численних родичів, яких він іноді відвідував. Під час однієї з поїздок у подружжя Кремер у Рупельмонді народився син Герард. Через кілька років після його народження сім'я переїхала до Рупельмонда на постійне проживання.

Коли Герарду (фламандською він звався Герт Кремер) виповнилося 14 або 15 років, його батько помер, і сім'я залишилася без засобів до існування. Вихователем Герарда став дядько його батька – Гізберт Кремер. Завдяки йому Герард здобуває освіту в гімназії невеликого містечка Хертогенбос. Тут вивчалися основи богослов'я, класичні давні мови та початки логіки. Одним із вчителів Герарда був Макропедій. Імовірно, саме в гімназичні роки Герард, наслідуючи ренесансну моду того часу, «перевів» своє прізвище Кремер («купець», «торговець») латиною — і став Меркатором.

Гімназію він закінчує дуже швидко, за три з половиною роки, і майже відразу ж (29 вересня 1530) продовжує навчання в Левенському університеті (нині – на території Бельгії), знову завдяки підтримці Гізберта Кремера.

Лувен був найбільшим науковим та навчальним центром Нідерландів, у ньому знаходилося 43 гімназії, а його університет, заснований ще 1425 року, був найкращим у Північній Європі. У центр гуманістичної освіти та вільнодумства місто перетворилося завдяки Еразму Роттердамському (1465-1536), який жив деякий час у Лувені.

Меркатор став учнем географа, гравера та енциклопедиста **Фрісіуса Гемми** (нідерландський лікар, математик, картограф, філософ, гравер, майстер астрономічних інструментів та автор глобуса Землі). Після закінчення університету в 1532 р. Меркатор працював разом з Геммою-Фрісіусом над створенням глобусів Землі і неба; одночасно займався виготовленням точних оптичних інструментів, а також викладанням географії та астрономії.

В 1536 р. Меркатор повінчався з Барбарою Шеллекен. У них було три сини: Арнольд, Бартоломей та Румольд.

Першу самостійно викреслену карту Г. Меркатор видав після відкриття власної майстерні у **1537 році.** Це була карта Палестини на 6-ти аркушах з позначенням шляху виходу ізраїльтян з Єгипту. Точність цієї карти вразила багатьох його сучасників. Він почав одержувати замовлення на виготовлення нових карт.

Наступною його працею, виданою **1538 року,** була невелика за розміром карта світу подана у подвійній серцеподібній проєкції на якій вперше з'явилися підписи: «Америка. Північна частина» і «Америка. Південна частина». На ній він вперше показав місце розташування південного материка, існування якого довго викликало сумніви.

Ці дві роботи принесли Меркатору славу видатного картографа, і фламандські купці замовили йому карту Фландрії, яку він створив 1540 р. У тому ж році Меркатор видав брошуру "Спосіб написання латинських літер, який називається італійським курсивом". У ній автор запропонував використовувати курсив для одноманітного написання географічних імен - і його пропозиція незабаром була прийнята науковою спільнотою.

Завдяки цим двом картографічним роботам Меркатор отримав світове визнання. Слава про нього доходить навіть до короля Іспанії Карла V.

Глобуси 1541/1551 рр.

Наступного року імператор Священної Римської імперії Карл V доручив Меркатор виготовити набір астрономічних інструментів. В 1541 Меркатор створив глобус Землі, через 10 років – небесний глобус і в 1552 подарував їх Карлу V.

У 1544 р. вже знаменитий картограф був заарештований за підозрою в єресі й поміщений у в'язницю. Лише завдяки особистому втручанню Карла V через кілька місяців Меркатор знову знайшов свободу і потім, щоб не спокушати інквізиторів, він прийняв пропозицію герцога Вільгельма Юліх-Клеве-Бергського і переселився до Німеччини. На жаль, умови роботи там були гірші, , тому, що місто Дуйсбург (князівство Клеве, Німеччина), в яке він переїхав, було віддалене від моря і торгових шляхів, йому було складніше отримувати

необхідну інформацію, креслення і карти. Його виручив інший відомий фламандський вчений-географ, Авраам Ортеліус (1527-1598), між ними виникло листування, завдяки якому Меркатор став отримувати необхідні відомості.

З 1552 р. він жив і працював у Дуйсбурзі, де вийшли у світ його знамениті картографічні твори.

У 1554 році Г. Меркатор закінчив роботу і видав досить точну на той час карту Європи на 15-ти аркушах на якій вперше правильно було вказано узбережжя Середземного моря.

Чудова карта Британських островів на 6-ти аркушах була ним надрукована в 1564 році.

Найбільш повне зображення земної кулі на великій карті світу з 18-ти аркушів із зображенням сітки паралелей і меридіанів у новій рівнокутній циліндричній проєкції (названій пізніше на його честь), Г. Меркатор видав у 1569 році. Ця карта призначалася передусім мореплавцям. Цікаво, що на карті була показана Антарктида - материк, відкритий лише у 1820 році.

Власну редакцію «Географії» давньогрецького вченого астронома і географа Птоломея, що мала великий попит до початку XVIII ст., він випустив у 1578 році.

У 1585 році вийшла з друку перша частина Атласу світу (51 карта Франції, Німеччини і Нідерландів), друга – у 1589 р. (22 карти Італії, Словенії та Греції).

В 1589 р. він одружився з Гертрудою, багатою вдовою мера Дуйсбурга. Картограф помер від крововиливу в мозок 2 грудня 1594 в Дуйсбурзі, це місто зараз знаходиться на території Німеччини. Сьогодні в усьому світі є багато будівель, університетів, вулиць, кораблів і навіть астероїд, названих на честь цієї великої людини.

Основна робота Герарда Меркатора – повний Атлас світу був виданий вже після його смерті сином Румольдом Меркатором у 1595 р. латиною.

У Атласі **1595 р.** міститься карта “**Rvssia** cum Confinijs”(Росія з прилеглими територіями). Масштаб 1:9 600 000. **Rvssia** на карті охоплює територію від Московії до Уралу. Також показано територію суміжних держав. Додаткова карта «Russiae Pars Amplificata» («Збільшене зображення частини Руссії») представляє Європейську Руссію-Московію від Ладозького озера та Вологди на півночі до Вітебська та Москви на півдні. Відзначено: межі та назви держав, областей, населені пункти, ліси.

У виданнях 1610-х — 1630-х рр. французькою мовою (було 8 видань французькою мовою амстердамського картографа та видавця Йодокуса Гондіуса) на звороті є текст «La Russie ou Moscovie» (Руссія або Московія).

Українські землі представлені Руссю (**Rvssia**), що охоплює Руське воєводство, Поділлям (Podolia) та Волинню (Volhinia). Moscovia (Московія) позначена як одна із місцевостей **Rvssia**.

Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini)

Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini; 1555—1617) – італійський картограф, астроном та математик.

Відомий виданням перекладу «Географії» Клавдія Птолемея та підготовкою детального атласу карт італійських провінцій. Маджіні першим

запропонував використовувати кому як роздільник цілої та дробової частини десяткових дробів.

Народився у Падуї. У 1579 р. закінчив навчання філософії в Болонському університеті й вирішив присвятити себе астрономії. У 1588 р. зайняв кафедру математики Болонського університету, на яку претендував також молодий Галілей, проте керівництво університету віддало перевагу Маджіні. Цей пост він обіймав до смерті 1617 р.

Маджіні був знайомий з геліоцентричною системою Коперника, але відкинув її у творі «Novæ cœlestium orbium theoricæ congruentes cum observationibus N. Copernici» (1589) й запропонував власний варіант геоцентричної системи з 11 планетних сфер, що обертаються.

Його видання «Географії» Птолемея вперше з'явилося у Венеції в 1596 р., а через два роки вийшло в італійській версії (переклад здійснив Леонардо Чернолі (Leonardo Cernoli). Італійське видання (1598) має значний коментар. В Географії Манджіні (1596) до 27 карт Птолемея додано ще 37 нових, тонко вигравірованих на міді Г. Порро (G. Porro), які разом утворюють справжній сучасний Атлас. У цьому латинському виданні міститься й карти українських земель та Московії. На карті Московії (Moscoviae Imperium) показані українські землі – Бессарабія та Кодимія.

- 1596 р. "Geographiae universae".Венеція. Латинський текст. Друкар Heredes Simoni Galignani. 64 карти.
- 1597 р. Кельн. Латинський текст. Друкар Петрус Кешхедт (Petrus Keschedt). 64 карти.
- 1598 р. "Geografia cioe descrittione universale della Terra partita in due volumi, nel Primo de quali si contengono gli otto libri della Geografia di Tolomeo, nuovamente con singolare studio rincontrati & corretti. da Gio. Antonio Magini Padovano. Venice, Gio Batt. e Giorgio Galignani Fratelli, 1598. 512 p.". Венеція. Італійський текст. Друкарі – Гіо. Баттіста і Джорджіо Галіньяні Фрателлі (Gio. Battista & Giorgio Galignani Fratelli). Художник Джироламо Порро. 64 карти.
- 1608 р.Кельн. Латинський текст. Друкар Антоніус Беккер (Antonius Becker). 63 карти.
- 1617 р. Арнем. Латинський текст. Друкар Йоганнес Янсоніус. 64 карти.
- 1621 р. Падуя. Італійський текст. Друкар Паоло і Франческо Галіньяні (Paolo and Francesco Galignani). 64 карти.

Як картограф Маджіні підготував видання фундаментального географічного атласу Італії (Atlante geografico d'Italia), виданого посмертно його сином у 1620 році. Робота над атласом вимагала великих витрат, які Маджіні компенсував значною мірою з власної кишені; зокрема, виконував обов'язки придворного астролога при дворі мантуанського герцога Вінченцо I Гонзага і навчав синів герцога математики. Крім герцога, допомогу у виданні атласу надали правителі Мессіни та Генуї. Маджіні видав карти інших країн, у тому числі одну з перших карток Московії 1596 р.

1596 р. Карта «Moscoviae Imperium» (Московська імперія).

Карта охоплює територію від верхів'я Дністра *(Tiras fluv.)* і Прип'яті (без назви) на заході до течії Волги *(Volga)* на сході.

На карті показано такі об'єкти: гори, річки, ліси, міста (художнім ілюнком у вигляді груп будівель різної конфігурації). Лісові масиви означено малюнком у вигляді груп листяних дерев у верхів'ях лісових приток Дніпра та на правому березі Південного Бугу.

З українських земель зображено Правобережжя і Лівобережжя, Кримський півострів (Taurica Cberinesus), Азовське море (Moeotis tlus), північну частину Чорного моря (Pontus Euxinus vulgo Mare aggiore).

На мапі присутні регіональні назви українських історико-географічних земель: «Codimia» (Кодимія) – на правому березі Дніпра, та «Bessarabia» (Бессарабія) – у нижній течії Дністра, Сіверщина (Seuera) – на правому березі Десни.

На карті показано міста: Київ (Chiovia), Канів, Вишгород (Visigrod), Рів (Roua), Брацлав (Bratclaw), Білгород (Noucastro), Очаків (Orzakow), Звенигород (Suynigrod), Житомир (Zitomirz), Городок (Grodek), та ін.

1600 р. Карта «MOSCOVIAE IMPERIVM. COLONIAE FORMULIS JOANI BUJ/EMECHERI AN. 1600» (Московська імперія. Видана у Кельні Йоганном Буссемехером 1600). Карта є збільшеною копією карти Московщини Дж. А. Маджіні, вперше надрукованої у латинському виданні Географії К. Птолемея 1596 р.

Автор: Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini). Видавець: Маттіас Квад (Matbus Quaden). Гравер: Маттіас Квад.Друкар: Йоганн Буссемехер.

Поміщена у книзі: «GEOGRAPHISCH HANTBUCH, IN WELCHEM DIE GELEGENHEIT DER VORNEMBSTEN LANTSCHAFFTEN DES GANTZEN EN ERDTBODEMS IN ZWEI UND ACHTZIG IN KUPFFER GESCHNITTEN TAFFELN FURGEBILDT. MIT BEYGE-LUGTER NOTWENDIGER BESCHREIBUNG AUSLEGUNG DERSELBEN ZU-GERICHT DURCH MATTHIS QUADEN KUPFFERSCHNEIDER. - COLN AM REIN. BEI JOHAN BUXEMACHER KUNSTDRUCKER VFFS. MAXIMINI STRASS DASELBST, MDC. - M. 68». Мідерит. Одноколірна.

Папір 28 х 22 см. Мова: латинська, німецька.

Матіас Куад (Matthias Quad)

Матіас Куад (Matthias Quad; 1557–1613) був гравером і картографом із Кельна. Він був першим європейським картографом, який використовував пунктирні лінії для позначення міжнародних кордонів.

Матіас Куад народився та навчився гравірувати в Нідерландах в Йоганнеса ван Детекума (Johannes van Doetecum). Гравер по дереву та каменю Куад співпрацював з кельнським видавцем Йоганном Буссемахером (1580-1613).

У 1592 р. Куад видав атлас Європи, який містив 38 карт. У 1594 р. він розширив його до 50 карт. У 1600 р. він ще більше розширив колекцію карт, цього разу до 82 карт, і назвав атлас «Geographisch Handtbuch». Усі три були невеликими за розміром, що дозволяло їм конкурувати як дешевша альтернатива більшим атласам Ортеліуса, Меркатора та де Йодів. Матіас Куад видав ще один атлас «Fascilus Geographicus» у 1608 р. з 86 картами.

1600 р. Карта «Moscoviae Imperium» (Московська імперія) з німецьким текстом на звороті «Von der Moscaw» (Про Москву). Зображено територію

Європейської Московії та Сибіру (до Обі). Відзначено назви держав, князівств, земель, а також розселення народностей.

Українські історико-географічні землі представлені Codimia (Кодимією) та Bessarabia (Бессарабією).

Йоганн Буссемахер (нім. Johann Bussemacher)

Йоганн Буссемахер (нім. Johann Bussemacher; близько 1580-1613) - німецький гравер, видавець, картограф. Активно працював як гравер, видавець, картограф у Кельні з 1580 до 1613 року. Серед його численних робіт, які майстер підписував «Jans. Busse »,« J. Bussm. »,« Jo Buss »,«Johan Bussemec»і«I. Busem», кілька зображень святих, 13 гравюр, скопійованих з «Подвигів Геракла» Генріха Альдегревера.

1600 р. Карта світу (із зображенням Ісуса Христа). Українські землі на карті зображено узагальнено, московитські позначені як Московія.

Ісаак Масса (Isaac Abrahamszoon Massa)

Ісаак Абрахамсон Масса (Isaac Abrahamszoon Massa; 1586—1643), голландський картограф, дипломат, посол у Московії, торговець зерном, мандрівник, відомий як автор мемуарів, карт Східної Європи та Сибіру.

Початок XVII століття в Московії пов'язаний з ім'ям Ісаака Масса, який перебував у Москві в 1601-1609 роках у період історії, який отримав популярність як Смутні часи.

У 1601 р. був відправлений своїми батьками до Москви, на навчання торговій справі. Вивчив тут московську мову і завів торгівлю шовком здобувши популярність під ім'ям «Ісаака Аврамова Маси». Став свідком подій другої половини царювання Бориса Годунова, пережив захоплення Москви Лжедмитрієм і був висланий в 1608 в Архангельськ, де відкинув пропозицію нідерландського купця Ісаака Ле Мера взяти участь в черговій експедиції з відшукання північно-східного морського шляху, а в наступному році, перед падінням царя Василя Шуйського, був депортований разом з іншими іноземними купцями з Московії.

Після прибуття на батьківщину, склав опис подій 1601-1609 року, що отримала назву»Коротка звістка про Московію», яку присвятив Морицю Оранському. У 1612 році опублікував дві статті про події в Московії та географію Сибіру, зокрема землі самоїдів, що увійшли до збірки нідерландського географа Гесселя Ґеррітца. Супроводив їх докладною картою північних берегів Московії, вздовж Білого, Баренцева та Карського морів, від Архангельська до Печори.

У 1612 р. знову прибув у Московію в званні посланника Генеральних штатів Голландії, провівши у ній досить довгий час. Здобувши тут певний авторитет, отримав чимало цінної інформації, як від московських бояр, дворян і дяків, так і жителів Німецької слободи в Москві.

В 1614 р.ступив у конфлікт з англійським посланником Джоном Мерріком за право торгівлі з Московською державою і доступу до Каспійсько-Волзького торгового шляху. Супроводжував до Нідерландів московські посольства Степана Ушакова та Семена Заборовського у 1614 р. та Івана Кондирєва та Михайла Неверова у 1615 р. В 1615 р. обговорював з царем Михайлом Федоровичем умови військового союзу з Нідерландами проти Швеції.

Картографічна спадщина.

З легкої руки Ісаака Масси (1620 р. Карта «Russiae, vulgo Moscovia. Pars Australis. Auctore Isaaco Massa» (Руссія, в просторіччі Московія) до європейської науки увійшли: українська назва південних придніпровських степів «Дике поле», яку на картах почали позначати як «Dikoia Pole» та назва «Окраїна» для московського Наддоння.

У 1612—1613 роках Масса опублікував дві статті про Смутні часи і з географії «країни Самоїдів» (Сибіру), що супроводжуються картою Московії, в альманасі за редакцією Гесселя Ґеррітса.

Массі приписують п'ять опублікованих карт Московії-Росії та її провінцій, перша з яких була видана Геррітсом в Амстердамі в 1613 р.

1613 р. «Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta; et ad fluvias, Dwinam, Zuchanam, aliaque Loca, quantum ex tabulis et notitus ad nos delatis fieri poluit, amplificata: ac Magno Domino, Tzari, et Magno Duci Michael Foedrowits omnium Russorum Autocratori Wolodimeriae, Moscoviae et Novogardiae, Tzari Cazaniae, Tzari Astracaniae, Tzari Sibiriae… Dedicato ab Hesselo Gerardo M.DC.XIII. [Amsterdam], 1613» (Карта Росії, званої Московією, виготовлена нами з рукопису, накресленого старанням і коштом Федора, сина царя Бориса, і від річки Двіни до інших місць, які відомі як з карт, так і нами додані) з планом Москви на врізці. **Гравер карти Гессель Ґеррітц.**

Репродукція рідкісної гравюри видання 1613 р. була вперше опублікована в Росії В. А. Кордтом у його: Материалы по истории русской картографии. Вторая серия. Вып. I. Карты всей России, северных её областей и Сибири. — Киев, 1906. — С. 19-21. Карта XV.

Українські краї представлені Поліссям (Polesie); Волинню (Wolynia) – від Західного Бугу до Чорного моря; Поділлям (Podolia) – між Дністром і Південним Бугом; Сіверщиною (Severa) – у верхів'ї Десни. В Приазов'ї та Криму позначено територію кримських, або перекопських татар (Crimea, sev Tartaria Perecopensis).

На картуші карти написано, що вона присвячується цареві Михайлу Федоровичу і «виконана по автографу, який подбав намалювати Федір, син царя Бориса». У верхній частині карти зображено план міста Москви, з іншого боку вид на місто Архангельськ. У перевиданні Вісшера-Піскатора крім Архангельська є краєвиди на Івангород і Кремль, а також сільські пейзажі з лазнею та млином.

Інформація Масси про сибірське узбережжя було прогресом у географії цього регіону, відзначені численні притоки басейну Обі - Іртиш, Тобол, Тавда (річка), Тура (річка), Тюменка (річка), Тазовська губа. Міста Тобольськ, Тюмень, Верхотур'я, Березове, а також регіон, де мешкала Пега Орда. На північному сході, на відміну від попередніх карт обмежених річкою Об, з'являються зображення Єнісея та річки Пясина, район проживання тунгусів (Tinqoesi).

На півдні наведено назви Чорного (Zorno more) та Каспійського морів (Хвалинське море).

Вона демонструє вражаючу лінію засік. Європейський читач міг з подивом бачити гігантську споруду, так звану Saisek (засічну межу), яка простяглася від верхів'їв річки Псел до Волги, південніше міста Saratoff! А в регіоні «Mordva»

можна прочитати пояснювальний коментар біля цього «Феодорова Валу» про те, що «Засіка споруджена царем Федором Іоанновичем для захисту від набігів кримських тартар».

Навпроти Saisek, немов підрозділи татарської кінноти, від Дніпра до Волги, простяглася назва держави, яка викликала такі побоювання — Crimea, або Перекопська Тартарія. Зазначимо, що столицею держави «Crimea» є на карті не «Bacassarajum», а місто «Crim», про що свідчать розміри мініатюри та маркування значка міста червоним кольором.

Віллем і Ян Блау, Йодокус Гондіус, Ян Янсон, Клаас Янсзон Вісшер брали участь у наступних перевиданнях карт Ісаака Масси, у деяких випадках зі значно зміненим малюнком. В кінці століття карта Вішера послужила джерелом для створення оновленої карти зі зміненим контуром Каспійського і Чорного морів, опублікованої в 1690-1740 роках такими німецькими видавцями, як Йохан Лохнер, Якоб Сандарт і Матеус Зойтер.

До 1635 р. (після смерті в 1632 р. Ґеррітца) мідна дошка перейшла від видавців Атласу Меркатора-Гондіуса до Віллема Блау, який, замінивши ім'я Ґеррітца на своє, включав карту 1614 р. в свої атласи. На звороті текст голландською мовою: Het groot Vorstendom Moscovien, en Russen. Карта публікувалася Віллемом і Яном Блау у виданнях «Нового атласу» (1635) та «Великого атласу» (1662-1665). Мапа входила у всі видання Атласу Блау до 1673 р.

У 1634 р. цю карту перевидає, дещо змінивши її, голландський картограф **Ніколас Йоанніс Вісшер** (Клаас Янсзон Вісшер) («Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta…»).

У виданні Матеуса Меріана 1638 року вилучено карту Москви, спрощено текст картуша, змінено декоративні фігури людей і шрифт.

Карта була перевидана англійською мовою «A Map of Russia» опублікована в атласі **1676 р. Джона Спіда** «Prospect of the most famous parts of the world». Гравер: Francis Lamp. Видавництво: T. Bassett and R. Chiswell, London.

1782 року цю карту придбав А. І. Мусін-Пушкін і представив імператриці Катерині II. У 1818 році цю карту переклав російською мовою та гравірував полковник Дейріард Павло Йосипович, начальник четвертого (архівного) відділення військово-топографічного депо.

Однією і тією самою картою неодноразово користувалися західноєвропейські мандрівники, які відвідували Московію (наприклад, Адам Олеарій та Ніколаас Вітсен).

Картою Ґеррітца цікавилися академіки Ф. Аделунг, К. Бер, її досліджували І. І. Стенбицький, В.А. Кордт, А. А. Даниловський, Н. Д. Чечулін, Д. М. Анучін, Л. С. Берг, Ф. А. Шіоанов, Й. Кеунінг та ін. Походження цієї карти викликало особливо великий інтерес, так академік Б. А. Рибаков навіть висунув гіпотезу про те, що в основі карти Ґерріца був старий креслення московської держави 1523 року. Однак на плані показано місто Борисов (Царьов-Борисов), через що очевидно, що карта не могла бути складена раніше 1599.

1620 р. Карта “Russiae, vulgo Moscovia. Pars Australis. Auctore Isaaco Massa” (Руссія, в просторіччі Московія). Видавець карти – Віллем Янсзон Блау

(Амстердам). На мапі міститься назва «OCRAINA», на південь від якої знаходиться Dikoia Pole (Дике Поле). **Так з легкої руки Ісаака Масси до європейської науки увійшли: українська назва південних придніпровських степів "Дике поле", яку на картах почали позначати як "Dikoia Pole" та назва «Окраїна» для московського Наддоння.** На мапі Масси ми бачимо московську «Окраїну», яка не має жодного відношення до подальшої «України». «Окраїна» поміщена у верхів'ї Оки, Дону (Рязанщина).

1638 р. карта опублікована в атласі "Theatrum Orbis Terrarum, sive Atlas Novus". Відомі видання: 1640, 1641, 1647, 1650, 1659, 1663, 1665 рр. та ін.

Історична довідка. ДИКЕ ПОЛЕ (лат. Loca deserta, пол. Dzikie Pola) — історична назва українських причорноморських степів у XVI—XVIII ст. У вузькому розумінні — історико-географічна назва українських причорноморських степів між середньою нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сході, від лівої притоки Дніпра — Самари і верхів'їв приток Південного Бугу — Синюхи та Інгулу на півночі, до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні.

У широкому розумінні — назва всього Великого Євразійського Степу, який також називали Великою Скіфією в часи античності чи Великою Тартарією в часи середньовіччя у європейських і Дешт-і-Кипчак у східних (переважно перських) джерелах. У XVI— XVII ст. уряд Польсько-Литовської держави Диким Полем вважав українські землі, що розташовувалися на схід і південь від Білої Церкви, й роздавав їх магнатам і шляхті у приватну власність як незаселені, хоча там проживало українське населення. У 2-й пол. **XVIII ст.** після освоєння козацтвом степу аж до Чорного моря термін "Дике поле" вийшов з ужитку.

Особливо сприятливими для заселення українцями Дике Поле стало XIV-XVI ст., коли ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. На території Дикого Поля розташовані сучасні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська та Херсонська області України.

Історична довідка. ОКРАЇНА. Назва Окраі(ї) на на картах починає з'являтися на поч. XVII ст. Це територія у верхів'ї Оки та Дону (Рязанщина), інколи «Окраїна» на картах це – українсько-татарське прикордоння. Московська «Окраїна» не має жодного відношення до «України». У фінській мові є слово «raja» — межа, кордон. Ймовірно, що «Окраїна» це угро-фінське Окське прикордоння, південна межа угро-фінської Московщини.

Московські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю Україна як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст. Картографічні джерела це все добре спростовують, де на одній карті містяться дві назви «Україна» та «Окраі(ї)на».

Окраїна – крайня частина якої-небудь території; край (Академічний тлумачний словник (1970—1980).

В тій же Бібл. (Париж. – А. Б.) є знаменитий глобус Корнеліуса, зроблений в 1660-1670 р. На цім глобусі територія по обидва боки Дніпра має надпис великими літерами «Ukrania» (Україна), включаючи в себе Волинь і Подолію. Московію названо Московією. Сумежжя між Московією і Нагайською Татарією

має надпис невеликими літерами: «ocraina» — се окраїна Московської Держави на схід і північ од Слободської України, що нині зветься Харківщиною. З цих надписів видно, що географи ясно уявляли собі ріжницю між словами: Україна і окраїна [Сергій Шелухін. Назва України: з картами. 1921].

1620 р. Карта "Moscoviae Pars Avstralis. Auctore Isaaco Masa" (Частина південної Московщини). Автор: Ісаак Масса.

Для створення карти Московії він використав власні відомості та карти, виготовлені у Московщині. Вперше карта була надрукована в доповненні «Appendix Atlantis» до атласу Г. Меркатора «Atlas Novus», виданому Йодокусом Гондіусом **1633 р.** Пізніше входила до всіх атласів Меркатора, які видавали Йодокус Гондіус та Ян Янсон, а також – до атласів В. Блау.

Карта була опублікована в **1638 р.** в атласі Гондіуса-Янсона «GERARDI MERCATORIS ET I. HONDII. ATLAS NOVUS, SIVE DESCRIPTIO GEOGRAPHICA TOTIUS ORBIS TERRARUM, TABULIS AENEIS LUCULENTISSIMIS ET ACCURATISSI-MIS EXORNATA, TRIBUS TOMIS DIS-TINCTUS. AMSTELODAMI, APUD IO-ANNEM JANSSONIUM ET HENRICUM HONDIUM, 1638. - T. I. - P. 162-163».

Мова мапи – латинська. Заголовок карти розташований у художньому картуші, у правому верхньому її куті. Картуш з двох сторін підтримують зображення чоловічої і жіночої постатей. Карта має дволінійну рамку, в якій позначено градуси та підписано сторони світу: Septentrio, Meridies, Occidens, Oriens. У правому нижньому куті, над рамкою — шкали лінійного масштабу. У лівому верхньому куті, в декорованій рамці, вміщено текст: D. Isaaco Massa Equiti Nobilifsimo et Regies Suecorum Maieftatis Delegato Amplifsimo D. D. Joannes JanJsonius.

Карта охоплює територію від Вологди (Wologda) на півночі до північної частини Кримського півострова на півдні, від течії Дніпра (без назви) на заході, до течії Волги (Wolga olim Rhafl.) на сході.

В тій частині, що охоплює територію України, на карті позначені: частково Лівобережжя, Приазов'я, Азовське море, північ Кримського півострова, Сіверщина (Ducatus Severiensis) – в басейні річки Сейм, Кримська або Перекопська Татарія (Crimea seu Tartaria Przecopensis) - в Приазов'ї, між течіями Дону (Tanais flu.) та Сіверського Дінця (Donetz Reca, Sevensci Donetz fl).

На північний схід від Приазов'я (Рязанщина) розміщено напис: **Ograina (Окраїна)** та **Dikoia Pole (Дике поле),** між течіями річок Сосна і Донець. З заходу Дике Поле обмежене Окою (Occa reca). Вся карта вкрита зображенням лісів, які позначені малюнком у вигляді окремих листяних дерев.

Населені пункти на землях України позначені на узбережжі Азовського моря, півночі Криму та на берегах Сивашу (Golfo de Nigropoli). Назви населених пунктів свідчать про те, що автор використав для створення карти середньовічні портолани. Позначено такі населені пункти: Palestra, Portetti, Combra, Polonixe, Cabardi, Pifan, Lena de Isal, Lena de Gospo, S. Giordgio, показані також соляні копальні - Salinea, на Перекопському перешийку - Sescam, Nouamoenia, Przecop. На лівому березі Дніпра позначене тільки місто Путивль (Potwlo) та річки. Вздовж річок, з яких підписано назви лише двох, - Кінська (Konjka Wolda flu) та

Сейм (Sem fl), і ті, що впадають в Чорне море, позначені міста Nigropol, Naubarum, Pasiris, Hercanum, Torracca, Carcina, Tamiracca, Bonus Portus.

Опис карти подано за М. Вавричин (2004) з дововненнями автора.

1633 р. Карта "Novissima Russiae Tabula. Authore Isaaco Massa" (Найновіша карта Руссії Ісаака Масси).

Карта була опублікована в **1638 р.** в атласі Гондіуса-Янсона «GERARDI MERCATORIS ET I. HONDII. ATLAS NOVUS, SIVE DESCRIPTIO GEOGRAPHICA TOTIUS ORBIS TERRARUM, TABULIS AENEIS LUCULENTISSIMIS ET ACCURATISSI-MIS EXORNATA, TRIBUS TOMIS DIS-TINCTUS. AMSTELODAMI, APUD IO-ANNEM JANSSONIUM ET HENRICUM HONDIUM, 1638. - T. I. - P. 158-159».

Для укладання території Правобережної України І. Маса використав польське картографічне джерело, можливо карту Польщі В. Гродецького або її переопрацьований варіант. Вперше карта була надрукована в доповненні «Appendix Atlantis» до атласу Г. Меркатора «Atlas Novus», виданому Йодокусом Гондіюсом **1633 р.** Пізніше входила до всіх атласів Меркатора, які публікували Йодокус Гондіус та Ян Янсон, а також – до атласу В. Блау. 1640 р., в Амстердамі, карту видав голландський картограф та гравер Генріх Гондіус (Henricvs Hondivs; 1573—1650). Відомі видання 1638, 1642, 1680 рр. та ін.

Мова мапи – латинська. Заголовок карти розташовано у прямокутному картуші, що має вигляд постаменту, у лівому нижньому куті карти. Над заголовком, в овальній рамці, – текст: Doctrina et humanitate prcedito D. Ifaaco Bernard rerum quce per Mofcoviam maxims trahuntur mercatori peritifsimo, banc Mofcoviae tabula dedicat affnis suis. Hen. Hondius. Над текстом зображено п'ять постатей, які підтримують герб Московії. Під заголовком – шкала лінійного масштабу. Карта має дволінійну рамку. На полі карти нанесено картографічну сітку.

Карта охоплює територію від Нової Землі (NovaZemla) на півночі до Малої Азії (Natalia five Asia Minor) на півдні, від півострова Ютландія на заході до східного берега Каспійського моря (Mare Caspium quod Rufsi vocant Gualentscba more, vocatur etiam Mare sala vel de Bacbu) на сході.

В тій частині карти, що охоплює територію України, позначено Поділля (Podolia), Сіверщину (Ducatus Severiensis), Перекопську Татарію (Crimea seu Tartaria Przecopensis), Кримський півострів (Taurica Cberfonefus), Чорне (Pontus euxinus Rutbenis Zomo More) і Азовське (Mare della Zabache olim Maeotis Palus) моря. Показаний Дніпро з розгалуженою мережею приток, назви більшості з них відсутні. Течія Дніпра зображена прямою лінією, що тягнеться з півночі на південь. Позначено міста: Берестя (Bressia), Пінськ (Pinsk), Турів (Throw), Городок (Horodok), Петриковичі (Petrykouycze), Чорторийськ (Czartorysko), Степань (Stepen), Олика (Olyka), Чуднів (Czudnow), Овруч (Owrucz), Чорнобиль (Czernobel), Київ (Kyowia), Навоз (Nawos), Біла Церква (Bialla cerkiew), Летичів (Latyczow), Кам'янець (Kamieniec), Брацлав (Braclaw), Галич (Halicz), Коломия (Colonia), Снятии (Sniatyn), Білгород (двічі – Byalogorod, Bialigrod), Очаків (Orczakow), Аслан-Кермен (Oflam Kiermen). На лівому березі Дніпра позначені міста: Чернігів (Czemibow), Путивль (Potwlo), Переяслав (Prziasloui), Налюбів (Nalubow), Русанів (Russinow) та ін.

Густа мережа населених пунктів позначена у Приазов'ї та на Кримському півострові, назви їх запозичені з італійських портоланів — Palastra, Polonixi, Porteli, Combra, Zagon, Pidea, Bonus Portus, Nigropoli.

На мапі московська Рязанщина показана як **OCRAINA (Окраїна)**, на південь від якої знаходиться **Dikoia Pole (Дике Поле).** Росія (Сибір) на карті – Tartariae (Тартарія).

Опис карти подано за М. Вавричин (2004) з дововненнями автора.

Гессель Ґеррітц (Hessel Gerritz)

Гессель Ґеррітц (Hessel Gerritz; 1581—1632) був гравером і картографом амстердамського видавничого дому «Блау». Гессель Ґеррітц розпочав свою діяльність в Алкмарі учнем Віллема Блау, який був на десять років старший від нього. Ґеррітц переїхав разом з Блау в Амстердам, де продовжував роботу в його майстерні.

У 1610 р. він заснував свою власну друкарню. В 1613 р. опублікував «історію Шпіцбергену», що описує відкриття, перші візити і китобійний промисел на архіпелазі. Багато його гравюр і карт, є частиною атласів Блау, Яна Янсона та інших.

Його популярність як картографа швидко зростала і 16 жовтня 1617 р. Ґеррітс був офіційно призначений **першим картографом Голландської Ост-Індської компанії,** ймовірно, найважливіший пост, який міг займати картограф у ті дні. Він отримав цю посаду за рекомендацією Петера Планціуса, колишнього провідного вченого компанії, який не ладив зі старшим Блау (Блау і Ґеррітс при цьому залишилися друзями). Ґеррітс залишався на цій посаді до своєї смерті в 1632 р., після цього посада перейшла до сім'ї Блау, члени якої змінювали один одного до 1705 р.

Картографічна спадщина.

У 1612 році Г. Ґеррітс випустив збірку «Опис земель самоєдів у Тартарії» (Beschryvinghe van der Samoyeden Landt in Tartarien) з двома статтями Ісаака Маси про Сибір і кресленням північного берега Московії від Архангельська до гирла річки Єнісей - «Карта, самоїдських і тунгуських земель: яку з московитських креслень було перекладено Ісаком Массою. 1611» (Caerte van't Noorderste Russen, Samojeden, ende Tingoesen landt: alsoo dat vande Russen afghetekent, dorr Isaac Massa vertaelt is. 1611).

І. Гамель та голландський історик картографії І. Кенінг (Johannes Keuning) датували карту початком XVII століття, оскільки на карті відзначено Тазовське місто (Мангазея).

1613 р. він вигравіював і видав в Амстердамі «Карту Росії, званої Московією, виготовлена нами з рукопису, накресленого старанням і коштом Федора, сина царя Бориса, і від річки Двіни до інших місць, які відомі як з карт, так і нами додані» («Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta; et ad fluvias, Dwinam, Zuchanam, aliaque Loca, quantum ex tabulis et notitus ad nos delatis fieri poluit, amplificata: ac Magno Domino, Tzari, et Magno Duci Michael Foedrowits omnium Russorum Autocratori Wolodimeriae, Moscoviae et Novogardiae, Tzari Cazaniae, Tzari Astracaniae, Tzari Sibiriae... Dedicato ab Hesselo Gerardo M.DC.XIII. [Amsterdam], 1613») з планом Москви на врізці. **Автор карти Ісаак Маса.**

Ймовірно, що карта була складена на підставі «Великого Креслення» (Большого Чертежа) — офіційної генеральної карти Московської держави. Залишається невідомим, яким чином Ґеррітц, який ніколи не бував у Московії, отримав копію «Великого Креслення» для своєї картки.

1614 р. Гессель Ґеррітц виправив і доповнив цю карту, уточнивши фігуру Ладозького озера та ін. (карта теж видана в Амстердамі).

Віллем і Ян Блау, Йодокус Гондіус, Ян Янсон, Клаас Янсзон Вісшер брали участь у наступних перевиданнях карт Ісаака Масси, у деяких випадках зі значно зміненим малюнком. В кінці століття карта Вішера послужила джерелом для створення оновленої карти зі зміненим контуром Каспійського і Чорного морів, опублікованої в 1690-1740 роках такими німецькими видавцями, як Йохан Лохнер, Якоб Сандарт і Матеус Зойтер.

До 1635 р. (після смерті в 1632 р. Ґеррітца) мідна дошка перейшла від видавців Атласу Меркатора-Гондіуса до Віллема Блау, який, замінивши ім'я Ґеррітца на своє, включав карту 1614 р. в свої атласи. На звороті текст голландською мовою: Het groot Vorstendom Moscovien, en Russen. Карта публікувалася Віллемом і Яном Блау у виданнях «Нового атласу» (1635) та «Великого атласу» (1662—1665). Мапа входила у всі видання Атласу Блау до 1673 р.

У 1634 р. цю карту перевидає, дещо змінивши її, голландський картограф **Ніколас Йоанніс Вісшер** (Клаас Янсзон Вісшер) («Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta…»).

У виданні Матеуса Меріана 1638 року вилучено карту Москви, спрощено текст картуша, змінено декоративні фігури людей і шрифт.

Карта була перевидана англійською мовою «A Map of Russia» опублікована в атласі **1676 р. Джона Спіда** «Prospect of the most famous parts of the world». Гравер: Francis Lamp. Видавництво: T. Bassett and R. Chiswell, London.

1782 року цю карту придбав А. І. Мусін-Пушкін і представив імператриці Катерині II. У 1818 році цю карту переклав російською мовою та гравірував полковник Дейріард Павло Йосипович, начальник четвертого (архівного) відділення військово-топографічного депо.

Однією і тією самою картою неодноразово користувалися західноєвропейські мандрівники, які відвідували Московію (наприклад, Адам Олеарій та Ніколаас Вітсен).

Картою Ґеррітца цікавилися академіки Ф. Аделунг, К. Бер, її досліджували І. І. Стенбицький, В.А. Кордт, А. А. Даниловський, Н. Д. Чечулін, Д. М. Анучін, Л. С. Берг, Ф. А. Шіоанов, Й. Кеунінг та ін. Походження цієї карти викликало особливо великий інтерес, так академік Б. А. Рибаков навіть висунув гіпотезу про те, що в основі карти Ґерріца був старий креслення московської держави 1523 року. Однак на плані показано місто Борисов (Царьов-Борисов), через що очевидно, що карта не могла бути складена раніше 1599.

Голландська родина вчених та типографів-видавців БЛАУ

Віллем Янсзон Блау (Willem Janszoon Blaeu; 1571—1638) — голландський гравер, картограф та видавець.

Сини Віллема Блау:

Ян Віллем Блау (Jan (Joan) Willemsz Blaeu; 1596—1673) — голландський гравер, картограф та видавець. Після смерті брата Корнеліуса в 1648 р. він сам керував створеною батьком компанією.

Корнеліус Блау (CORNELIUS Blaeu; 1610—1648) — голландський гравер, картограф та видавець.

Віллем і Ян Блау брали участь у наступних перевиданнях карт Московії Ісаака Масси та Г. Ґеррітца. До 1635 р. (після смерті в 1632 р. Ґеррітца) мідна дошка перейшла від видавців Атласу Меркатора-Гондіуса до Віллема Блау, який, замінивши ім'я Ґеррітца на своє, включав карту 1613 р. в свої атласи. На звороті текст голландською мовою: Het groot Vorstendom Moscovien, en Russen. Карта публікувалася Віллемом і Яном Блау у виданнях «Нового атласу» (1635) та «Великого атласу» (1662-1665). Мапа входила у всі видання Атласу Блау до 1673 р.

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, південна частина).

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, західна частина).

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, північна частина).

Ці три карти створені на основі карт Ісаака Масси та Г. Ґеррітца (1613 р.).

Atlas Maior

ВЕЛИКИЙ АТЛАС або КОСМОГРАФІЯ Блау (Atlas Maior) – атлас, опублікований в Амстердамі між 1662 та 1672 рр. і містив 594 карти (1667) та близько 3 000 сторінок тексту в одинадцяти (латинське видання 1665 р.: «Geographia qvæ est cosmographiæ Blavianæ»), дванадцяти (французьке видання 1667 р.: «Le grand atlas ou Cosmographie blaviane, en laquelle est exactement descritte la terre, la mer et le ciel»), дев'яти (голландське видання: «Grooten atlas, oft werelt-beschryving, in welcke 't aertryck, de zee en hemel wordt vertoont en beschreven»), десяти (німецьке видання) томах. Перші томи були опубліковані в 1662 р., останній том був завершений в 1665 р., але Ян продовжував переробляти кілька томів. Згодом визнаний шедевром голландського картографічного мистецтва XVII ст. Як і атлас Авраама Ортеліуса «Theatrum Orbis Terrarum» (1570), Атлас Блау вважається шедевром Золотого століття голландської / нідерландської картографії. Пишний стиль оформлення карт, що існував в голландській картографії XVI-XVII ст. і представлений в Атласі Блау у всій його величі, на думку багатьох дослідників, ніколи згодом не був перевершений.

Атлас складають гравюри на міді, розфарбовані вручну карти, витончені титульні листи. Обов'язковим елементом оформлення карт є картуші, графічні прикраси у вигляді щита або сувою, на якому поміщається напис. Вишукані алегоричні фігури супроводжують кожну картку і допомагають розкрити її зміст.

Запланованe видання 12 томів «Atlas Maior» Яна Блау іспанською мовою так і залишилося незавершеним (створено 10 томів). Під час великої пожежі в Амстердамі 23 лютого 1672 р. його майстерня повністю згоріла. Загинули друкарські верстати, книжки, папір. Смерть Яна Блау в наступному році з

великою ймовірністю можна пояснити тим, що він так і не оговтався від удару, завданого йому пожежею. Він був похований в амстердамському храмі Вестеркерк. Його компанія припинила своє існування в 1698 р.

Проте, цей 9-12-томний атлас був лише як перша частина набагато більшої роботи, про що свідчить повна назва атласу: «Atlas Maior, sive Cosmographia Blaviana, qua solum, salum, coelum, accuratissime describuntur». Друга частина (по берегах, морях та океанах) та третя частина (з картами неба) не були створені.

«Atlas Maior» був наймасштабним та найдорожчим виданням XVII ст. Крім мови видання, кожний із надрукованих примірників атласу з 1662 р. до 1672 р. сильно відрізнявся один від одного якістю оформлення та декорування. Це напряму залежало від побажань замовників і суттєво впливало на вартість виробу.

1674 р. амстердамський видавець **Фредерік де Віт** придбав на аукціоні більшу частину плит з майстерні Блау, в тому числі й форми карт чотирьох українських воєводств, і вміщував їх у деяких примірниках *«Atlas Minor»,* не міняючи видавничої примітки Блау.

З 1706 р. карти видав амстердамський картограф П'єр Мортьє зі своєю видавничою приміткою. Його спадкоємці **Йоханнес Ковенс** (Johannes Covens) та **Корнель Мортьє** (Cornelis Mortier), які очолили фірму 1721 р., знову перевидали карти, замінивши видавничу примітку на свою.

Передісторія. Сімейна фірма «Блау» була заснована 1596 р. голландським географом, картографом, математиком та астрономом, учнем данського астронома Тихо Браге (1546—1601), **Віллемом Янсзоном Блау**. Спеціалізувалася з випуску карт, книг, географічних атласів, а також земних і небесних глобусів. Глобуси фірми «Блау» вирізнялися своєю точністю та вишуканістю. Атласи виробництва Віллема Блау поряд із картами подають розлогий текст географічного та історичного змісту. 1638 р., після смерті батька (Віллема Блау) **Ян Віллем Блау** (Jan (Joan) Willemsz Blaeu; 1596—1673) разом з братом **Корнеліусом** (CORNELIUS Blaeu; 1610—1648) продовжив його справу, а також став наступником свого батька на посаді картографа Голландської Ост-Індської компанії. Після смерті брата в 1648 р. він сам керував створеною батьком компанією.

Під час роботи в ній синів засновника **Корнеліуса** і **Яна** фірма досягла найвищого розквіту, що тривав аж до її знищення під час пожежі в 1672 р. Був вдосконалений друкарський верстат, що дозволило друкувати атласи великого формату. 1634 р. Віллем Блау та його син Ян зробили публічне оголошення в амстердамській газеті, що вони опублікують свій власний атлас. Перший атлас був завершений в **1635 р.** і з'явився в чотирьох різних варіантах: «Novus Atlas» (німецьке видання, 208 карт у двох томах), «Theatrum Orbis Terrarum, sive, Atlas Novus» (латинське видання, 207 карт у двох томах), «Toonneel des Aerdrycks» (голландське видання, 207 карт у двох томах) і, нарешті, «Theatre du Monde ou Nouvel Atlas» (французьке видання, 208 карт у двох томах). Після смерті батька в 1638 р. Ян продовжував переробляти і розширювати атлас. Тритомне видання було опубліковано 1640 р. Пізніше Ян видав «Атлас Англії» з картами Джона Спіда (John Speed), 1654 р. – «Атлас Шотландії» з картами Тімоті Понта (Timothy Pont) і Роберта Гордона (Robert Gordon). 1655 р. – «Novus Atlas

Sinensis» (Атлас Китаю) Мартіно Мартіні (Martino Martini's), який був доданий відповідно до четвертого, п'ятого та шостого томів «Blaeu's Atlas Novus».

Маттеус Меріан старший (Matthaus Merian)

Маттеус Меріан старший (Matthaus Merian; 1593-1650), швейцарський гравер, картограф та видавець. Народився Маттеус Меріан старший в Базелі. Меріан обрав шлях гравера. Ремеслу гравіювання на мідяних дошках навчався в Цюриху. Потім працював в містах — Нансі (Лотарингія), Парижі, Страсбурзі, але головним чином жив і працював в місті Франкфурт. Праця на видавця Йогана Теодора де Брі призвела до зближення з його родиною. 1617 р. він одружився з дочкою друкаря і голови майстерні.

1620 р. подружжя перебралося в Базель, де жило три роки. Смерть Теодора де Брі повернула їх у Франкфурт в 1623 р., бо вони успадкували майстерню. 1626 р. Меріан отримав права громадянина Франкфурта і почав працювати самостійно. 1647 р. у подружжя народилася дочка Марія Сибілла, яка пізніше стане вченим-натуралістом, і яка зробила багато малюнків до наукових праць.

Отже, більшість життя Меріан працював у Франкфурті. У ранні роки створював детальні міські плани у своєму унікальному стилі, наприклад, план міста Базель у 1615 році. Разом з німецьким географом Мартіном Цайлером і пізніше (бл. 1640) зі своїм сином Маттеусом Меріаном молодшим (1621—1687) створив серію «Topographia Germaniae» (21 тт.), що включала велику кількість планів та видів міст, карти багатьох країн та географічну карту світу. Серія стала дуже популярною і багаторазово перевидавалася.

Він також завершив і видав розпочаті Йоганном Теодором де Брі в 1590 Grand Voyages і Petits Voyages (подорожі в Америку і західну Індію, а також в східну Індію). Гравюри Меріана використовувалися для ілюстрування історичної праці історика Готофредуса.

Маттеус Меріан старший є засновником та видавцем німецькомовної друкованої хроніки **«Theatrum Europaeum»** (Театр Європи). «Theatrum Europaeum» — фундаментальна, багато ілюстрована хроніка в 21 т., що видавалася німецькою мовою у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) упродовж 1633—1738 рр. Хроніка містить у собі виклад воєнно-політичної історії Європи з 1618 по 1718, причому, починаючи з 6-го т., відчувається систематизація подій по країнах. Опубліковані до смерті Меріана в 1650 р. п'ять томів були видані одинадцять разів, що дозволяє припустити велику комерційну успішність видання. Справу батька підтримали і продовжили його сини Каспар, Матвій і, особливо, донька Марія Сибілла.

«Theatrum Europaeum» створював цілий колектив істориків: Й.-Ф.Абелін «Готофредус» (т. 1—2), Флітнер, Орхеус, Й. П.Лотіх (т. 3—5), Й. Г.Шледер (т. 6—7), В. Й.Гейгер (т. 8—10) та ряд анонімних авторів.

Отже, автором шостого тому, що вийшов під назвою Theatri Europaei Sechster und letzter Theil (з нім. - Шоста і остання частина Європейського театру) став Йоганн Георг Шледер. Через одинадцять років серія була продовжена — мабуть, у зв'язку з попитом, що ще існував, — сьомим томом, також за авторством Шледера. Після Шледера авторами стали Мартін Мейєр і Вольфганг Якоб Гейгер; останній написав лише другу частину десятого тому. У томах з одинадцятого по п'ятнадцятий автора не вказано. Автором томів із

шістнадцятого по двадцять перший вказано Даніель Шнайдер. Останні томи після банкрутства видавництва Меріана, що сталося в 1734 році, випущені невідомим видавцем у Франкфурті в 1738 році; після цього публікацію було припинено.

В цій хроніці представлені гравюри історичних осіб: гетьмана Богдана Хмельницького (копія відомої гравюри Вільяма Гондіуса), полковника Михайла Кричевського (копія з малюнку нідерландського художника А. Вестерфельда), а також Михайла Корибута Вишневецького, Януша Радзивілла, Криштофа Радзивілла, Стефана Чарнецького та ін.

Джон Спід (John Speed)

Джон Спід (англ. John Speed, 1551 або 1552—1629), англійський картограф та історик. Поруч з Крістофером Сакстоном є одним з найвідоміших англійських картографів раннього Нового часу.

Спід народився у Фарндоні (Чешир) і продовжив справу свого батька Самуїла, кравця.

Працюючи в Лондоні, Спід був кравцем і членом відповідної гільдії, і привернув до себе увагу «вчених» осіб. Серед них був сер Фульке Гревілль, який згодом встановив йому грошову допомогу, щоб Спід зміг присвятити всю свою увагу дослідженням. На 1598 рік Джон Спід користувався достатньою прихильністю патрона, щоб облишити свою фізичну працю і стати «науковцем на повний робочий день». У нагороду за його ранню роботу, королева Єлизавета надала Спіду право використовувати приміщення у митній палаті. У Спіда було високорозвинене «живописне чуття».

У 1575 році в Лондоні він узяв шлюб із Сузанною Дрейпер, пізніше у них народилися діти. Серед дітей, безумовно, був син, на ім'я Джон Спід, пізніше «вчена» людина з докторським ступенем, і невідома кількість інших, оскільки літописці й історики не можуть зійтися на єдиному числі дітей у подружжя. Попри це, немає жодних сумнівів, що родина Спіда була відносно заможною.

До 1595 року Спід опублікував карту біблійного Ханаана, у 1598 році він представив свої карти королеві Єлизаветі, а в 1611—1612 він опублікував карти Великої Британії, а його син, можливо, допомагав Спіду в обстеженнях англійських міст.

У віці 77 або 78 років, у серпні 1629, Спід помер. Він похований разом зі своєю дружиною у Лондоні, в церкві святого на вулиці Фор. Пізніше за вівтарем церкви встановлений пам'ятник Джону Спіду. Згідно з вебсайтом церкви, цей пам'ятник — один з кількох у цій церкві, який пережив бомбардування Лондона 1940—1941 років.

Картографічна спадщина.

У 1601 і 1627 роках Спід створив історичні карти, що зображують вторгнення в Англію та Ірландію. Також розробив карти, що показують поточний час — з грубо виконаними чернетками, але привабливими, барвистими остаточними версіями своїх карт.

Завдяки заохоченням Вільяма Кемдена Спід почав свою «Історію Великої Британії», яка була опублікована в 1611 році. Хоча він, ймовірно, мав доступ до уже втрачених історичних джерел, (він однозначно використовував роботи Сакстона і Нордена, його робота як історика зараз вважається другорядною за

важливістю, порівняно з його картографічною працею, з якої найважливіший його внесок, вірогідно, це міські плани, багато з котрих забезпечують перший візуальне зображення відповідних британських міст. У роки, що передували цьому етапу, під час укладання свого атласу, він надіслав листа Роберту Коттону, члену британського уряду, просячи про допомогу зі збором необхідних матеріалів.

Його атлас «Арена імперії Великої Британії» опублікований в 1611 і 1612 роках і містив перший набір окремих карт графств Англії та Уельсу, а також карти Ірландії і загальну карту Шотландії. До карт зроблено вступ на початку, у якому автор звернувся до свого «приємно враженого і прихильного читача», визнаючи, що можуть бути помилки, але він зробив все, що міг, і вказав мету свого атласу: «Моя мета... показати стан кожного міста і містечка виключно у Великій Британії... можна підтвердити, що жодне інше королівство у світі не описане так добре... як Велика Британія».

Карти друкувалися з мідних дощок, деталі були вигравірувані в зворотному напрямку. Спід визнавав, що «копіював, адаптував та уклав роботу інших», не роблячи багато самостійних досліджень. Атлас не уникнув політичних поглядів самого Спіда: він називає короля Якова I тим, хто об'єднав «королівства Британських островів». У 2016 році Британська бібліотека опублікувала видання репринтів цієї колекції карт, з передмовою від колишнього депутата Найджела Ніколсона і супровідними коментарями історика Аласдара Гок'ярда; у видання подано карти територій від Бедфордшира до Норфолка та Уельсу.

Більшість, але не всі, карти графств мають на них міські плани, серед них і ті, які він намалював сам.

У 1627 році, за два роки до своєї смерті, Спід опублікував атлас, який став першим атласом світу, виконаним англійцем. Надрукував атлас Джоном Доусоном для Джорджа Хамбла. Атлас коштував 40 шилінгів, що означало, що його обіг обмежувався «багатшими клієнтами і бібліотеками», де багато примірників і збереглися.

Основні аркуші включали континенти 3, Азія, 5, Африка, 7, Європа, 9, Америка; з такими доменами, 11, Греція; 13, Римська імперія; 15, Німеччина; 17, Богемія; 19, Франція; 21, Бельгія; 23, Іспанія; 25, Італія; 27, Угорщина; 29, Данія; 31, Польща; 33, Персія; 35, Турецька імперія; 37, Королівство Китай; 39, Тартарія; 41, острови Сомер (Бермуди). Разом із ним також були включені карти округу та королівства з Театру, що відповідали третьому виданню цього твору, а також Нова та точна карта світу в проєкції подвійної півкулі. Факсимільне видання вийшло в 1966 році.

1626 р. Карта «Asia». Два цікавих малюнки на карті. Зліва - жінка «Moscovian» (московка), справа чоловік «Tartarian» (татарин). Хто європеєць? На його карті «Європа» московити (теперішні «рускіє») відсутні!

1676 р. Карта «A Map of Russia» опублікована в атласі «Prospect of the most famous parts of the world». Гравер: Francis Lamp. Видавництво: T. Bassett and R. Chiswell, London, 1676. Перше видання цього атласу вийшло в 1627 р. На карті містяться картуші з планом Москви, видами Нарви, Архангельська, Кремля, види московитської лазні та млини. Над картушем карти позначені фігури в

московитських костюмах. Ця карта є майже копією карти 1634 р. Клааса Янсзона Вісшера «Tabula Russiæ ex mandato Foedor Borissowits delineata…» яка була створена на основі карти Гесселя Ґерріца 1613 р.

Голландська родина вчених та типографів-видавців ПІСКАТОРІВ

Крім потужних видавничих центрів, у Голландії, в XVII ст., існувало безліч невеликих картографічних майстерень. Серед них однією з найвідоміших і найстаріших було видавництво Клааса Янсзона Вісшера, який підписував свої карти латинізованим іменем **Piscator** (Піскатор).

Піскатори (лат. piscator — рибак) — перекладена латинська назва, під якою був відомий в Європі XVII ст. видавничий дім голландських граверів і картографів Вісшерів (Visscher).

Біля витоків сімейної справи стояв **Клаас Янсзон Вісшер** (нід. *Claes Jansz Visscher*; **Ніколас Йоанніс Вісшер**); 1587, Амстердам — 1652, Амстердам), який забезпечував потреби всієї Європи в картах (переважно настінних), атласах і офортах з міськими видами. Маркою видавництва Вісшерів-Піскаторів було зображення рибалки в картушах карт.

Клаас Янсзон Вісшер був сином теслі, котрий будував човни і вітрильники, але не пішовшляхом батька. У кого навчався гравюри, невідомо. За припущеннями Константена Гюйгенса міг навчатися у Жака де Гейна молодшого, що і допоміг йому опанувати техніку офорта.

Ще з 1605 року почали з'являтися граюри виробництва його друкарні, майже повністю створені за картинами тогочасних фламандських художників, серед яких були і твори Девіда Вінкбонса (останні й емігрував в Антверпен в 1602 році). В другому десятилітті XVII століття друкарня Піскатора оприлюднила офорти з творів молодих голландських художників, серед яких були Ян ван де Вельде, Есайас ван де Вельде, Віллем Бейтевех. Продукція мала попит і популярність і сприяла першому комерційному успіху друкарні Піскатора. Він сам працював за офортним верстатом і зробив близько двохсот (200) мідьоритів-матриць. Друкарня Піскатора почала спеціалізуватися на створенні мап і планів міст, що мали значний попит серед аристократів, комерсантів і купців, пересічних громадян, що прикрашали власні оселі географічними мапами на кшталт великих картин. Друкарня також робила гравюри-портрети і гравюри за картинами відомих митців.

Проте в історії мистецтва Ніколас Йоанніс Вісшер залишився як видавець Біблії Піскатора (лат. Theatrum Biblicum, 1650), п'ять сотень різцевих гравюр були виготовлені за малюнками фламандських і голландських майстрів попереднього покоління.

Розквіт видавництва припадає на час діяльності його сина **Ніколаса Вісшера старшого** (Nicolaes Visscher I; 1618–1679), більш відомого як Н. Піскатор. Він був учнем В. Блау, багато мандрував і здобув пристойну освіту. Після смерті батька він очолив картографічну майстерню, переробляв і удосконалював карти батька публікував їх разом зі своїми. Вишукані картуші до карт Н. Вісшера I створювали відомий художник Берґгем (Berghem) та графік Йоганн Вісшер (Ioannis Visscher). 1677 р. одержав титул **Картографа Голландії та Західної Фризії**, а також привілей на 15 років на друкування

карт. Найвідомішими є його збірні атласи «Atlas contractus orbis terrarum…» та «Germania inferior sive XVIII provinciannr…» які вийшли без зазначення року видання. Публікував також карти країн, де у 1667-1701 рр. точилися війни.

1682 р. видавничий патент був виданий його синові **Ніколасу Вісшеру молодшому** (Nicolaes Visscher II; 1649—1702). При ньому 90% каталогу Піскаторів складала гравійована продукція.

Видавав збірні атласи частин світу під назвою «Atlas Minor sive tonus…» та «Variae tabulae.geographica»е, в які включав карти, виконані у майстерні Вісшерів, а також карти Ф. де Віта, К. Алларда, П. Шенка I (P. Schenk I), Я. Янсона. Після смерті Ніколаса Вісшера молодшого сімейним підприємством до 1726 р. керувала його вдова. Окремі карти вона видавала з видавничою приміткою «Mise au jour chez veuve de Nicolas Vischer». Пізніше майстерня перейшла до Петера Шенка II (Peter Schenk II), який публікував карти майстерні Вісшерів зі своєю видавничою приміткою «nunc apud Petrum Schenk Junior».

На картографічну майстерню Вісшерів працювали такі відомі гравери як А. Ґос (A. Goos), А. Гоґенбом (A. Hogenboom) та ін.

Картографічна спадщина.

1634 р. Клаас Янсзон Вісшер. «Tabula Russiæ ex mandato Foedor Borissowits delineata…». Амстердам. Декоративна карта Московії, створена на основі карти Гесселя Ґерріца 1613 р. Перевидана в 1651 р. Карта була перевидана англійською мовою «A Map of Russia» опублікована в атласі **Джона Спіда** «Prospect of the most famous parts of the world». Гравер: Francis Lamp. Видавництво: T. Bassett and R. Chiswell, London, 1676.

1650 р. Клаас Янсзон Вісшер. Карта “MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula…” (Загальна карта Московії або Великої Руссії…). Українські історико-географічні землі представлені Поліссям (Polesia), Волинню (Volhynia), Поділлям (Podolia), Новгород-Сіверським (Severia) та Чернігівським (без підпису) князівствами у складі Московського царства, Кримським півостровом (Crimea) та Перекопською Тартарією (Tartaria Przecopensis). Подоння позначене як **OKRAINA** (Окраїна). На карті топонім Dikoia Pole (Дике Поле) міститься на південь від Бєлгорода й Осколу.

Східний кордон Московії (MOSCOVIAE) – річки Волга та Об. На схід від річки Об – Тартарія (Tartariae).

Ця карта є удосконаленим переопрацюванням карти Росії «Tabvla Russiae ex autographe…» (Амстердам, 1614) Гесселя Ґеррітца, яка публікувалася (1635-1673 рр.) в атласах «Theatrum Orbis Terrarum» фірми Я. Блау. На своїй карті Ніколас Вісшер (Клаас Янсзон Вісшер) повторив помилки Г. Ґеррітца у географічному зображенні східноєвропейських земель та території Причорномор’я. Українські землі на цій карті подані доволі схематично, державні кордони, межі історико-географічних областей позначені невірно.

У 1681 р. цю карту перевидав Ніколас Вісшер молодший у видавництві «Atlas Minor». На цій карті вже появилася Україна і Чорна Русь (Галичина). Правобережна Україна (Придніпров’я) позначене як **UKRANIA** (Україна). Кордони позначені більш чітко ніж на карті 1650 р.

Карта охоплює територію від Нової Землі на півночі до південного узбережжя Чорного моря на півдні, від західного узбережжя Скандинавського півострова на заході до річки Обі та східного узбережжя Каспійського моря.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами позначені державні кордони Московії зі Швецією, Польщею та Литвою, Кримським ханством, Вірменією, Грузією. На карті багато роз'яснювальних написів про відкриття Нової Землі, поселення в Казані і Мордві, Мурманське море та ін. Художніми малюнками зображені гори Кавказ, Карпати та лісові масиви у вигляді невеликих груп листяних дерев. На півночі проведене Північне полярне коло.

Українські землі представлені Поліссям (Polesia), Волинню (Volhynia), Україною (Ukraina), Поділлям (Podolia), Новгород-Сіверським (Severia) та Чернігівським (без підпису) князівствами у складі Московського царства, Кримським півостровом (Crimea) та Перекопською Татарією (Tartaria Przecopensis). Межі воєводств та земель на карті не позначені. По обидва береги Дніпра, від Кодака (Kudak) до гирла річки, зображене Дике Поле (Campi Deferti). Від Приазов'я й аж до Подоння – напис DIKOIA POLE (Дике Поле).

1681 р. Ніколас Вісшер молодший ((Nicolaes Visscher II; 1649-1702) видав у Амстердамі карту "Nouvelle Carte geographique du Grand Royaume de Moscovie representant la Partie Meridionale &c. Kupferstichkarte von Visscher" (Нова географічна карта півдня Великого Московського князівства [створена] Вісшером). Карта друкувалася у атласах фірми Вісшерів (Atlas Minor), пізніше - у збірних атласах інших великих картографічних фірм, зокрема у «Atlas Novus» (1712) Й. Б. Гоманна.

Українські історико-географічні землі представлені Поліссям (на карті назване Руссю Польською (Russie Polonoise), Волинню (Volhynia), Київським (Palatinat de Kiovie) та Брацлавським воєводствами, Чернігівським (Duché et Palatinat de Czernigove) та Новгород-Сіверським (Duché de Severie) князівствами, Ногайською Тартарією (Tartares Nagàis). Запоріжжя та Слобожанщина названі Україною Країною Козаків (Ukraine Pays de Cosaques).

На карті 1712 р. біля Полтави (Pultava) знаком у вигляді двох перехрещених мечів і датою 1709 позначене місце Полтавської битви, а також землі Слобідської України і Запоріжжя виділені в автономну адміністративну одиницю з козацькою столицею в Батурині (Baturin Capitale de Cosaques). Південно-східна частина Лівобережжя названа Російською Україною (**Ukraine** Russie). Показано козацькі землі: Запорозьких козаків (Cosaques Zaporoski) на Дніпрі; Донських козаків (Cosaques Donski ou Czercasses); Гребенських козаків (Grebenskaia Cosaques) в Поволжі. Через східні українські землі проходить татарський шлях на Московію (Chemin que tiennent les Tartares pour entre en Moscovie).

ДИНАСТІЯ КАРТОГРАФІВ САНСОНІВ

Засновником французької картографічної школи та однієї з найбільших династій картографів був географ, космограф, історик та картограф **Нікола Сансон** (Nicolas Sanson d'Abbeville; 1600–1667).

Разом з Н. Сансоном у картографічній майстерні працювали його сини: **Нікола** (Nicolas II Sanson; 1626?–1648), **Гійом** (Guillaume Sanson; 1633—1703) та **Адрієн** (Adrien Sanson; 1639—1718), а також небіж П'єр Дюваль.

1648 р. Нікола Сансон. Карта «Estats du Czar ou Grand Duc de la Russie Blanche ou Moscovie / Par N. Sanson le fils, Geographe du Roy; A. Peyrounin sculp. - A Paris: chez l'auteur». Показано територію Московії та Сибіру (до р. П'ясини). Відзначено межі та назви князівств та земель, розселення народів. Українські землі зображено схематично. Карта неодноразово перероблялася й перевидавалася.

1674 р. Гійом Сансон та Юбер Жайо. «La Russie Blanche ou Moscovie divisée suivant l'Estendue des Royaumes, Duchés, Principautés, Provinces et peuples qui sont presentement soubs la domination du Czar de la Russie cogneu soubs le nom de Grand Duc de Moscovie / Dressé sur plusieurs memoires et relations les plus recentes par le S-r Sanson Geograpе ordre du Roy : Presentée à Monseigneur le Dauphin par son tres humble, tres obeissant et tres fidele serviteur H. Jaillot – A Paris : chez H. Jaillot, 1674» (Біла Русь, або Московія, поділена на найважливіші царства, князівства, краї, провінції і народи, що перебувають під владою руського царя, що відомий як Великий князь московський Панове Сансони Королівські ординарні географи).

Центральна Україна (Правобережна та Лівобережна) позначена як VKRAINE ou PAYS DES COSAQUES (Україна Країна Козаків), Західна Україна – Чорна Русь (Russie Noire), Південна Україна – Мала Тартарія. Між Рязанщиною і Малою Тартарією – Окраїна (Okraina).

Перевидання карти:

- **1685 р.** La Russie Blanche ou Moscovie, Divisee Suivant l'Estendue des Royaumes, Duches, Principautes, Provinces et Peuples, qui sont Presentement soubs la Domination du Czar de la Russie, Cogneu soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie [Карти] = Les Estats du Czaar de la Russie Blanche ou Grand Duc de Moscovie, ou Sont les Duches, de Moskow... / масштаб - 1:[6 000 000] ; [32 геометр. або іт. миль в 1 см]. - Paris : Jaillot H., 1685.
- **1692 р.** La Russie Blanche ou Moscovie, Divisée Suivant l'Estendue des Royaumes, Duchés, Principautés, Provinces et Peuples, qui sont Presentement soubs la Domination du Czar de la Russie, Cogneu soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie [Карти] = Les Estats du Czaar de la Russie Blanche ou Grand Duc de Moscovie, ou Sont les Duches, de Moskow... / масштаб 1:[6 000 000] ; [32 геометр. або іт. миль в 1 см]. – Paris : Jaillot H., 1692. - 1 к. : кольор., худож. картуші з позолотою ; 59 х 89 см. – Грав. – Фр. – Латин. В атласі: Nouvelle introduction a la geographie pour l'usage de Monseigneur le Dauphin. - Paris, 1692.

1683 р. Карта «Russie Blanche ou Moscovie / Par N. Sanson le fils, géog. du Roy ; A d'Winter sculp». На Правобережжі напис Ukranie (Україна). Зображено територію Московії та Сибіру (до П'ясини). Відзначено межі та назви земель, розселення народів.

Юбер Жайо (Алексіс Юбер Жайо; Hubert Jaillot).

Юбер Жайо (Алексіс Юбер Жайо; Hubert Jaillot; 1632–1712), французький гравер, скульптор, видавець і картограф, упорядник кількох атласів, у тому числі за матеріалами Нікола Сансона та його синів. З 1657 р. жив і працював у Парижі, кінець XVII ст. – початок XVII ст. – на службі у короля

Людовика XIV. 1670 р. отримав титул Королівського скульптора (Sculpteur du Roi). Після смерті свого тестя; видавця **Нікола Берея I** (Nicolas Berey I) у 1655 р. і шваґра видавця та гравера **Нікола Берея II** (Nicolas Berey II) купив від овдовілої своєї сестри карти колекції Berey.

1667 р. очолив картографічну майстерню, використовуючи початково плити Береїв. Таким чином, він одержав цінну основу, для майбутньої видавничої діяльності. Створив картографічну фірму **"Les Deux Globes"** (сини та внуки Жайо забезпечили фірмі процвітання аж до 1781 р.).

1670 р. придбав у Г. Сансона (помер 1703 р.) та Андрієна Сансона (помер 1718 р.) їхні матеріали. ***1671 р.*** **Юбер Жайо** ***отримав виключне право на публікацію всіх карт Сансонів.*** Продовж 1672—1680 рр. мапи публікували окремо у видовженому форматі folio.

Юбер Жайо увійшов у видавничу справу в сприятливий момент. Починаючи з 1668 р. французький король Людовик XIV почав вигравати свої битви. Територія Франції постійно розширювалася. Це сприяло високому попиту на карти. 20 липня **1686 р.** одержав від короля титул **Géographe du Roy.**

Початково майстерня Жейо видавала окремі карти у видовженому форматі folio, тільки у **1681 р.,** у співпраці з Г. Сансоном, вийшло перше видання відомого «**Atlas Nouveau** contenant toutes les Parties du Monde, ou sont exactement remarques les Empires, Monarchies, Royaumes, États, Républiques & Peuples qui fy trouvent à présent. Par le Sr. Sanson, Géographe ordinaire du Roy, присутній у Monseigneur le Dauphin ..., Hubert Jaillot Géographe du Roy. A Paris, Chez Hubert Jaillot».

Атлас виходив у Парижі в наступних виданнях у 1681(46 карт), 1684 (72 карти), 1689 (80 карт), 1693 роках; потім в Амстердамі атлас видавав **П'єр Мортьє** (1661–1711) у 1692, 1695, 1696, 1707, 1708 роках.

Більшість карт в атласі належали Н. Сансону, проте відсутність його прізвища на титульному аркуші спричинилася до хибної версії про авторство А. Ю. Жейо, хоча сам Жейо не мав ні географічної, ні математичної освіти. Створені ним карти були фактично копіями сансонівських карт.

1692 р. атлас (99 карт) Сансона-Жайо був перевиданий в Амстердамі **Георгом Колле** і **П'єром Мортьє** під назвою «Atlas Royal a l'Usage de Monseigneur le Duc de Bourgogne...» (Королівський атлас), атлас мав також, як і у французькому виданні, посвяту герцогу Бургундському; 1696 р. – зі 111 картами. У 1707/1708 рр. П'єр Мортьє видав атлас зі 168 картами. Пізніші видання Мортьє розширили атлас ще більше – 1708 р. – 200 карт; близько 1721 р. – 300 карт; близько 1735 р. – 400 карт

1692 р. за дорученням французького короля Юбер Жайо для герцога Бургундії видав великий атлас з 95 мапами Н. Сансона «Atlas novus ad serenissime Burgundiæ ducis. Atlas françois à l'usage de monseigneur le duc de Bourgogne contenant les cartes, et des empires, monarchies, royaumes, et états du monde» (Новий Атлас герцога Бургундії. Французький Атлас для використання монсеньйора герцога Бургундії, що містить мапи імперій, монархій, королівств та держав світу).

У **1693 р.** Юбер Жайо в Парижі та П'єр Мортьє в Амстердамі видали найдорожчий та найвишуканіший атлас XVII ст. — Морський атлас фр. «Le Neptune François Ou Atlas Nouveau Des Cartes Marines: Levées Et Gravées Par Ordre Exprés Du Roy. Pour L'Usage De Ses Armées De Mer.», — нід. «De Fransche Neptunus, of nieuwe atlas van de zeekaarten, opgenomen en gegraveerd door uitdrukkelyke order des konings, tot het gebruik van zyne zeemachten», («Французький Нептун, або Новий атлас морських карт, складений та відгравірований за терміновим розпорядженням Короля для використання своїми військово-морськими силами»).

1695 р. Ю. Жейо і Ґ. Сансон розпочали видавати «Atlas Fran-çois…», який був їхньою останньою спільною працею, проте перевидавався багато разів аж до 1719 р. Тоді з майстернею Ю. Жейо співпрацювали відомі художники і гравери, зокрема, Шарль Сімоно (Charles Simonneau, 1645–1728), П'єр Брісар (Pierre Brisart; помер у 1682 р.), Франсуа Шово (François Chauveau, 1613–1676), Франсуа Кумартен (François Coumartin), Луї Кордьє (Louis Cordier; помер у 1711 р.), які здійснювали художнє оформлення карт і картушів [*Неоніла Падюка. КАРТОГРАФІЧНА СПАДЩИНА НІКОЛЯ САНСОНА (1600—1667) ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА. 2013*].

Карти Сансона та Жайо були джерелом натхнення для друкарів і картографів **Йоганна Гофмана** (Johann Hoffmann; 1629–1698) з Нюрнберга та **Вільяма Беррі** (William Berry; 1639–1718) з Лондона.

Після смерті Юбера Жайо його справу наслідували: син — Бернар Жан Гіацинт Жайо (Bernard Jean Hyacinthe Jaillot; 1673—1739), онук — Бернар Антуан Жайо (Bernard Antoine Jaillot; ?—1749) та тесть останнього - Жан Батист-Мішель Рено де Шовіньо-Жайо (Jean Baptiste-Michel Renou de Chauvigné-Jaillot; 1710—1780).

1684 р. Карта "La Russie Blanche ou Moscovie divisee suivant l'Estendue d**e**s Royaumes, Duches, Principautes, Provinces et Peuples: qui sont presentement sous la Domination du Czar de la Russie, cognu sous le Nom de Grand Duc de Moscovie" (Біла Русь, або Московія…). Карта ця перероблена з мап Нікола Сансона (1648) і Гійома Сансона (1674).

Карта неодноразово перевидавалася, зокрема в Парижі 1695 р.

Умовними знаками показано столицю та церковні адміністративно-територіальні одиниці. Відзначено межі та назви князівств, провінцій. У картуші зображені мисливець, діва у вінку з дубового листя, ведмідь на ланцюгу.

Українські історико-географічні землі представлені Поділлям (Podolie), Чорною (Russie Noire), Волинню (Volhynie), Бессарабією (Bessarabie) з Тартарією Буджацькою (Tartares de Bvdziak). Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) показана як **VKRAINE PAYS DES COSAQUES** (Україна Земля (Країна) Козаків). Написи VKRAINE та Volhynie на карті розміщені паралельно і займають одну територію. На півночі Лівобережжя подано межі Чернігівського (Duc de Czernihow) та Новгород-Сіверського (Duché de Novogorod Sewieski) князівств.

На схід від VKRAINE, між Воронезьким (Worotin) і Рязанським (Rezan) князівствами, вказана **Okraina** (Окраіна), що відповідає землям донських козаків. Карта охоплює Східну Європу, Європейську частину Московщини, Сибір (до П'ясини) та частину Центральної Азії. Карта неодноразово перевидавалася. Входила до багатьох сансонівських атласів, опрацьованих Ю. Жайо, що видавалися в Парижі у кінці XVII ст. В атласах початку XVIII ст. (1702, 1710) карта друкувалася без змін у зображенні географічного простору.

П'єр Дюваль (Pierre Duval)

П'єр Дюваль (Pierre Duval; 1619—1683), французький географ та картограф, племінник та учень Ніколи Сансона, працював також у картографічній майстерні Сансонів.

1677 р. Карта «Moscovie dite autrement Grande et Blanche Russie» (Московія або Велика й Біла Руссія). **Це одна із перших карт, на якій окрім вже звичних позначень для Московщини: Московія і Біла Русь, стоїть синонім «Велика Руссія» (перша 1650 р. - Клаас Янсзон Вісшер. Карта "MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula…" (Загальна карта Московії або Великої Руссії…).** Українські історико-географічні землі представленні Волинню та Поліссям.

Ніколаас Вітсен (Nicolaes Witsen)

Ніколаас Вітсен (нідерл. Nicolaes Witsen; 8 травня 1641 — 10 серпня 1717) — голландський політик, дипломат, письменник і картограф; бургомістр Амстердама з 1682 по 1706 рр. Керував Голландською Остіндською компанією.

1671 р. видав книгу «Стародавнє і сучасне суднобудування та їх керування». 1674 р. відправив до Англійського королівського товариства трактат про Нову Землю.

Створив в своєму будинку археологічний музей, де знаходилися різні цікаві артифакти, знайдені в курганах і печерах від подорожі Вітсена до Московського царства. також тут знаходилися різні мінерали та самородки.

1687 р. склав першу версію карти Тартарії «Nieuwe Lantkaarte van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa strekkende van Nova Zemla tot China» (Нова географічна карта Північної та Східної частин Азії та Європи, що простягатися від Нової Землі до Китаю). На карті міститься присвячене царю Петру Алєксійовичу з детальним перерахуванням його титула. Карта заснована на московитських кресленнях часів П. І. Годунова. Матеріали, опубліковані Вітсеном послужили джерелом упорядкування цілого ряду карт.

У 1692 році Вітсен видав в Амстердамі книгу голландською мовою «Північна і Східна Тартарія» (Noord en Oost Tartarye) на 660 сторінках, що стало, по суті, першим в Європі докладним етнографічним і географічним описом сибірських земель й населення Тартарії. Друге, доповнене видання цієї великої праці вийшло у двох томах в 1705 р. і налічувало вже тисячу сторінок.

У книзі Вітсеном описуються «західні та східні тартари», а також землі Грузії, Криму, Узбекистану, Туркестану, Сибіру, Монголії, Тибету, Китаю та Кореї. На території Московії згадуються московитські поселення середини XVII століття, такі як Селенгінський острог, Албазино, Іргенський острог, Нерчинський острог, Верхоленський острог, Удінський острог, Пустозерськ, такі особи як Афанасій Пашков, Єрофей Хабаров, Степан Разін, Володимир

Атласов, а також численні корінні народи Тартарії – ногайці, буряти, тунгуси, калмики, черемиси, мордва, башкири, якути, остяки, юкагири, коряки та ін.

1697 р. став депутатом Генеральних Штатів. Того ж року приймає московського царя Петра I на чолі Великого посольства. Висувається версія, що цар зупинявся в будинку Вітсена в Гаазі. 1698 року знову стає бургомістром (до 1699 р.). Водночас встановлюються дружні стосунки з Францом Лефортом і Федором Головіним. 1700 р. обирався депутатом Генеральних Штатів. 1701 р. підтримував таємне постачання зброї до Московії, попри офіційний нейтралітет Нідерландів у Великій північній війні.

1680 р. Ніколаас Вітсен та Фредерік де Віт. Карта «Imperii Russici sive Moscoviae Status Generalis, in ejus Regna, Ducatus, Provincias, Populos que Subjacentes Divisus / et ex Tabula Spectatmi Domini N. Witsen, Urbis Amstelodamensis Consulis etc. ; pro Maiori Parte Excerptus per F. de Witt. – Amst.» (Російська імперія або Московія…). Лівобережна Україна (в складі Московії) – UCRANIA, Правобережна Україна (в складі Польщі) теж – UCRANIA; Задоння – OCRAINA (Окраїна). Карта перевидавалася неодноразово.

1687-1692 рр. Ніколаас Вітсен. Карта «Imperii Russici sive Moscoviae Status Generalis, in ejus Regna, Ducatus, Provincias, Populos que Subjacentes divisus / et ex Tabula spectat mi Domini N. Witsen Urbis Amstelodami Consulis etc. pro Majori parte exerptus».

Джованні Джакомо де Россі (Giovanni Giacomo De Rossi)

Джованні Джакомо де Россі (Giovanni Giacomo De Rossi; 1627–1691) – італійський видавець та картограф. Жив і працював у Римі. Видавництво карт розпочав з гравером Дж. Відманом (G. Widman).

Джованні Джакомо де Россі успадкував видавничу справу від свого батька Джузеппе де Россі (Giuseppe de Rossi; 1570-1639). Видав атлас “Mercury Geografico”, спільно з картографом Джакомо Кантеллі да Віньола, в стилі бароко. В атласі поміщено власні карти Россі, карти Кантеллі, а також карти Сансона і Бодранда (Baudrand) (перше видання – 1687 р., друге видання – 1692 р.). У першому виданні “Mercury Geografico” було опубліковано 19 карт Джакомо Кантеллі. 1692 р. вийшов другий випуск у двох томах, де було поміщено 150 карт (гравер Антоніо Барбе (Antonio Barbey). Надалі його син Доменіко де Россі (Domenico de Rossi) та його нащадки перевидавали атлас шість разів до 1741 р.

1678 р. Карта «Russia Bianca ò Moscovia diuisa da Guglielmo Sansone ne suoi Regni, Ducati, Principati, Prouincie, e Popoli che presentemente sono soggeti al Gran Duca di Moscovia di nuovo data in luce da Gio. G. I. Rossi» (Біла Русь, або Московія, поділена на найважливіші царства, князівства, краї, провінції і народи, що перебувають під владою руського царя, що відомий як Великий князь московський (карта Ґ. Сансона, скоп. Д. Д. Россі). Масштаб 1:[8 000 000] ; [43 іт. милі в 1 см]. Рим. 1 к. : 1 колір., худож. картуш ; 49х61 см. – Грав. – Іт. В атласі: La Guida del Mercurio Geografico per tutte le parti del Mondo / Rossi G., Rossi D. - Roma, 1669-1703.

Карта створена на основі карти Гійома Сансона 1674 р.

Центральна Україна (Правобережна й Лівобережна) названа Україною, або Країною Козаків (**Vcraina o Paese de Cosacchi**). Серед українських етнічних земель позначено Поділля.

Вільям Беррі (William Berry)

Вільям Беррі (William Berry; 1639–1718) – англійський книгорозповсюджувач, географ, картограф та гравер. Найактивніший період наукової діяльності Вільяма Беррі – приблизно з 1670 р. по 1703 р. Він виправив та вніс зміни до набору карт Ніколя Сансона, який часто називався «Англійською колекцією Сансона». Вони були дуже рідкісні й дуже популярні. Через сильну голландську школу картографії у XVI-XVII ст. мало хто з англомовних картографів досяг високого рівня майстерності. В. Беррі був винятком, складав карти, які конкурували з точністю та красою з картами великих голландських картографів.

1682 р. видав у Лондоні карту «***Russia Alba, or, Moscovia*** : divided according to the extent of the kingdoms, dukedoms, principalities, provinces, and peoples that are at present under the dominion of the Czar of Russia, known by the name of Great Duke of Moscovia» (Біла Русь або Московія). Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) показана як **VKRAINE** or the Counry of the COSAQUES (Україна Країна Козаків). Написи VKRAINE та Volhynie (Волинь) на карті розміщені паралельно і займають одну територію. Західна Україна – Чорна Русь (Black Russia).

На карті позначено Поділля, Бессарабію, Буджак і т. п. На південь від Московської Рязанщини позначена ОКРАЇНА (OKRAINA). Теперішня Росія позначена як Біла Русь, або Московія.

Голландська родина вчених та типографів-видавців де ВІТІВ

Історія існування видавництва, яке заснував **Фредерік де Віт-старший** (Frederick de Wit; 1610–1698), дуже схожа на попередні: карти та атласи випускалися послідовно протягом трьох поколінь. Відомі син і онук Фредеріка де Віта, що носили те ж ім'я. 1648 р. Фредерік де Віт переїхав з м. Гауда (провінція Південна Голландія) в Амстердам, в цьому ж році відкрив видавничу майстерню під назвою «De Dry Crabben» і магазин (з 1654 р. назва – «De witte Pascaert»). Перше картографічне зображення, які Фредерік де Віт вигравіював, був план Гарлем, який був присвячений до 1648 р., а в 1649 р. вигравіював карти міст Лілль та Турне, які з'явилися в ілюстрованому атласі фламандського історика Антоніус Сандеруса. Перші його карти – детальне переопрацювання карт Н. Вісшера старшого (N. Visscher I). 1659 р. – карта Данії, 1660 р. – карти світу «Nova Orbis Tabula in Lucem Edita» та «Nova Totius Terrarum Orbis Tabula,» 1670 р. разом з сином Фредеріком (Frederick de Wit) видав атлас «Nieut Kaert-boeck vande XVII Nederlandse provinci». З 1675 р. розпочав видавництво морських атласів. Протягом 1680-1690 рр. він видав два атласи з планами і видами міст Бельгії.

1690 р. опубліковано збірний «Atlas», який містив карти батька і сина де Вітів, а також карти Я. Янсона, В. Гондіуса, Г. Меркатора, Х. Аларда та ін. Вітт-старший виготовляв сухопутні та морські карти, а також величезні настінні карти світу.

Після припинення діяльності картографічних видавництв Блау і Янсона він купив на аукціонах їхні гравіювальні дошки і таким чином зміг видати багато карт, планів і панорам. Його роботи характеризувалися високим рівнем гравіювання і розмальовки. Вони були популярні в той час і послужили

матеріалом для багатьох перевидань. Віт старший виготовляв сухопутні та морські карти, а також величезні настінні карти світу.

1698 р. майстерню очолив Фредерік де Віт Фредерік син (1629/1630–1706), математик і картограф за освітою, який видавав карти батька з деякими змінами та збірні атласи.

У 1706 р. гравіювальні дошки де Вітів успадкував **П'єр Мортьє** (Mortier Pieter, Pierre; 1661—1711).

1685 р. Карта «Imperii Russici sive Moscoviae Status Generalis, in ejus Regna, Ducatus, Provincias, Populos que Subjacentes Divisus / et ex Tabula Spectatmi Domini N. Witsen, Urbis Amstelodamensis Consulis etc. ; pro Maiori Parte Excerptus per F. de Witt. – Amst. [Amsterdam]».

Карта складена на основі карти Ніколааса Вітсена 1680 р.

Лівобережна Україна (в складі Московії) – **UCRANIA RUSSIKA** (Україна Російська), Правобережна Україна (в складі Польщі) теж – UCRANIA; Задоння – OCRAINA (Окраїна). Карта перевидавалася неодноразово.

Якоб Зандрарт (Jakob von Sandrart)

Якоб Зандрарт (Jakob von Sandrart; 1630—1708), нюрнберзький гравер, картограф, художник і видавець у своїх працях **не тільки приділив значну увагу землям України, а й визначив її як окрему територію.**

У віці десяти років він здобув освіту у свого дядька Йоахіма фон Зандрарта, який на той час жив в Амстердамі. Потім він вирушив до Данцигу на чотири роки, а з 1644 року здійснив півторарічну подорож через Торн, Бреслау та Відень до Регенсбурга. У червні 1654 року одружився на Регіні Крістіні Еймmарт, дочці відомого гравера та математика Георга Крістофа Еймmарта старшого. З 1656 р. постійно проживав у Нюрнберзі. У 1662 р. заснував там Академію художників, ставши її першим директором. Вона існує й досі як Нюрнберзька академія образотворчих мистецтв.

1690 р. Карта «Moscoviae seu Russiae Magnae Generalis Tabula qua Lappoinia, Norvegia, Suecia, Dania, Polonia Maximaeq parte Germaniae, Tartariae Turcici imperii, aliaequ Regiones adjacentes fimul oftendentur de nova correcta et edita pe Iacobium Sandrart» (Загальна карта Московії, або Великої Руссії, що включає Лаппонію, Норвегію, Швецію, Данію, Польщу, більшу частину Німеччини, Тартарію, Османську імперію та інші прилеглі краї. Видана з новими виправленнями й опублікована Якобом Зандрартом).

Ця карта зі зміненим картушом і з незначним переопрацюванням є майже копією карти 1681 р. Ніколаса Вісшера молодшого. Ця карта увійшла до атласу Й. Гоманна 1712 р.

Аналогічну карту опублікував німецькою мовою **Йохан Крістоф Лохне**р, а також Матеус Зойтер у 1740 р.

На своїй карті Я. Зандрарт повторив помилки Г. Ґеррітца та Піскаторів у географічному зображенні східноєвропейських земель та території Причорномор'я. Українські землі на цій карті подані доволі схематично, державні кордони, межі історико-географічних областей позначені невірно.

Українські землі на цій карті подані доволі схематично, державні кордони, межі історико-географічних областей позначені невірно (Поділля в межах Валахії та ін.), неточно зображена мережа приток Дністра і Дунаю та обриси

Чорного і Каспійського морів, на чорноморському узбережжі та Кримському півострові подані застарілі назви населених пунктів. Очевидно, карта Московії була створена Зандрартом раніше 1675 р., коли вперше була опублікована його карта Польщі, що ґрунтувалася на картах Ґ. Боплана, і на якій значна частина помилок, зокрема на українських землях, була виправлена.

Опис карти подано за М. Вавричин (2009 р.).

Заголовок у прямокутному картуші, увінчаному гербом Московії-Росії, який підтримують два путті, у правому верхньому куті карти. Обабіч картуша — постаті бояр і жителів Сибіру. На задньому плані зображене стійбище.

Карта у дволінійній рамці з вказаними градусами; на карту нанесено картографічну сітку. У лівому нижньому куті у прямокутній рамці — дві шкали лінійного масштабу. На тлі Каспійського моря зображено розу вітрів, що показує напрям на північ.

Карта охоплює територію від Нової Землі на півночі до південного узбережжя Чорного моря на півдні, від західного узбережжя Скандинавського півострова на заході до річки Обі та східного узбережжя Каспійського моря.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами позначені державні кордони Московії зі Швецією, Польщею та Литвою, Кримським ханством, Вірменією, Грузією. На карті багато пояснювальних написів про відкриття Нової Землі, поселення в Казані і Мордві, Мурманське море та ін. Художніми малюнками зображені гори Кавказ, Карпати та лісові масиви у вигляді невеликих груп листяних дерев. На півночі проведене Північне полярне коло.

Українські землі представлені Поліссям (Polesia), Волинню (Volhynia), Україною (**Ukraina**) у складі Польського королівства, Поділлям (Podolia), яке зображене у межах Валахії, Новгород-Сіверським (Severia) та Чернігівським (без підпису) князівствами у складі Московського царства, Кримським півостровом (Crimea) та Перекопською Татарією (Tartaria Przecopensis). Межі воєводств та земель на карті не позначені. По обидва береги Дніпра, від Кодака (Kudak) до гирла річки, зображене Дике Поле (Campi Deferti). Від Приазов'я й аж до Подоння – напис DIKOIA POLE (Дике Поле).

Карел (Карло) Аллард (Carel Allard)

Карел (Карло) Аллард (Carel Allard; 1648—1709) — нідерландський картограф, син **Уго Алларда**. Проживав і видавався головним чином в Амстердамі. Карти здебільшого на основі даних Блау, Боплана і Фредеріка де Вітта. ***Карта 1670 р. одна із перших де Україна ототожнюється з Червоною Руссю.***

1690 р. Карта «Novissima Russiae vulgo Moscoviae tabula. Amstelodami : Apud Carolum Allard». Карта є копією карти, складеної за даними голландського комерсанта І. Масси (1586—1643) після 1633 року. Зображено територію Московії-Росії та Сибіру (до Обі).

Відзначено назви та межі держав та земель, розселення народностей. Малюнок над назвою: герб Московії, фігури в московитському національному одязі.

Майстерня Петера Шенка I

Майстерня Петера Шенка I (1660–1711), який був учнем, зятем і компаньйоном амстердамського гравера **Ґерарда Фалька** (Gerard Valck, 1652–

1726), виникла 1696 р. і випускала як збірні атласи, так і окремі карти, зокрема, видавались карти Яна Янсона та його спадкоємців: Йоганнеса ван Весберґена, Мозеса Пітта, Стефена Сварта (Stephen Svart). Значним придбанням для П. Шенка І і Г. Фалька були друкарські форми, що вціліли після пожежі типографії родини Блау. На початку XIX ст. плити з майстерні Шенків перейшли до фірми Buder і Sulpke у Амстердамі.

Важливим фактором розквіту голландської картографії було спонсорство та покровительство осіб вищого світу: майже всі знамениті видавці карт мали титули королівських картографів, отримували субсидії та значні грошові винагороди, користувались різноманітними привілеями. Так, Петер Шенк І отримав від короля польського і курфюрста саксонського Августа II титул придворного гравера Regis Poloniae et Electoris Saxoniae sculptor. Його син і спадкоємець Петер Шенк II після смерті Н. Вісшера II (N. Visscher II) придбав плити з майстерні Вісшерів, і видавав їхні карти зі своєю видавничою приміткою nunc apud Petrum Schenk-iunior. Видавництвом надалі керували разом син Ґерарда Фалька, Леонард (Valk Leonard, 1675–1746) і Петер Шенк молодший [*Осталецька О. І.АТЛАС П. ШЕНКА І «ThEATRUM BELLICUM, INCIPIENS A CAROLO II» У ФОНДІ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ ЯК ПАМ'ЯТКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КАРТОГРАФІЇ ПОЧАТКУ XVIII ст. 2011*].

Атлас П. Шенка "Theatrum Bellicum, incipiens a Carolo II" (1709), складається з планів, карт і гравюр військових дій, укріплень, фортець, міст, флотилій та ін. В атласі відображаються події війни за іспанську спадщину 1701–1714 рр., що продовжувалась понад 12 років і своїми військовими та економічними відголосками вплинула на весь світовий простір.

Петер Шенк І (старший) (Petrus Schenck; 1660–1711) — німецько-голландський картограф, гравер та видавець. Сім'я Пітера Шенка разом зі своїми партнерами, були серед найвідоміших і найбільш плідних видавців Амстердама в кінці XVII й на початку XVIII ст. Після смерті його справа перейшла до синів, серед яких виділявся Петер Шенк молодший.

Петер Шенк народився в грудні 1660 року в Елберфельді (Elberfeld), в західній частині Священної Римської імперії (Республіка Сполучених провінцій), зараз округ німецького міста Вуппераль. 26 грудня того ж року він був охрещений. У 15 років, в 1675 році переїхав до Амстердама, в якому навчався гравірувальної техніки меццо-тінто і офорту у голландського гравера, видавця і картографа **Ґерарда Фалька**, який пізніше став його діловим партнером і родичем. Він знайомиться з сестрою свого вчителя Агатою Фальк і 2 листопада 1687 одружується з нею. Це дає можливість стати громадянином Амстердама.

З 1688 він повноцінний громадянин Амстердама - майстер граверної справи. Він мешкав в амстердамському кварталі Йордан, потім переїхав на центральну площу Дам. Пітер Шенк мав чотирьох дітей: трьох синів Яна, Леонарда і Пітера, які вибрали як і батько професію гравера і дочку Марію, що згодом вийшла заміж у 1710 році за сина **Ґерарда Фалька** Леонарда.

Свою творчу кар'єру Пітер Шенк розпочав в Амстердамі, працюючи гравером у техніці меццо-тінто та офорту. У 1694 році він пробує себе як арт-дилер. Пітер разом із Ґерардом Фальком викупили для подальшого продажу

колекцію гравюр у родичів відомого картографа Яна Янсона. Були куплені й інші колекції гравюр, до яких були додані власні роботи Пітера Шенка і Ґерарда Фалька. Всі ці роботи були доставлені до Лондона та були успішно продані.

Розвиваючи свою справу, Пітер Шенк у 1700 році переїжджає до Лейпцигу. Зароблені гроші було витрачено на відкриття магазину, що спеціалізується на продажу географічних карт, а також предметів мистецтва. Відтепер і протягом усього часу проживання у Лейпцигу він стає постійним учасником торгових ярмарків у Лейпцигу. Він продовжує підтримувати зв'язок із Нідерландами, часто приїжджаючи туди, шляхом відвідуючи німецькі міста, де отримує замовлення працювати.

Сім'я Пітера Шенка разом зі своїми партнерами були серед найвідоміших і найплодючіших видавців Амстердама наприкінці XVII і на початку XVIII століть. Він помер 1711 року у Лейпцигу, за іншими відомостями 1713 року у Амстердамі чи 1718-1719 роках. Після смерті його справа перейшла до синів, серед яких вирізнявся **Пітер Шенк молодший.**

1690 р. видав карту "La Russie Blanche ou Moscovie Divisee Suivant l'Estendue Des Royaumes, Duches, Principautes, Provin.ces et Peuples qui sont Presentement soubs la Domination Du Czar de La Russie Cogneu Soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie" (Біла Русь, або Московія, поділена на найважливіші царства, князівства, краї, провінції і народи, що перебувають під владою руського царя, що відомий як Великий князь московський (карта Н. Сансона І, скоп. П. Шенком І), Амстердам.

Частина Слобожанщини (Бєлгородщина й аж до верхів'я Дону) позначена як **Ocraina** (Окраїна). Pole (Поле) виділено в окремий регіон. На карті містяться написи – Siberie (Сибір), Grande Tartaria (Велика Тартарія) – землі на схід від Каспійського моря, Мала Тартарія (Південь України), тартари мордовські, тартари черкеські (на Кубані).

Карта створена на основі карти Гійома Сансона 1674 р.

Перевидання карти:

- **Початок XVIII ст.** Russiae Albae, sive Moscoviae, delineatio geographica accurata et nova: annexis quoque regionibus ac provinciis finitimis [Карти] = La Russie Blanche ou Moscovie, Divisee Suivant l'Estendue des Royaumes, Duches, Principautes, Provinces et Peuples, qui sont Presentement soubs la Domination du Czar de la Russie, Cogneu soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie / уклад. N. Sanson. - 1:[6 800 000] ; [37 геометр. або іт. миль в 1 см]. - [Amsterdam] : Schenk P., [17--]. - 1 к. : кольор., худож. картуш, печатка ; 52x62 см. - Грав. - Латин. - Фр. В атласі: Atlas contractus / уклад. P. Schenk. - [Amsterdam].

Адам Олеаріус, Адам Олеарій (Adam Olearius)

Адам Олеарій (1599-1671) був видатним німецьким вченим, мандрівником та картографом. Був конструктором і куратором створеного з 1654 до 1664 Готторпського глобуса. Бувши секретарем посольства, посланого шлезвіг-гольштайнським герцогом Фрідріхом III до перського шаха, записав і опублікував свої нотатки, зібрані під час подорожі. Олеарій не тільки описав ці подорожі у своїх творах, але й створив детальні мапи, які демонстрували його глибокі знання географії та спостережливість. Роботи Олеарія стали частиною

розвитку картографії в Європі. Його методи збору та представлення даних вплинули на наступні покоління картографів.

Народився в сім'ї кравця, батько незабаром після народження сина помер, залишивши сім'ю в крайній бідності. Навчався в Лейпцизькому університеті. У 1627 році захистив дисертацію магістра філософії, далі був асесором філософського факультету.

Під час Тридцятирічної війни 1618—1648 років покинув Лейпциг і шукав заступництва у шлезвіг-гольштайнського герцога Фрідріха III.

У 1633 році герцог Фрідріх III відправив зі своєї резиденції в Готторпі посольство до ро московитського царя Михайла Федоровича і перського шаха Сефі I з метою встановити торгові стосунки з Московією і, особливо, Персією: герцог хотів забрати в свої руки сухопутну торгівлю шовком-сирцем. На чолі посольства стояли майстерний дипломат Філіп Крузіус фон Крузенштерн з Айслебена і гамбурзський купець Отто Бругман (Брюггеманн). Їх супроводжувала свита в кількості 34 осіб, а як секретар і, головним чином, перекладач, який знає мови тих країн, куди відправлялося посольство — Олеаріус.

Морем досягнувши Риги, посольство сухим шляхом прибуло в Нарву, де провело зиму і весну, а влітку рушило через Новгород у Москву. 14 серпня 1634 р. посольство урочисто в'їхало у столицю однойменного князівства і залишалося там 4 місяці. Отримавши згоду царя на пропуск голштинського посольства через московські межі у Персію, посольство виїхало 24 грудня назад в Готторп, куди прибуло 6 квітня 1635 р.

Друга подорож через Московію до Персії і назад відбулася у 1635 — 1639 роках.

У своїй праці Олеаріус оповідав, що московські царедворці так пояснювали йому тодішній державний герб: над двоголовим орлом, як посагом візантійської принцеси Софії Палеолог, що в 1472 році вийшла заміж за Івана III, три корони, як символи: Великого князівства Московського посередині, та ханатів Казанського й Астраханського по боках. З цього приводу д-р Косаревич-Косаренко справедливо зауважував, що тим самим ясно й безперечно засвідчується, що московити в ті часи не відчували жодного державного споріднення з давньою Київською Руссю, бо ані словом тоді не згадали, ані про Русь, ані про Київ, ані про стародавній герб великих князів київських — тризуб, але підкреслювали переємство від татарських ханатів.

1696 р. Карта «Land-und See-Charte von Schleswig bis nach Muskau» (Мапа суші та моря від Шлезвіга до Московії); з якої видно, як високошляхетна посольська місія здійснила свою подорож туди. Видавництво Гамбург. На північний схід від Приазов'я (Рязанщина) розміщено написи: **Okraina (Окраїна)** та **Dikoia Pole (Дике поле)**.

Ця карта нагадує карту Ісаака Масси та Г. Ґеррітса 1633 р. "Novissima Russiae Tabula. Authore Isaaco Massa" (Найновіша карта Руссії Ісаака Масси), яка була опублікована в 1638 р. в атласі Гондіуса-Янсона «GERARDI MERCATORIS ET I. HONDII. ATLAS NOVUS, SIVE DESCRIPTIO GEOGRAPHICA TOTIUS ORBIS TERRARUM, TABULIS AENEIS LUCULENTISSIMIS ET ACCURATISSI-MIS

EXORNATA, TRIBUS TOMIS DIS-TINCTUS. AMSTELODAMI, APUD IO-ANNEM JANSSONIUM ET HENRICUM HONDIUM, 1638. - T. I. - P. 158-159».

Мапа є значущим документом епохи раннього Нового часу. Ця мапа відображає подорожі посольства з Шлезвіга до Московії, що дає уявлення про географічні знання та політичні зв'язки того часу.
Карта ілюструє маршрут, яким слідувала високоповажна посольська місія, відправлена, ймовірно, герцогством Гольштейн-Готторп.
На мапі зображені як сухопутні, так і морські шляхи, що свідчить про важливість обох типів транспорту в той час. Олеарій ретельно відобразив рельєф місцевості, річки, міста та інші географічні об'єкти, що робить мапу цінним джерелом для вивчення історичної географії та картографії.

Мапа має кілька важливих аспектів. Вона демонструє рівень знань про територію Північної Європи в кінці XVII століття. Олеарій вмів з'єднати інформацію з різних джерел, щоб створити точне зображення маршруту посольства.

Мапа ілюструє дипломатичні та політичні зв'язки того часу, зокрема між німецькими князівствами та іншими європейськими державами.

Мапа «Land-und See-Charte von Schleswig bis nach Muskau» Адама Олеарія є важливим історичним артефактом, що відображає як географічні знання свого часу, так і політичні реалії кінця XVII століття.

Завдяки своїм докладним описам і точним зображенням, ця мапа залишається цінним джерелом для істориків та географів, які досліджують епоху раннього Нового часу.

Нікола де Фер (Nicolas de Fer)

Нікола де Фер (Nicolas de Fer; 1646-1720), французький картограф і видавець карт, син паризького книгаря і продавця карт Антуана де Фера (Antoine de Fer).

Один з найпродуктивніших картографів XVII ст. Автор численних планів міст та карт театрів воєнних дій. 1687-1720 рр. – Королівський Географ. 1690 р. отримав титул “Великий Дофін географії”. ***Співпрацював з А. Ю. Жайо***, створюючи спільні збірні атласи. Нікола де Фер видав понад 600 окремих карт і був призначений географом короля. Одна із праць по території України – «План Мукачівської фортеці». Його основна робота, «*l'Atlas Curieux où le Monde représenté dans les cartes générales et particulières du Ciel et de la Terre*» (Атлас Кюрі), була видана в Парижі в 1700 р.

Українські історико-географічні землі на його картах позначені як **Ukraine (**Україна) та **Pais des Cosaqyes** (Країна Козаків). Ці дві назви містяться роздільно, а не в поєднанні як на картах Сансонів.

1697 р. Карта «Estados du Grand Duc de Moscovie : Suivant les dernières relations / par N. de Fer.». Зображено територію Московії та Сибіру (до Обі). Відзначено межі держав та земель, а також розселення народів. З видання: Nicolas de Fer. Petit et Nouveau Atlas. – Paris, 1697. (Малий Новий атлас світу). Українські землі зображено схематично.

РОЗДІЛ VI. РОСІЙСЬКА (МОСКОВИТСЬКА) КАРТОГРАФІЧНА ШКОЛА (XVII ст. – поч. XX ст.) та УКРАЇНА

З історії російської (московитської) картографії

Історія російської (московитської) картографії тісно пов'язана з ім'ям тирана-царя Петра I. У зв'язку із загарбницькими азовськими походами, з 1696 р. ведеться ретельне вивчення та складання планів місцевості. Для видання карт з-за кордону запрошуються гравери Адріан Шхонебек та Пітер Пікарт. У 1701-1705 роках Шхонебек гравірує карти Чорного, Білого та Балтійського морів, на карті «Географічне креслення Іжорської землі» вперше з'являється фортеця Петербург. У 1704 року з'являється перший навігаційний атлас річки Дон чи «Прилежное описание реки Дону или Танаису, моря Азовскаго или Езера Меотскаго, Понта Эуксинскаго или Чернаго моря» віце-адмірала Корнелія Крюйса. В описі берегових ліній беруть участь морські офіцери та геодезисти, такі як А. Кожин, Ф. Лужин, Іван Євреїнов, Олексій Скуратов, Федір Мінін, Степан Малигін, А. І. Нагаєв.

У 1720 р. Карл Верден і Федір Соймонов вперше описують правильну форму Каспійського моря, відобразивши її на карті «Картина плоская моря Каспийского от устья Ярковского до залива Астрабатского». В рамках Академічних експедицій першої половини XVIII століття проходить серія морських північних експедицій, в результаті яких було зроблено опис окремих ділянок московитського узбережжя Північного Льодовитого океану, досягнуто узбережжя Аляски, а також Японії. Підтверджено наявність протоки між Азією та Америкою, відкриті та нанесені на карту південні Курильські острови. На карті Петра Чапліна вперше з'явився правильний обрис півострова Камчатки.

У 1705 р. у Москві засновується загальна друкарня Кипріянова, де за редакцією Я. Брюса видаються перекладні картографічні видання європейських картографів. При Петрі I у розділі 48 Генерального регламенту «про ландкарти і креслення» наказувалося кожній колегії мати генеральні та партикулярні карти місцевості.

28 січня (8 лютого) 1724 р. за розпорядженням імператора Петра I Наказом Сенату в Санкт-Петербурзі була створена Петербурзька академія наук. Академія була заснована за зразком західноєвропейських академій. На відміну від них, які були і є автономними, московитська Академія повнісю залежала і залежить від держави. Академія наук ще неодноразово міняла свою назву:

- 1747 р. — Імператорська Академія наук та мистецтв;
- 1803 р. — Імператорська Академія наук;
- 1836 р. — Імператорська Санкт-Петербурзька Академія наук;
- 1917 р. — Російська академія наук.

Після оприлюднення указу «Про заснування Академії Наук та Мистецтв» німець за походженням Л. Л. Блюментрост (перший президент Академії наук і мистецтв Росії (1725–1733) почав активне листування, метою якого було запрошення з-за кордону в Росію майбутніх професорів Академії (єдиним професором першого складу Академії, який вже проживав до цього часу в Росії, був ботанік Й. Х. Буксбаум).

Серед запрошених був відомий французький географ і картограф **Жозеф-Нікола́ Деліль** (фр. Joseph-Nicolas Delisle; 1688—1768) – рідний брат **Гійома Деліля** (Guillaume Delisle; 1675—1726; французький географ, картограф та астроном).

Великі заслуги Деліля в організації астрономічних робіт в Петербурзькій АН в перші роки її існування. За його проєктом була побудована і оснащена інструментами академічна астрономічна обсерваторія в будівлі Кунсткамери. Створення обсерваторії було частиною програми робіт, складеної Делілем, яка включала градусні вимірювання, визначення відстаней до Сонця і Місяця, розробку теорії їхніх рухів, дослідження рефракції і підготовку московитських наукових кадрів. Організував у 1726 році в Росії систематичні метеорологічні спостереження і спостереження полярних сяйв, у 1735-му висунув ідею про створення першої в Росії служби часу. Очолював астрономічні роботи, необхідні для проведеного в АН картографування території Росії. За пропозицією Деліля при АН був створений Географічний департамент для керівництва картографуванням, і він став його першим директором (1739—1740). Розробив у 1728 еквідистанційну конічну картографічну проєкцію, найзручнішу для такої витягнутої вздовж паралелі країни, як Росія, намітив план створення мережі астропунктів для побудови точної карти Росії. Виміряв у 1737 базисну лінію завдовжки 21,5 км по льоду Фінської затоки між Петергофом і Дубками (поблизу Сестрорецька).

У перший період свого існування Академія ділилася на три «класи» (відділення), кожен з яких складався з кафедр:

- математичний клас — кафедри: вищої математики; астрономії (**з географією** і навігацією); механіки; фізіології;
- фізичний клас — кафедри: експериментальної і теоретичної фізики; хімії та практичної медицини; ботаніки; анатомії та зоології;
- гуманітарний клас — кафедри: красномовства та церковної історії; грецьких і римських старожитностей; правознавства; логіки і метафізик

У **1739 р.** утворюється **Географічний департамент Академії Наук,** обов'язки якого входило підготовка кадрових географів, топографів і картографів, і навіть складання географічних карт Росії.

Географічний департамент Російської академії наук був створений в **1739 р.** з метою прискорення картографічних робіт зі складання атласу Росії (започаткованих Академією наук ще в 1726 р.). Документ про його створення в літературі з історії російської географії іменується «ордером». Департамент до 1752 р. залишався єдиною картографічною установою.

Ця робота була завершена в 1745 р. виданням «Атласу Російського...», що став, попри істотні недоліки, видатним явищем в історії картографії, високо оціненим як в Росії, так і за кордоном. Подальший розвиток роботи Географічного департаменту відбувався під керівництвом М. В. Ломоносова з 1757 по 1765 рр., коли були проведені великі заходи щодо підготовки нових кадрів географів, топографів, картографів, з географічного вивчення Росії та вироблення планів для передбачуваних великих експедицій.

Діяльність департаменту створила передумови для подальшого проведення Академією наук у 1766—1786 рр. географо-картографічних

досліджень, зокрема, комплексних «Академічних експедицій 1768—1774 рр.», що склали цілу епоху у різнобічному вивченні Росії. Географічним департаментом було опубліковано близько 300 карт, серед них генеральні карти Російської імперії (1776 та 1786 рр.), а також накопичено великий фонд рукописних карт та планів. З середини 1780-х рр.. роль департаменту, через перехід багатьох робіт в інші відомства, значно впала (у 1800 р. був ліквідований) і основною картографічною установою в Росії стало **Депо карт**.

За Павла I складання карт перетворюється на військове відомство. У 1796 році засновується «чертежная его императорского величества», керівником якої стає інженер-майор Карл Іванович Опперман, а наступного року креслярська перетворюється на «собственное его императорского величества Депо карт».

Депо карт (1796—1812) — архів і водночас орган з видавництва картографічної продукції, топографічної зйомки місцевості для потреб армії та держави за часів імператорів Павла I та Олександра I, який мав контрольні функції зі створення карт на всій території Російської імперії.

При Олександрі I у Депо карт видається докладна Столистова карта Російської імперії, а 1812 р. установа реорганізується у Військово-топографічне депо, у якому 1822 р. засновується корпус військових топографів. З середини XVIII до першої половини XIX століття видається безліч карт і атласів Російської імперії, окремих губерній і областей.

У XIX столітті при Миколі I засновується Пулковська обсерваторія та Російське географічне суспільство.

Російське географічне товариство (РГТ) засновано 18 серпня **1845 р.** велінням імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі. У першій половині XIX століття географічні товариства були створені в низці країн, російське Товариство стало четвертим за віком у Європі після французького, німецького і британського. Основною метою засновників Товариства було вивчення «рідної землі та її людей, що живуть», тобто збирання та поширення географічних, статистичних та етнографічних відомостей про Росію.

З моменту заснування активну участь у роботі РГТ брали найіменитіші прізвища Росії, в тому числі мореплавці Врангель і Літке, астроном Струве, адмірал Крузенштерн, лексикограф Даль, історик Арсеньєв, картограф Іван Стрільбицький (українець) та інші.

Найпомітнішими дослідженнями дореволюційного періоду діяльності РГТ стали етнографічні дослідження народів Росії починаючи з 1848 р., експедиція П. П. Семенова-Тян-Шанського в Тянь-Шань (1856—1857), експедиції М. М. Пржевальського в Уссурійський край (1867—1869) і в Центральну Азію (1871—1888), експедиції М. М. Миклухо-Маклая до Нової Гвінеї, на Філіппіни, до Індонезії, на Малаккський півострів і на острови Океанії (1870 — 1880-і роки).

У Російській імперії етнічні українські землі позначені в атласах 1809, 1829, 1845 рр.

У 1803-1806 роках Крузенштерн і Лисянський вперше здійснюють кругосвітню подорож, а в 1820 р. Беллінсгаузен і Лазарєв відкривають континент Антарктида. Вивченням російських земель займаються Ф. Шуберт, А.

Тілло, А. Менде, Ф. Врангель, Микола Пржевальський, Петро Семенов-Тян-Шанський, Міклухо-Маклай, Е. А. Коверський та ін.

З середини XIX століття в Росії видаються перші тематичні та спеціальні карти: в 1855 р. академік К. С. Веселовський склав «Ґрунтову карту Європейської Росії», в 1875 р. виходить «Етнографічна карта Європейської Росії» А. Ріттіха, а в 1893 р. А. П. Карпінський публікує «Геологічну карту Європейської Росії».

КАРТИ

1699 р. Перша московська карта з назвою «Мала Русь». Джордж фон Менгден та Яків Брюс.

З початком XVII століття назва «Україна» стає другою чи то запасною, поширеною на тій території, яку ми Україною вважаємо сьогодні. Назва «Україна» не покривала всієї цієї території й так не називалося жодне адміністративне утворення. Бо була Русь, були русини, були козаки, яких в Європі тривалий час вважали окремим народом, але в XVII столітті сказали, що це просто військова частина руського народу. Але руський народ – це не означає російський. Тодішні європейські дипломати, які їхали до Москви, пишалися, що володіють і руською (українською) і московитською мовами.

До 1699 року, в Західній Європі слово «Малороссия» не було відомим.

Щодо появи на московських (російських) картах назви **«Мала Руссія», «Мала Русь»** то вона уперше появилася у **1699 р.** Начерк мапи виготовили іноземці на московській службі: лівонський картограф, генерал-майор **Джордж фон Менгден** (George von Mengden; Юрій фон Менгден; Юрій Андрійович Фаменден; 1628–1702) та шотландський картограф, фельдмаршал **Яків Брюс** (James Daniel Bruc; 1670-1735), а гравером був голландець **Ян Тессінг**.

Юрій Фаменден у 1696 р. отримав завдання виміряти і описати землі від Москви до берегів Малої Азії і Кримської Татарії. З цього опису капітан Я. В. Брюс склав карту. Під час Великого Посольства (березень 1697 р. - серпень 1698 р.) ця робота Менгдена і Брюса була вивезена в Голландію.

«Географічна карта країн Малої та Великої Руссії» була видана в Амстердамі у двох варіантах – російською та латинською мовами. Ця карта стала першою гравірованою картою, що була видана російською мовою. На карті латинською мовою Україна позначена як «Країна Мала Руссія» (**Pars Russiae Minor**), у межах Наддніпрянщини й без тодішнього польсько-російського поділу по Дніпру; на карті російською мовою – «Мала Россія» (**Малыя Россіи**).

Карта ця в 1910 р. передрукована Кордтом у видаваних їм матеріалах з історії російської картографії та є, таким чином, всім доступною.

Формат латинського видання карти 55,5 х 48,5 см. У картуші показано чотири шкали лінійних масштабів: у верстах, а також у польських, німецьких та французьких милях. Зображено на картуші і Петра I (в російському виданні цього зображення немає). Подано ім'я гравера: G. Lambrechts. Латинський варіант карти має деякі відмінності в зображуваних землях (наприклад, форма гирла річки Дніпро).

Цит. за «Карта южной России Брюса-Менгдена, 1699 г. – Папакома»: «Відомо чотири примірники гравюри цього стану. Після смерті Яна Тессінга гравюрна дошка перейшла в амстердамське видавництво Йоханнеса Лоотса (бл. 1665–1726). Перевидаючи карту, Й. Лоотс замінив ім'я Ян Тессінг на своє, забрав ім'я гравера і оновив рік на 1704. Амстердамські видавці брати Оттенси, Райнер (1698-1750) і Джошуа (1704–1765), до яких після смерті Й. Лоотса перейшла гравюрна дошка Яна Тессінга, ще раз змінили її. Ними був оновлений рік на 1736 і змінено назву карти французькою мовою: «Theatre de la Guerre sur les Frontiers Entre les deux Grands Monarques de Russie & de Turquie ou Carte Nouvelle d'une Grande Partie de la Russie ou l'on a la Petite Tartarie, l'Ukraine la Crimee & Pais des Cosaques la Mer de Azof & la Mer Noire & les Pais Circomvoisins. Dresse Suivant une Carte Faite Sur les Lieux Rectifiee & augmentee par R. & I. Ottens, Geogr. A Amsterdam».

1700 р. Йоганн-Баптист Гоманн (Johann Baptist Homann; 1664–1724)**,** німецький географ і картограф, у Нюрнберзі, видав мапу «Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, Romaniae et Natoliae Provinciis» (Географічна мапа частини Великої Росії, Понта Евксінського, або Чорного моря, та Малої Татарії, разом з прикордонними провінціями Болгарії, Романії та Натолії), де територія України, що окупована Московією, позначена (яскраво-рожевим кольором) як **Мала Русь** (**Pars Russiae Minoris**), а Московія як **Велика Русь** (**Pars Russiae Maximae**). **Карта створена на основі «Географічної карти країн Малої та Великої Руссії»** Ця карта також поміщена в шедеврі Гоманна «Grosser Atlas ueber die ganze Welt. 1716» (Великий Атлас усього світу).

На мапі позначені: Мала Тартарія і Крим (Tartaria Minor) – зелений колір; Бессарабія або Буджак (Tartaria Budziacensis), підконтрольна Кримському ханству і Османській імперії; Донські Козаки (Territorium Cosacorum Donnensium) – оранжевий колір; Бєлгородське воєводство (Palatinatus Belgradiensis); Севське воїнство (Seviensis Exercitus). Також на карті позначені князівства Московське і Смоленське, а також чорноморські країни – Черкесія, Грузія, Туреччина, Болгарія та Румунія.

1720 р. – друге видання цієї карти. На ній показано канали, що наказав збудувати Петро I.

1705 р. Перша московська карта з назвою «УКРАЇНА». Пітер Пікарт та Адріан Шхонебек.

Отже, назви «Мала Русь» та «Україна» з'явилися на московських картах у 1699 р. та 1705 р.

З початком XVI століття назва «Україна» стає другою чи то запасною, чи то поширеною на тій території, яку ми Україною вважаємо сьогодні. Але вона була другою і запасною і не покривала всієї цієї території і так не називалося жодне адміністративне утворення. Бо була Русь, були русини, були козаки, яких в Європі тривалий час вважали окремим народом, але в XVII столітті сказали, що це просто військова частина руського народу. Але руський народ – це не означає російський, оскільки тодішні європейські дипломати, які їхали до Москви, дехто з них пишався, що володіє і руською, і московитською мовами. Тобто, Русь була все ж таки західнішою, ніж Росія, принаймні в уявленні

європейців [*Кирило Галушко. Назва і простір: формування території України. 2016*].

Ще в 1705 р. у Москві засновується громадська друкарня **Василя Кипріянова**, де за редакцією Я. Брюса видаються перекладні картографічні видання європейських картографів. При Петрі І у розділі 48 Генерального регламенту «о ландкартах и чертежах» наказувалося кожній колегії мати генеральні та партикулярні карти місцевості. Перші карти створювали вручну, що було дуже трудомістким. Щоб полегшити процес розмноження, Петрі І запросив до Росії двох досвідчених голландських граверів П. Пікарта та А. Шхонебека. Під їх керівництвом і почалося гравірування карт, тобто вирізання друкованих форм, в які надалі заливалася фарба для отримання відбитків.

Пітер Пікарт (Picart Pieter; 1668—1737) та **Адріан Шхонебек** (Adriaan Schoonebeek або Schoonebeck; 1661–1705) — голландські гравери та картографи.

1705 р. видали в Москві карту «Королевства Польского и Великого княжества Литовского чертеж / По указу его державнейшего царского величества грыдоровал на Москве Питер Пикарт; [Картуш грав. А. Шхонебек]». Масштаб: прибл. 1:3 200 000. Карта складена значно раніше, мабуть, в середині XVII ст., адже Київ на карті ще в складі Речі Посполитої (за умовами Андрусівського договору Київ ввійшов в склад Московії в 1667 р.).

На карті Західна Україна (Львівське та Холмське воєводства) – Червона Русь (Червен Руссіа); Брацлавське та Київське воєводства (Правобережжя та Лівобережжя) – **Україна** (Україна); Південна Україна – Частина Малої Тартарії; теперішня Росія – Московська держава (Московское государство).

Назва «Україна» на карті написана великими літерами, як держава. Паралельно цьому напису – напис ЧЕРВЕННА РУССІА (Червона Русь). Отже, назва Червона Русь на карті міститься двічі й стосується як Західної України, так і всієї України.

Пітер Пікарт більшу частину свого життя працював в Московії. Навчався мистецтва гравіювання в Голландії в майстерні Адріана Шхонебека. Був найнятий на роботу в Росію Петром І в Амстердамі в 1698 р. під час Великого посольства. 1702 р. переїхав до Москви, де був прийнятий на роботу в Збройну палату помічником А. Шхонебека. З 1705 р. керував Гравіювальною майстернею Збройної палати. Через 3 роки Пікарт був переведений у гравіювальну майстерню при Московському друкованому Дворі. З 1714 р. по 1727 р. працював в Санкт-Петербурзької друкарні. Після скасування Санкт-Петербурзької друкарні (1727) Пікарту була призначена пенсія від Синоду.

1734 р. Іван Кирилов. «Генеральная карта о Российской Империи сколько возможно было исправно сочиненная трудом Ивана Кирилова, обер секретаря Правительствующего Сената в Санктпетербурге 1734». Карта латинською та російською мовами. Карта Кирилова стала першою з восьми генеральних карт імперії XVIII ст. Сюжети й атрибутика, що прикрашають її картуші майже без зміни повторюються в наступних виданнях. На цій карті там, де Україна, напис – «Parva Russia», тобто «Мала Русь», а там, де Москва, напис – Московія.

Це перша генеральна карта держави, створена в Росії на науковій основі: з використанням опорних астрономічних пунктів, сітки конічної проєкції,

новітніх експедиційних даних, матеріалів перших інструментальних зйомок окремих територій країни. В картуші з заголовком: фрагмент з Нептуном, алегоричні зображення річок, двоголовий орел, армілярна сфера. Малюнок справа внизу зображує сцену торгівлі з аборигенами, на дальньому плані - рибальські снасті, риби.

1745 р. «**Атлас Российской,** состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочинённый по правилам географическим и новейшим обсервациям, с приложенною при том Генеральною картою великия сея империи, старанием и трудами Императорской академии наук».

У складанні атласу брали участь визначні вчені та дослідники, члени Академії наук: Жозеф-Нікола Деліль (Joseph-Nicolas Delisle; 1688—1768; французький астроном і картограф), Леонард Ейлер (Leonhard Euler; 1707—1783; швейцарський математик та фізик, який провів більшу частину свого життя в Росії та Німеччині), Герард-Фрідріх Міллер (Федор Іванович; 1705—1783; німецький і російський історик, географ, етнограф та археограф; член Петербурзької АН (з 1731); з 1725 — ад'юнкт; з 1731 — професор історії; 1728—30 та 1754—65 — конференц-секретар Петербурзької АН), Християн фон Вінсгейм, Готфрід Гейнзіус,. Атлас було надруковано за наказом І. Д. Шумахера.

Видання Атласу стало результатом 20-річної праці багатьох картографів, які виконували інструментальну зйомку московських земель за наказом Петра І. У 1730-ті рр.. було видано кілька атласів І. К. Кириллова, які не вважалися офіційними, оскільки містили карти не всієї території країни. Ряд карт Кириллова стали основою для атласу 1745 р. «Атлас Російський» був офіційно визнаний першим атласом Російської імперії, оскільки вперше давав широким верствам суспільства уявлення про державу в цілому та кожну її губернію. Це було логічно пов'язане зібрання карт з одноманітним стилем оформлення. Попри те, що Атлас є вершиною російської картографії кінця першої половини XVIII століття, в ньому виявилося багато похибок. У деякі спеціальні карти та генеральну карту в частині, що належить Сибіру, не було внесено виправлення, запропоновані Г. Ф. Міллером (1705-1783). Атлас мав великий попит, і в 1749—1762 роках неодноразово друкувалися додаткові тиражі у 25, 50, 100 екземплярів.

Українські землі зображено на картах:

- «Положення міст між Чорним та Каспійським морями...»;
- «Мала Татарія, Київська та Бєлгородська губернії...»;
- «Смоленська губернія з частинами губерній Київської, Бєлгородської й Воронежської...».

1769 р. Шмідт Яків Федорович (Jacob-Friedrich Schmidt; 1723—1786), ад'юнкт Петербурзької Академії наук. Відомо, що 18 вересня 1757 р. до виконання обов'язків ад'юнкта Географічного департаменту приступив запрошений за рекомендацією Г. Гейнзіуса магістр Яків Фрідріх Шмідт. Він виявився згодом надзвичайно працьовитим картографом, все своє життя зв'язав з Географічним департаментом Петербурзької Академії наук.

Карта «Прикордонна карта Російської й Турецької імперії та Польщі» (Пограничная карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочинённая

по новейшим известиям при Академии Наук Адъюнктом Я. Ф. Шмитом 1769). В межах новоствореної Новоросійської губернії напис – «***жилища и зимовье зарожскихъ казаковъ***».

1776 р. Якоб Фрідріх Шмідт (Jacob-Friedrich Schmidt; 1723—1786), німецький та російський картограф. Карта – «Генеральная карта Кіевской Губерніи. Разделенная на 10 полковъ». Гравер – М. Зубков. На схід і південь від р. Самари (Правобережжя та Лівобережжя) напис – Часть степи **Запорожскихъ Казаковъ.** Карта складена після ліквідації у 1774 р. Запорозької Січі.

1779 р. Іван Ісленьєв (Иван Иванович Исленьев; 1738—1784), російський астроном та геодезист, ад'юнкт Географічного департаменту Санкт-Петербузької Академії Наук, видав "Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинённая в 1779 г. Иваном Исленьевым.

Карта складена через 4 р. після зруйнування московитами Запорозької Січі (1775 р.). Мапа була виконана на замовлення імператриці Катерини II у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями 1775—1776 рр., які були зумовлені ліквідацією Запорозької Січі і приєднанням до Новоросійської губернії частини земель Війська Запорозького, а також загарбаних у Османської імперії земель. Правобережна Україна позначена, як «Часть **Польской Украины**». На підросійській Україні міститься напис – «Часть **Слободской Украинской губернии**».

На картуші карти зображені ангели та гостроверха піраміда з написом «Кинбурнъ * Славенская * Херсонъ».

Історична довідка. Підсумком російсько-турецької війни 1768—1774 рр. було підписання Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р., за яким до Росії були приєднані землі між Південним Бугом та Дніпром, фортеця Кінбурн на березі Дніпровського лиману, Керч, Єнікале. Російські кораблі отримали права вільного проходу через протоки. Крим оголошувався незалежним від Османської імперії.

На початку червня 1775 р. за наказом Катерини II Нова Січ була зруйнована, а Вольності Війська Запорозького анульовані. Після закінчення російсько-турецької війни (1768—1774), в якій запорозькі козаки брали активну та дієву участь, генерал-поручик Петро Текелій повів до Січі 10 піхотних, 13 російських козацьких, 8 кінних регулярних полків, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронів. Попри нечисленність, запорожці звернулись до кошового отамана Петра Калнишевського за дозволом боронитися до загину. Проте заможні старшини радили кошовому піддатися без жодних умов; до того ж, священник січової церкви Покрови Володимир Сокальський став прохати не йти "брат на брата". Врешті кошовий отаман здав Січ без бою. 4 червня 1775 р. Нової (Підпільненської) Січі не стало.На місці Січі виникло с. Покровське, яке в 1950-ті рр. опинилося під водами штучного Каховського моря.

1811 р. «Историческая карта России со времен изгнания татар, или с 1462 по 1811 год». Розпочата в 1809 р., закінчена в 1811 р. Рукописна, розмір аркуша 71 х 52 см. На карті колірними фонами виділені території та підписані етноси, що проживають на них і що були приєднані до Московії (Росії) в різні історичні періоди (до 1811 р.). На карті – напис **«Украйна»** охоплює

Слобожанщину (Харківщина та частина Сумщини); Малоросія – Правобережна Україна.

1830-і рр. «Генеральная карта Малой России, разделенной на десять полков».

Карта показує адміністративно-територіальний поділ Малоросійської губернії в 1764–1775 роках (складалася з 10 полків, адміністративно-територіальних і військових одиниць, успадкованих від Гетьманщини).

21 листопада 1764 р. російська імператриця Катерина II підписала указ «Об упразднении гетманского достоїнства». Останнього гетьмана Кирила Розумовського змусили зректися булави й заборонили перебувати на території Гетьманщини. Так почався кінець цього автономного утворення, що існувало на Лівобережній Україні від середини XVII ст. Катерина II передала Лівобережжя в управління Малоросійській колегії. Процес ліквідації автономії Гетьманщини тривав до 1781-го. Тоді на її території було утворене Малоросійське генерал-губернаторство.

2 048 000 осіб становила приблизна чисельність жителів Гетьманщини на 1764 рік, за підрахунками українського історика Арнольда Перковського. В межах кордонів сучасної України в той час жило близько 8 млн осіб. Найгустіше населеними в Гетьманщині були Стародубський полк – 344 572 осіб, Лубенський – 294 920, Ніжинський – 288 666, Чернігівський – 203 112. У решті полків чисельність жителів коливалася у межах 140–160 тис. осіб. Полкові міста теж сильно різнилися за кількістю населення. У Полтаві жили близько 7 тис. осіб, у Ніжині – 5217, у Стародубі – 4210, у Переяславі – 1709.

1845 р. було створене **Російське географічне товариство**, де діяльність у галузі етнічної картографії отримала великий розвиток. Так, вже у квітні 1846 р. Рада товариства затвердила представлений російським географом та етнографом Петром Кеппеном план видання етнографічного атласу Європейської Росії й виділила на це кошти.

1848 р. російський вчений (німецького походження), академік, один із засновників Російського географічного товариства **П. І. Кеппен** (1793–1864) видав перший «Этнографический атлас Европейской России» (Етнографічний атлас Європейської Росії). Вчений організував систематичний збір статистичних даних про кількість та національний склад населення Росії. У «Етнографічний атлас Європейської Росії» увійшло 77 кольорових карт всіх російських губерній, «Спеціальна карта Західної частини Російської імперії» та два варіанти «Етнографічної карти Європейської Росії» російською та німецькою мовами. Статистична таблиця «Числительные показания об инородцах, обитающих в Европейской России» та зміст атласу написані від руки.

1851 р. у Санкт-Петербурзі «Етнографічна карта Європейської Росії» (Этнографическая карта Европейской России) була видана окремо. Це перша в Росії карта етнічного складу (за ознакою «племінної приналежності») населення Європейської частини імперії. Карта була складена в масштабі 75 верст в дюймі (1 : 3 150 000). Над складанням мапи автор працював протягом багатьох років. В основу цієї карти були покладені матеріали статистичної VIII ревізії (1834 р., перший перепис населення в Росії відбудеться лише у 1897 р.), а також матеріали адміністративнополіцейських обчислень і церковного обліку

1840-их рр. Однак тут не наводилися дані про чисельність і розселення українців, росіян, і білорусів. При її складанні використовувалися і дані, зібрані в ході службових поїздок Петра Кеппена.

За цю мапу Географічне товариство присудило П. І. Кеппену премію ім. Жуковського (1852) та Костянтинівську медаль (1853). «Етнографічна карта Європейської Росії» П. І. Кеппена стала найважливішою подією в історії російської етнокартографії. Вона стала першою етнічною картою опублікованою масовим тиражем. При складанні карти він використовував метод якісного фону. На карті показано ареали розселення 38 етносів та етнічних груп, кожен з яких виділено відповідним кольором, проте райони зосередження українців, росіян, і білорусів залишено незафарбованими.Сам П. І. Кеппен розумів недосконаліть методу якісного фону. Прагнучи поліпшити цей метод, Петро Кеппен наявність інонаціонального населення намагався показати на фоні основного (найпоширенішого) народу номерами і кружками різного кольору. У легенді карти серед слов'янських народів позначено лише росіян, поляків, сербів і болгар. 1853 і 1855 рр. виходять у світ 2-ге і 3-тє видання карти П. І. Кеппена з роз'яснювальними записками.

Величезний попит всередині країни на карту спричинив до повільного її розповсюдження закордоном. З цієї причини, наприклад, Французьке географічне товариство (Société de Géographie) отримало цю карту лише в 1852 р., а Британське Королівське географічне товариство (British Royal Society Geographical) — тільки в 1857 р.

2008 р. вийшло друком репринтне видання карти, відтвореної на 16 аркушах зі збереженням оригінального масштабу [*Этнографическая карта Европейской России, составленная Пет-ром Кеппеном. — Репринтное издание 1851 г. — СПб.: Альфарет, 2008. — 18 л.: 1 к. (16 л.), цв.; Об этнографической карте Европейской России, составленной Петром Кеппеном. — Репринтное издание 1853 г. — СПб.: Альфарет, 2008. — 46 с., 1 л. табл.*].

1860 р. картографічний заклад російського географа та картографа **Микити Зуєва** (1823—1890) видав «Подробный атлас Российской империи» (Докладний атлас Російської імперії»), що складався з 22 карт. Атлас підготовлено за дорученням міністра Народної освіти. Значна кількість карт стосувалися території України. На «Карті губерній Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської» способом якісного фону позначені місця компактного проживання німців, євреїв, греків, татар. На «Карті губерній Харківської, Орловської, Тамбовської, Курської, Воронезької та Землі Війська Донського» теж способом якісного фону позначені місця компактного проживання німців та татар. «Карта губерній Херсонської, Таврійської, Катеринославської та Бессарабської Області» містить дані про татар, волохів, болгар, німців, греків, євреїв, вірмен, циган, сербів та поляків.

Відомий військовий картограф **Родеріх Федорович Еркерт** (1821-1900), прусський підданий на російській службі й типовий для тієї епохи ерудит в етнографії, лінгвістики, статистики та інших суміжних дисциплін, видав у 1863 р. дві версії етнографічного атласу: французькою мовою (Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais [Карты] / par R.

d'Erkert. — St. Petersbourg, 1863) і російською (Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей [Карты] / составлен Р. Ф. Эркертом. — Санкт-Петербург, 1863), у французькому заголовку – «губернії, населені повністю або частково поляками». Атлас складено за офіційним даними Міністерства внутрішніх справ за 1858 рік. Р. Еркерт в своєму атласі навів чисельний і національний склад населення Російської імперії, Австрії та Пруссії на 1858 рік. На базі Атласу була видана праця Р. Ф. Еркерта «Погляд на історію і етнографію західних губерній Росії» (Взгляд на историю и этнографию западных губерний России, 1864) яка є частково примітна. Автор дотримувався сумнівного погляду на співвідношення етнічної і конфесійної приналежності населення західних губерній Росії. Р. Еркерт вважав, що все слов'янське католицьке населення там було за національністю поляками. Він, щоправда, припускав, що його твердження застосовне більшою мірою до Правобережної України, аніж до Білорусії, де етнічна самосвідомість білорусів та українців була виявлена слабкіше. Все ж таки твердження Р. Еркета були помилковими, оскільки на території Росії мова, зрештою, виявилася набагато більш точною і чіткішою етнічною ознакою для виділення українців, ніж конфесійна приналежність.

На погляди Р. Еркета сильний вплив мала стаття М. Лебьодкіна «Про племінний склад народонаселення Західного краю Російської імперії» (1861). Тут на підставі церковнопарафіяльних списків, складених місцевим духовенством з ініціативи П. І. Кеппена в 1857–1858 рр., зроблено спробу визначити національний склад жителів так званого Західного краю (Вітебської, Могилевської, Мінської, Віленської, Ковенської, Гродненської, Київської, Волинської та Подільської губерній). Автор наводить погубернські і поповітові цифри етнічного складу населення. Однак, попри всю цінність зазначеної роботи, не можна не визнати, що М. Лебьодкін виявився не в змозі критично осмислити й узагальнити відомості церковної статистики. У парафіяльних списках священиків у графі про національність нерідко вказувалися найменування давно зниклих племен: бужани, поляни, ятвяги, кривичі, чорноруси, волиняни, тиверці, навіть уличі і хорвати! Автор лише акуратно підсумував і систематизував результати церковного обчислення 1857–1858 рр., не зробивши жодного критичного аналізу, і зберіг назви всіх перерахованих племен. Такий аналіз не був здійснений і набагато пізніше [*Галушко К. Г. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. 2013*].

У 1860-1870-і рр. найбільш плідним ученим, який займався вивченням етнічного складу населення Росії був картограф, етнограф, російський генерал **Олександр Ріттіх** (1831—1914). Він продовжив справу, успішно розпочату, але не завершену Петром Кеппеном. В цей період (1864) Олександр Ріттіх опубліковав «Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям» (Атлас народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями).

Перше видання «Атласу народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями» – **1862 р.** Але даний атлас не був доступний широкій аудиторії й в основному використовувався офіцерами й чиновника. Однак, коли

дозвіл на публікацію було отримано, атлас був перевиданий у 1864 р. другим, доповненим, виданням.

Українські землі разом з білоруськими включили до складу так званого «Западно-Русского края». До цього ж утворення увійшли і північно-східні польські землі. Масштаб: 15, 20, 40 верст в англійському дюймі. В атласі подана одна загальна «Карта народонаселення Західно-руського краю за віросповіданням» (виконана двома мовами – російською та французькою) і 9 карт народонаселення окремих губерній за віросповіданням (Могилівська, Вітебська, Мінська, Віленська, Гродненська, Ковенська та три українські: Київська, Подільська та Волинська губернії). На кожній з 9 губернських карт способом якісного фону показану релігійну приналежність населення (православні, католики, лютерани і т. д.). На картах містяться таблиці конфесійного та національного складу населення. Як видно з карт, більшість населення західних околиць імперії були православними. Це переважно білоруси та українці. Православні переважають в Гродненській, Київській, Мінській, Могилівській, Подільській та Вітебській губерніях. У Віленській та Ковенській губерніях більшість населення були католиками.

Тут вперше на етнографічній карті російського виробництва виділені території розміщення малоросів (українців), великоросів і білорусів.

При складанні атласу автор залучив різноманітні джерела. Зокрема були використовував матеріали церковного обрахунку, адміністративно-поліцейських обчислень, праці та неопубліковані матеріали Петра Кеппена, а також так звані «огляди» (складені офіцерами Російського генерального штабу).

Хоча О. Ф. Ріттіх неодноразово посилається на матеріали П. І. Кеппена, але явну перевагу все ж віддає даним Генерального штабу і М. Лебьодкіна. Дані М. Лебьодкіна О. Ф. Ріттіх застосував в обробленому вигляді. У нього вже не згадуються поляни, древляни, волиняни і т. п. Проте надмірно довірливе ставлення до такого етнічного маркера, як віросповідання жителів, і недооцінка тих даних П. І. Кеппена, що ґрунтуються на ознаці «народної мови», привели його до неправильних висновків [*Галушко К. Г. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. 2013*].

Цей атлас витримав кілька видань, він і сьогодні не втратив свого значення і представляє великий інтерес.

1875 р. Олександр Ріттіх опублікував працю «Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России», в якій подано докладні поповітові дані про етнічний склад населення Росії (крім Сибіру і Середньої Азії) станом на 1867 р.

Український етнос тут вказаний особливою графою. В цьому відношенні праця О.Ф.Ріттіха становить особливий інтерес. ***У ній вперше в російській історіографії містяться досить докладні дані про українців.*** Однак не можна не відзначити, що в дослідженні міститься чимало неточностей. Так, у Таврійській губернії всі українці віднесені до росіян, хоча перші тут тоді абсолютно переважали. В Костянтиноградському повіті Полтавської губернії,

навпаки, не вказані російські селяни-однодворці, хоча їх тут було чимало[*Галушко К. Г. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. 2013*].

Тоді ж, у **1875 р.,** за наказом та дорученням Імператорського Російського географічного товариства, О. Ріттіхом була складена «Этнографическая карта Европейской России» (Етнографічна карта Європейської Росії). Від карти Петра Кеппена вона відрізняється більшим масштабом і охопленням ширшої території (тут показані західні губернії Росії, Фінляндія і Закавказзя). Крім того, тут вперше виділені території переважного розміщення українців, росіян, і білорусів. Масштаб мапи 1:2 520 000 (60 верст у дюймі). Видруковано в С. Петербурзі в картографічному закладі Олексія Ільїна.

Джерелом інформації для карти послужили матеріали ревізії 1858 р.; матеріали зібрані Петром Кеппеном, зокрема, невикористані ним церковно-приходські списки священників та матеріали місцевих адміністративних обчислень, передані вченим Російському географічному товариству; результати «описів» офіцерів Генерального штабу 1860-х рр., зокрема описи західних губерній Російської монархії; списки населених пунктів, складені в ті ж роки Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. З цього видно, що О. Ріттіх опинився у набагато кращому положенні при складанні етнографічної карти, оскільки зміг залучити найрізноманітніші джерела різного ступеня точності й вірогідності.

Всього на карті показано 46 народів, що населяли теперішні території Європейської Росії, України, Білорусі, Молдови та частин Прибалтійських та Закавказьких країн. Серед слов'ян автор окремо виділяє такі етноси, як малоруси (українці), білоруси, великоруси (росіяни), болгари, поляки та ін.

Відразу ж після виходу карти вона була відправлена на Міжнародний географічний конгрес у Францію, де була відзначена найвищою нагородою. Але автору не вдалося уникнути багатьох неточностей. Всупереч даним ревізії українське населення материкової частини Таврійської губернії зараховане до великоросів. Ця так звана "помилка Ріттіха" пізніше потрапила в закордонні картографічні видання, що стало підставою для сумнівів в українському характері Північної Таврії на картах новоутворених держав 1918-1921 рр. На помилку було свого часу вказано класиком радянської та російської етнодемографії В. Кабузаном.

1878 р. німецькомовна «Ethnographische karte von Russland» (Етнографічна карта Росії) О. Ріттіха. Росіяни позначені як Gross-Russen, українці (малоруси) – Klein-Russen, білоруси – Weiss-Russen.

1885 р. Олександр Ріттіх опублікував у Варшаві працю «Славянский мир: Историко-географическое и этнографическое исследование». До книги ввійшла «Карта західних та південних слов'ян» (КАРТА ЗАПАДНЫХЪ И ЮЖНЫХЪ СЛАВЯНЪ). Масштаб мапи 1:2 520 000 (60 верст у дюймі). Автор виділяє серед слов'ян 11 етносів, серед них малоруси (українці), білоруси, великоруси, поляки, лужичани (тепер мешкають переважно у східній Німеччині, на кордоні з Польщею та Чехією; в округах Котбус і Дрезден на німецьких землях Саксонія і Бранденбург), кошуби (тепер проживають на

північному заході Польщі), чехо-морави та ін. На мапі добре показано (штрихування) північну, західну та південно-західну межу поширення українського етносу.

Монографія 1885 р. дійсного члена Російського географічного товариства і Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії включає 42 карти-схеми та три кольорові вкладки: 1) «Етнографічну карту Слов'янського світу»; 2) детальну карту Західних і 3) Південних слов'ян. В об'ємному тексті узагальнювався досвід слов'янознавства за кількох десятиліть. Олександр Ріттіх був слов'янознавцем правих, консервативно-монархічних переконань. На таких принципах побудована його і монографія. Як пише сам Ріттіх, особливо цінними для нього були: «Слов'янські старожитності» чеського вченого Павела Шафарика (він їх цитує по німецькому виданню «Slavische Alterthruemer», 1844 р., хоча російський переклад О. Бодянського був опублікований Московським університетом ще в 1847 р.); «Зібрання творів» О. Ф. Гільфердінга (особливо про балтійських слов'ян); атлас старовинних карт Меркатора («Weltbuch», Amsterdam, 1607), «Карпатську Русь» Головацького та ін.

Що стосується західних слов'ян, Олександр Ріттіх у своїй праці серед них згадує племена укрів (рос. - **укров, украновъ**), що проживали біля річки Укри. З історичних джерел відомо, що західнослов'янське плем'я (чи племінний союз) украни, укряни або укри (нім. Ukranen, Ukrer, Vukraner; пол. Wkrzanie, Wkrzanowie) заселяло у VI—XII ст. землі навколо річки Укер (нім. Ucker), в регіоні, й до сьогодні зветься Укермарк (нім. Uckermark) в Німеччині. Також на польсько-німецькому кордоні розташоване місто Уккермунде.

Річка «Укра» позначена на карті (стор. 134). На стор. 49 цитата: «Укране сидѣли на Укрѣ, Гаволѣ и но Финнову протоку, но Одрѣ, къ югу отъ Ратаръ. Ихъ города былм: Пустоволкъ, тенерь Пасевалкъ и Пренцлавъ; тотъ и другой на р. Укрѣ».

Укра або Укер (пол. Wkra, нім. Ucker) — річка довжиною 103 км на північному сході Німеччини, недалеко від польського кордону, протікає в землі Бранденбург (де називається як «Укер», нім. Ucker) і Мекленбург-Передня Померанія (де вже називається «Ікер», нім. Uecker). Назва річки походить від історичного слов'янського племені укри, що мешкало тут у VI-XII століттях, яку вони іменували відповідно своєї назви племені Укри (цит. за Таранець В. Г. «Українці: етнос і мова», 2013).

Нижче на тій же сторінці Олександр Ріттіх називає укрів **«українцями»** (до їх складу входило плем'я «Речане» - проживали по річці Одрі). Цитата: «...Рѣчане жили, вѣроятно, по Одрѣ, занимались гонкой плотовъ и составляли только отдѣлъ [т.е. составляющую часть] Украинцевъ, Укровъ». На карті на стор. 45 ми бачимо племена Украйнов і поруч - плем'я Речан, що входило до їх складу. На стор. 86, автор відзначає існування населеної слов'янами області «Крайна» - на території Австрії, Словенії та Північної Італії. Цитата: «Крайна это часть Каринтіи, которая граничила съ Фріулемъ. Ее иначе зовутъ Украинскою мархіею. Тянулась она по Савѣ и по границѣ Фріуля. Съ V ст. мѣстность эта назвалась Крайною, т. е. такою же, какую мы встрѣчаемъ у Галичанъ въ Карпатахъ и подобную же на Руси».

Сучасна Крайна або Країна (словен. Krajina, vojvodstvo Kranjsko; нім. Krain, лат. Carnia, Carniolia) — область в Словенії, що займає велику частину країни, з центром в столиці цієї країни — Любляні. У минулому — герцогство і коронна земля (Kronland) Австро-Угорщини. Вперше згадується в 973 р. як частина герцогства Каринтія.

1866 р. в Санкт-Петербурзі була опублікована «Карта России и племена ее населяющие» (Карта Росії і племена, що її населяють), складена **Нестором Теребеневим** (видавництво М. Л. Свєшнікова). Літографія. Мапа цікава не тільки географічно, але і графічно. Це твір типографського мистецтва складається з двох карт: «Карта Європейської Росії» та «Карта Азіатської Росії і Американських володінь». По периметру карти знаходиться 21 клеймо із зображенням 55 основних та малих народів та народностей, що населяли Росію. Народи зображено в традиційних костюмах. Найбільш численні – великороси, малороси (українці) і білоруси зображені ліворуч і праворуч від державного герба. Оформлення карти виконано у стилі історизму із зверненням до імперського стилю наполеонівської епохи.

Певну позитивну роль у розвитку етнографії зіграв Слов'янський з'їзд 1867 р., присвячений до Всеросійської етнографічної виставки, який став великою подією в культурному житті слов'янських країн і народів.

1867 р., можливо спеціально підготовлена до з'їзду, вийшла з друку «Этнографическая карта славянских народностей» (Етнографічна карта слов'янських народностей) **Михайла Мирковича** (1836–1891; генерал-лейтенант, картограф), що охоплює територію Європейської Росії, Кавказу та європейських держав. Масштаб мапи 1:4 200 000. У роз'яснювальній записці М. Миркович детально описав, якими джерелами користувався при складанні своєї карти. Основним джерелом була карта П. Шафарика. Автор використав і дані карт Петра Кеппена. Карта М. Мирковича витримала кілька видань (1874 р., 1877 р. та ін.). Видання 1874 р. було доповнене О. Ріттіхом. До видання 1877 р. було додано статистичні таблиці, які показують розподіл слов'ян по державах і народах, а також за віросповіданням, азбукам і літературним мовам (складені відомим філологом-славістом професором А. С. Будиловичем).

М. Ф. Миркович, як й інші російські етнографи та картографи цього часу, не виділяв окремо українського та білоруського етносів. В легенді карти позначені лише росіяни. Крім росіян, серед слов'янських народів виділено поляків, чехів, словаків, болгар, словенців, хорватів, сербів та лужан.

1871 р. «Подробный атлас Россійской имперіи съ планами главныхъ городовъ» (Докладний атлас Російської імперії з планами головних міст, Видавництво: «Картграфическое заведение А. Ильина, С-Петербургъ, 1871». Атлас містить 70 географічних карт російських губерній, країв і областей з планами губернських центрів.

Виданий атлас картографічним закладом російського генерала, картографа **Олексія Ільїна** (1834—1889). Крім того, в атласі вміщено кілька тематичних карт Росії (орогідрографічна, етнографічна, адміністративна тощо). Карти Атласу були довгий час найточнішими й найдетальнішими картами губерній Російської імперії. Атлас був єдиним великим виданням такого роду.

На «Етнографічній карті Європи» способом якісного фону позначені: малороси (українці), великороси, білоруси і т. д.

В цьому ж атласі поміщена і «Этнографическая карта европейской России» (Етнографічна карта європейської Росії). В легенді мапи, способом якісного фону, показано 36 народів. Українці, білоруси та росіяни позначено одним кольором (зеленим), межі між даними етносами не показано.

1878 р. російський дипломат, фольклорист **Григорій Олександрович де Воллан** (1847—1916) склав «Этнографическую карту Венгрии» (Етнографічна карта Угорщини). Карта була опублікована в його праці «Угро-русские народные песни : С прил. очерка быта угор. рус. и этногр. карты Венгрии. — СПб., 1885». На карті позначено 9 етносів (українців позначено як «Русскіе»). Карта цікава тим що показано анклави проживання українців в Середньому Потиссі. Починаючи з 1825 року, угорська влада цілеспрямовано нав'язувала угорську мову, підтасовуючи дані переписів та записуючи угорцями русинів-українців, що володіли угорською мовою чи належали до католицької церкви. Офіційна статистика постійно штучно занижувала показники щодо кількості україномовного населення. Процес мадяризації русинів-українців зумовив появу тут мадярів греко-католиків. У 1930 році в складі Угорщини налічувалося 201 тис. мадярів, які сповідували греко-католицизм.

У 1873—1874 рр. Г. О. де Воллан – секретар російського консульства в Пешті, де намагався на власний страх і ризик вести пропаганду на користь Росії серед угорських слов'ян. З середини 1870-х років член петербурзького відділення Слов'янського комітету. Восени 1876 р. побував добровольцем в сербській армії генерала М. Г. Черняєва.

Картографічний заклад Олексія Ільїна у **1884 р.** видав мапу «Этнографическая карта русского народа в Европейской России и Австрии с показанием племенных его подразделений на великороссов, малороссов и белоруссов». Ареал цих трьох етносів позначено одним кольором (коричневим). На кольоровий фон нанесено штрихування різного рисунку. Для української етнічної території вона коса, для білоруської – пряма. Російський етнос подано на карті без штрихування. Власне штрихування дозволяє показати відмінність між етносами. Галицькі українці на карті позначені як «ГАЛИЦКІЕ РУССКІЕ». Кубань на карті показана як українська етнічна територія, а Лівобережжя Херсонщини як – російська. Берестейщина, Пінщина, Стародубщина теж відносяться до українських етнічних земель.

1904 р. «Етнографічна карта Європейської Росії» (Этнографическая карта Европейской России). Карта містилася у «Великій енциклопедії» (Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания). Масштаб 1 : 15 000 000. У легенді серед слов’янських народів позначено українців (Малоруссы), великорусів (росіян), білорусів, поляків і болгар. Стародубщина, частина Воронежчини, Таганрогщина, Кубань (тепер в складі Росії) – заселені українцями.

ВОРОНЕЖЧИНА – історичний географічний край Подоння у північно-східній частині Слобожанщини в межах Російської Федерації, де, переважно в південних районах, компактно проживають українці, котрі кількома міграційними хвилями XVII та XVIII століть заселяли, обороняли від ординців

і освоювали ці терени Дикого Поля. 1857 р. у Воронежчи мешкало 1,3 млн осіб, половина з яких були українцями. За переписом 1897 р. – їх уже 36,2 %, або 854 093 особи. В окремих повітах українці становили більшість (в Острогозькому – 90 %, Богучарському – 80 %, Бірюченському – 70 %).

1908 р. Карта «Народонаселение и языки Европы» (Народонаселення й мови Європи). Видавництво – «Издание товарищеста А.Ф. Маркса в С-Петербурге». В атласі опубліковані 64 кольорові географічні карти й порівняльні географо-статистичні таблиці (діаграми) з їх коротким поясненням. Особливий інтерес представляють діаграми, що дають широке уявлення про історичний простір початку XX ст.: порівняльна величина всіх держав на земній кулі по займаній ними поверхні в квадратних кілометрах; порівняльна величина держав на земній кулі по числу населення; порівняльна величина найбільших міст на земній кулі по числу жителів; порівняльна чисельність народів Європи, природний приріст населення Європи, відносні числа народжень, смертей і природного приросту; військові сили держав, з включенням флоту, в мирний і воєнний час, скільки коштує озброєний світ щорічно і т.д.

Українці позначені як «Малоруссы» або «Русины». Межа між українцями, великорусами (росіянами) й білорусами проведена точковим пунктиром.

1910 р. Карта «Племена Новороссіи» (Племена Новоросії). Мапа з багатотомного «Полного географического описания нашего отечества». На карті показано дуже строкатий в етнонаціональному плані склад населення Півдня України. Українців на карті позначено як «Малоруссы». Теперішня Молдова та Бессарабія заселена молдаванами, українцями та болгарами; Крим – переважно кримськими татарами та частково росіянами та болгарами. Хоча зрозуміло, що тут – картографічні неточності. В кінці XIX ст. - поч. XX ст. українців в Криму було більше ніж росіян.

Серед етносів, які емігрували на Південь України вагоме місце займають німецькі переселенці. Перші німецькі колоністи прибули на запрошення Катерини II, друга хвиля переселення припала на 1804 р. За період з середини XVIII – до середини XIX ст. на території Південноукраїнського регіону було засновано 549 колоній [*Бойко Я., Данилова Н. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.). 1992*]. Досить численною була і група болгарських переселенців. Болгарські колонії на території Півдня України виникають ще з кінця XVIII ст., проте найбільш активним заселення Південноукраїнських земель відбулось у 1861–1862 рр., здебільшого болгарами, які також були переважно сільським населенням. Чисельність болгар на Півдні України швидко зростала. За період з 1861 по 1914 рр. їх діаспора збільшується з 16 до 46 тис. осіб, тобто втричі [*Пачев С. И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861–1917 гг.): комплексное исследование. 1996*].

Ще одним з найчисельніших етносів на території Півдня були євреї. На середину XIX ст. вони становили приблизно 2% від загальної кількості населення. Основна частина єврейського населення концентрувалась в містах та містечках регіону, де займала приблизно 30%. Така динаміка росту кількості єврейського етносу набула піку в 60-80-х рр. XIX ст. Проте, до початку XX ст. частка представників єврейського етносу в містах починає зменшуватись

внаслідок економічних та соціальних чинників, зокрема погромів 1881, 1905 рр. [*Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX - початок XX ст.). 2005*].

1911 р. Тимофій Дмитрович Флоринський (1854—1919, Київ) — російський славіст та візантолог, доктор наук, дійсний статський радник. Мав яскраво виражені москвофільсько-українофобські погляди.

«Этнографическая карта Западного славянства и Западной Руси: Приложение. Объяснения. Источники и пособия. Статистические данные. Поправки». Видавництво Київ. 1911 р.

Статистичні дані на 1911 р.

*Росіяни – 66, 5 млн осіб;

*Українці – 33, 1 млн осіб (в Російській імперії - 28, 4 млн; в Австро-угорській імперії – 4,5 млн);

*Білоруси - 7, 4 млн осіб.

1914 р. (складена). «Діалектологическая карта русскаго языка в Европѣ». Видана в 1915 р. в Петрограді Російським імператорським географічним товариством. Карту складали шляхом анкетування місцевого сільського населення. Роботою керувала Московська діалектологічна комісія на чолі з академіком О. О. Шахматовим та професорами М. М. Дурново, Д. М. Ушаковим, М. М. Соколовим.

Автори карти – **Микола Миколайович Дурново, Дмитро Миколайович Ушаков, Микола Миколайович Соколов**. Виконана членом Російського імператорського географічного товариства – І. П. Піддубним. Кольоровий формат – 101 х 83 см. Літографія Козловської (спосіб Янова). Вся територія Донеччини та Луганщини – українські етнічні землі. Берестейщина, Пінщина (тепер в Білорусі) та Пряшівщина (тепер у Словаччині) – теж належить до українського етнографічного масиву. На мапі показано, що перед Першою світовою війною переважно українцями («малоросами» за імперською термінологією) були заселені не лише Крим, але й в сучасних межах – майже цілком Кубань (Краснодарський край), Бєлгородська область, значні частини Ростовської та Воронезької областей – територія теперішньої Росії. Все Підляшшя, Холмщина, Закерзоння (тепер Польща) – заселені українцями. На цій же карті наочно показані й інші етнографічні кордони. Сірим кольором позначено ареал поширення білоруської мови («діалекту» по-імперськи) в двох варіантах говорів – південно-західному та північно-східному. Так, ареал білоруської мови на сході охоплював нинішню Смоленську область, великі частини Брянської і Калузької областей, південь Псковської і південний-захід Тверської областей Росії. Цікаво й те, що Полісся і практично вся нинішня Брестська область Білорусі в цей ареал не потрапляють і до білоруської мови не належать. Мову вище названої території російські академіки віднесли до північномалоросійського діалекту російської мови, тобто до української мови.

1903 р. створюється Московська діалектологічна комісія (МДК), керівником якої став Ф. Є. Корш, а справжнім натхненником – О. О. Шахматов. Комісія опублікувала дві програми («Програма для збирання відомостей, необхідних для складання діалектологічної карти російської мови») в 1909 і 1911 роках. Комісією була прийнята і розвинена класифікація російських говірок О.

О. Шахматова. Програма містила розгорнуті питання по всіх мовних явищах, головним чином фонетичних і морфологічних. На цю програму були отримані сотні відповідей, в основному від представників сільської інтелігенції – вчителів, лікарів, духівництва. 1915 р. була опублікована робота «Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи» (Опыт диалектологической карты русского языка в Европе), в якій були накреслені межі говорів східнослов'янських мов, окреслено території української, російської, білоруської мов, дано розмежування цих мов на наріччя і групи говірок, виділені перехідні говірки між наріччями та мовами. В якості додатку до карти було подано «Очерк русской диалектологии», підготовлений членами МДК М. М. Дурново, М. М. Соколовим, Д. М. Ушаковим.

Фрагмент з праці «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе» «§ 73. I. Южномалорусская группа (называемая так же «украинскимъ» нарѣчіемъ или поднарѣчіемъ).» «Примечанія» сообщают: «212. Терминъ «украинскій» по отношению къ языку употребляется въ разныхъ значеніяхъ. У старыхъ ученыхъ — Михальчука, Житецкаго (прим. 197) и др. — этим терминомъ обозначаются лишь в. говоры ю.-м.-р. нарѣчія, называемые нами «восточно-украинскими»; «подольскій говоръ» и «галицкій говоръ» ими отдѣляются отъ «украинскаго».. Въ томъ же смыслѣ употребленъ этот терминъ и у Соболевскаго… . Но тотъ же терминъ употребляется многими учеными, главнымъ образомъ, малорусскими, для обозначенія всей м.-р. рѣчи, а так же — какъ названіе м.-р. литературнаго языка (въ основу котораго легъ одинъ изъ украинскихъ говоровъ). …» .

Олексій Шахматов — один з авторів роботи «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916), брав участь у написанні декларації Петербурзької АН «Про отмену ограничений малорусского печатного слова» (1905-1906), автор докладних рецензій на граматики української мови А. Кримського і С. Смаль-Стоцького, словник української мови Б. Грінченка. Олексій Шахматов з інтересом і співчуттям ставився до розвитку української літератури і української мови, але скептично висловлювався стосовно прагнення діячів «українського руху» до відділення малоросійської народності від єдиного російського народу.

О. Шахматов у своїй праці «О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию» писав: «Где же та русская народность, о которой мы говорили выше и которую хотели признать естественною носительницей и представительницей государственных интересов? Признаем ли мы такою русскою народностью только великорусскую? Не будет ли это признание тяжким преступлением против государства, созданного и выношенного всем русским племенем в его совокупности? Решение объявить «инородцами» малорусов и белорусов не умалит ли самое значение русской народности в нашем государстве, вводя его в сравнительно тесные пределы Московского государства XVI—XVII вв.?» [*Шахматов Алексей. О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию*].

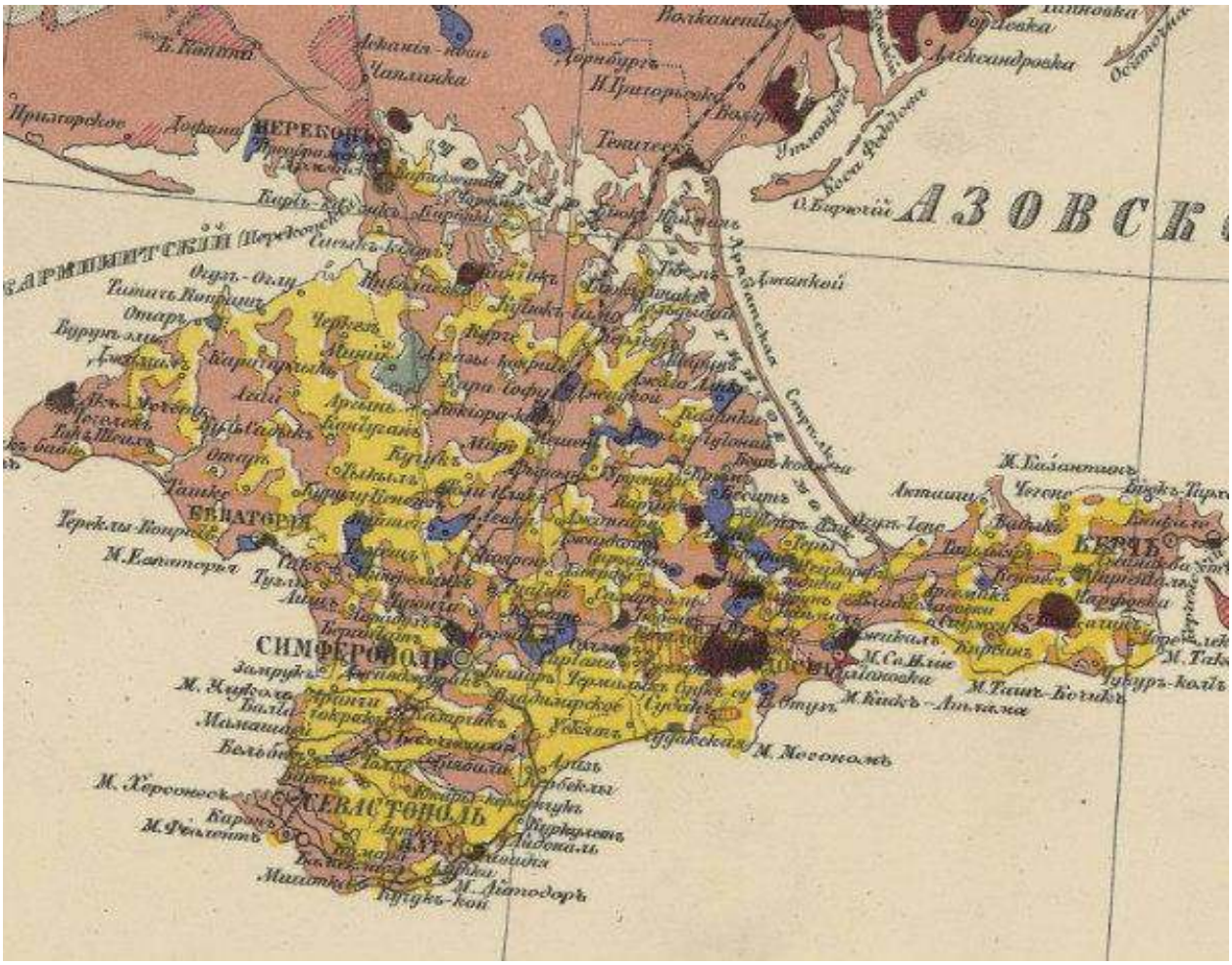

1885 р. Олександр Ріттіх

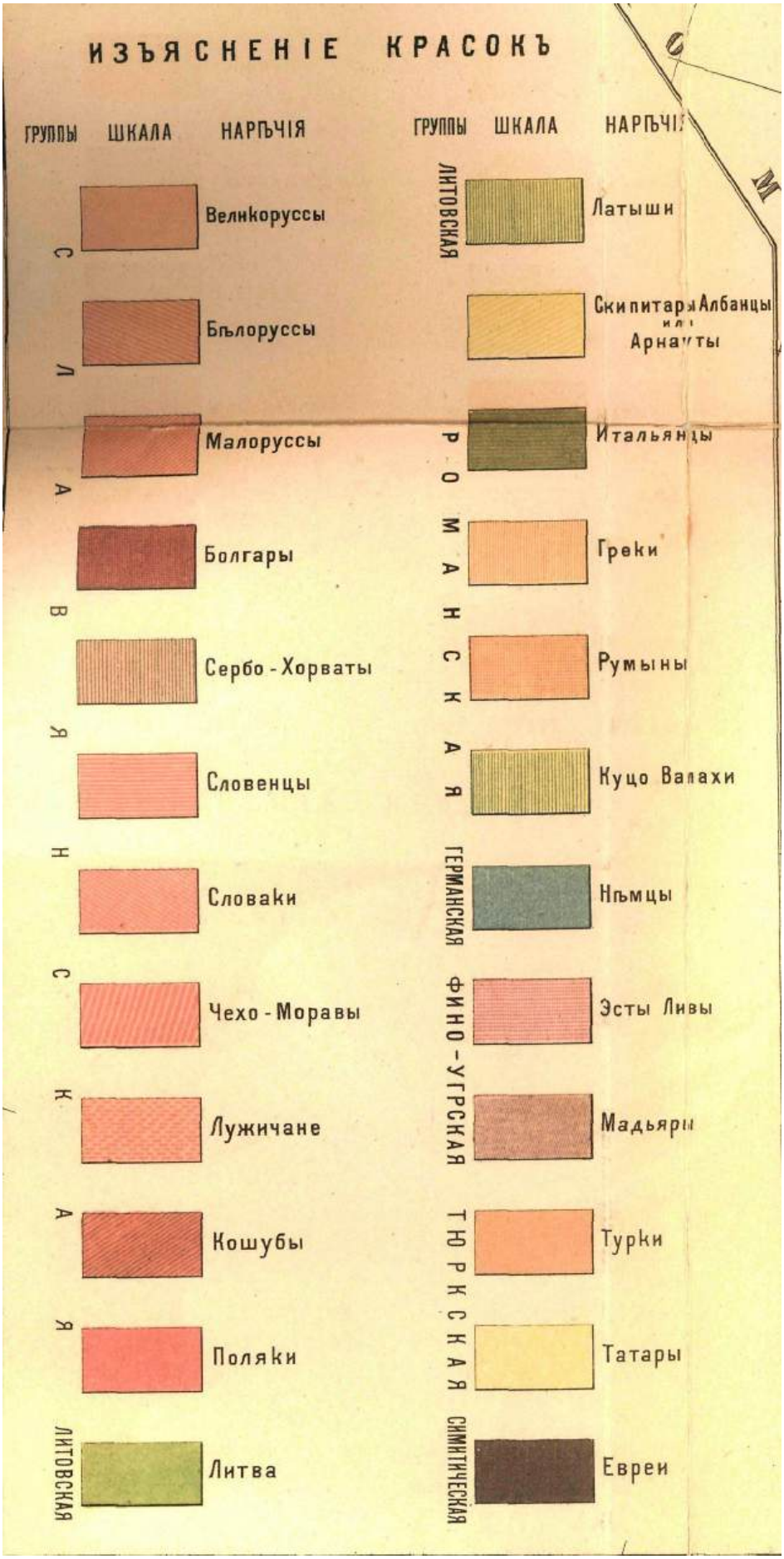

1885 р. Олександр Ріттіх

РОЗДІЛ .VII. ТАРТАРІЯ – ЗАГАДКОВА ЗЕМЛЯ. КАРТИ XIII-XIX ст.

Тартарія, або Татарія (лат. Tartaria, фр. Tartarie, англ. Tartary, нім. Tartarei), — неісторична географічна назва, яку використовували в західноєвропейській літературі та картографії щодо великих областей від Каспію (навіть від Криму) до Тихого океану і до кордонів Китаю та Індії; у східнослов'янської традиції — землі Монгольської імперії і її дочірніх держав, переважно населених кочовими тюркськими та монгольськими народами, виключаючи землі Московії. Активне використання топоніма простежується з XIII до XIX століття, подекуди — до початку XX. У європейських джерелах Тартарія стала найпоширенішим найменуванням Центральної Азії серед негативно забарвлених назв, які не мали зв'язку з дійсним населенням регіону, аж до XIX століття європейські відомості залишалися вкрай мізерними та уривковими.

Філіп Клювер (1624) на своїй карті, на північний схід від Каспію, виділив **Козаків Тартарських** (KASAKI TARTARI). Фредерік де Віт (1680 р.) теж позначив на карті **Козаків Тартарських** (KASAKKI TARTARI).

Першим державним утворенням на всій території Великої Тартарії став Тюркський каганат.

ТЮРКСЬКИЙ КАГАНАТ — ранньодержавне утворення кочових племен Центральної Азії VI—VIII ст. на чолі з племенем тюрків. Початок тюркської держави поклав 534 р. на Монгольському Алтаї великий ябгу (правитель) тюрків (які входили до складу Жужанського каганату) Бумин з династії Ашина. 545—546 рр. йому вдалося встановити дипломатичні стосунки з Китаєм та підкорити повсталі проти Жужанського каганату племена теле, а 552 р. об'єднані сили тюрків і теле розгромили самих жужанів (відомих у європейських джерелах як авари), проголосивши каганом Бумина. Після розпаду єдиного каганату на території Тартарії в різний час існували держави: Західний тюркський каганат, Східний тюркський каганат, Кимацький каганат (в північних областях Євразійського степу, в значній частині — в Західному Сибіру в районі між Об — Іртиш, приблизно з 743 до 1050 р.), Хазарський каганат, Волзька Болгарія та ін. В кінці XII – початку XIII ст. вся територія Тартарії, була знову об'єднана Чингисханом і його нащадками. Це державне утворення відоме як Монгольська імперія. В результаті поділу Монгольської імперії на улуси в західній частині Тартарії виникла централізована держава Золота Орда (Улус Джучі). Ця держава існувала між 1240–1502 роками у степах Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру; виникла на базі монгольських завоювань 1220 — 1240-х років

В процесі розпаду зі складу Золотої Орди виділилися Астраханське ханство, Кримське ханство, Ногайська Орда, Казанське ханство, Велике князівство Московське, Сибірське ханство, Казахське ханство, Узбецьке ханство. З початку XVI ст. держави на території Тартарії починають потрапляти у васальну залежність від Московії. 1552 р. Іван Грозний захопив Казанське ханство, в 1556 р. – Астраханське ханство. До кінця XIX ст. велика частина території яка колись називалася «Тартарія» опинилася в складі Російської

імперії. Маньчжурія, Монголія, Джунгарія («татарська» частина Східного Туркестану) і Тибет до середини XVIII ст. всі опинилися під владою маньчжурської (тобто, для європейців XVII ст., «татарської» династії Цин); ці території (особливо Монголія і Маньчжурія) були відомі європейцям як «Китайська Тартарія».

На момент початку територіальної експансії Російської імперії на території сучасного Узбекистану існувало три державних утворення: Бухарський емірат, Кокандське ханство і Хівинське ханство. 1869-1885 рр. територія сучасного Туркменістану приєднана до Росії (Закаспійська область). 1876 р. Кокандське ханство було розбите Російською імперією, ханство ліквідоване, а центральні території ханства були включені в склад Ферганської долини.

1910 р. Морган Прайс (Morgan Phillips Price) у складі наукової британської експедиції на Єнісей, відвідавши одне з сибірських сіл, написав у книзі «Siberia» (Сиберія), що села перемішані росіянами й тартарами, і, якби не різниця у вірі, то зовні їх нічим не відрізнити.

Тартарія в європейських дослідженнях. У 2014 році французькою мовою була опублікована об'ємна монографія Світлани Горшеніної «Винахід Центральної Азії: історія концепту від Тартарії до Євразії», в якій з конструктивістських позицій детально досліджувалась еволюція картографії та топоніміки Центральної Азії, включаючи «Тартарію». Монографія загалом отримала позитивні відгуки. У 2019 році невелику частину монографії в адаптованому варіанті було видано російською мовою (Горшенина С. М. Изобретение концепта Средней / Центральной Азии: между наукой и геополитикой / пер. с фр. М. Р. Майзульса. — Вашингтон: Университет Джорджа Вашингтона, 2019. — 119 с.).

Походження назви «Тартари» і «Тартарія»

Вперше термін «Тартарія» з'являється близько 1173 р. в подорожніх нотатках наваррського мандрівника Веніаміна Тудельського, який писав про «тибетську провінцію Тартарію ... осторонь Туркестану і Тангутів, на півночі Могулистана».

«Тартари» зустрічаються у французького хроніста Альбріка. Перші згадки не мали негативного відтінку; їхні автори, дотримуючись східних джерел, пов'язували монголів з царством пресвітера Йоана. Цей міт, який представляв монголів в позитивному світлі, надавав довготривалого впливу на сприйняття тартарів в Європі. Перше відносно точне вживання слова «тартари» відноситься до 1224 року, коли грузинська цариця Русудан в листі римському папі Гонорію III назвала тартарами монголів, що напали на Грузію. Про тартарів повідомляв домініканський монах і мандрівник Юліан (1238), що відправився на пошуки Великої Угорщини в кипчакському степу і який окреслив катастрофу монгольської навали. Сприйняття почало змінюватися у негативний бік в 1236—1238 роках з поширенням відомостей про руйнівні наслідки монгольських завоювань і радикально змінилося в 1241—1242 роках після того, як монголи спустошили Угорщину і досягли Адріатики [*цит. за: Gorshenina, Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. 702 p.*].

Поняття «Тартарія» як специфічне географічне позначення імовірно було створено між 1238 і 1242 роками. Приблизно в 1241—1242 роках, у зв'язку з монгольською навалою в Європу, відбулося включення в топонім «Татарія» назви античного пекла (Тартар). Ймовірно назва «Тартарія» виникла, внаслідок історично зумовленої паронімічної атракції — два фонетично близьких і семантично різних слова злилися в одне.

Кордони Тартарії

У XIII ст. Тартарія іноді ототожнювалася з Монгольської імперією, що досягла найбільшого розширення при хані Хубілаї, і простягалася від Чорного моря до Китайського, від Сибіру до Камбоджі.

Простір, який раніше називався Тартарією, в сучасній європейській традиції називають Внутрішньою або Центральною Євразією. Тартарія приблизно відповідала регіону, відомому також як Євразійський степ (Дике поле, Дешт-і-Кипчак), однак включала і нестепові країни колишньої Монгольської імперії, які були погано відомі європейцям — Тибет і Сибір. Персія і Китай, також підкорені монголами, але добре відомі в Європі як самостійні регіони, не увійшли до складу уявної Тартарії європейців. До Тартарії також належала Північ Далекого сходу, яка ніколи не входила до складу монгольських і татарських держав.

В уявленні європейських картографів кордони Тартарії були обмежені Московією, Польщею, Литвою, Руссю та Молдовою на Заході; Кавказом (Черкесією та Кабардою), Персією, Індією та Китаєм на Півдні. На Півночі Тартарія виходила до Північного океану, на Сході — до Тихого океану. Відтак Тартарія простягалася від Херсонської області до Тихого океану, від Північного океану — і до Тибету.

«Тартарами» у Середні віки та добу Відродження європейці називали населення Золотої Орди та Чагатайського улусу, переважно кочове та кипчакомовне — предків казахів, татар, башкир, кумиків, кримських татар та інших народів. Ця назва могла розповсюджуватися і на решту народів, що жили на території Тартарії.

Поділ Тартарії

Стаття про Тартарію з «Атласу Азії» 1653 р. Ніколи Сансона [*цит. за: Велика Тартарія! https://kampot.org.ua/history*]:

«Тартарію розділяють на п'ять основних частин, якими є Тартарія Пустельна (Tartarie Deserte), Узбекистан або Чагатай (Vzbeck ou Zagathay), Туркестан (Turqestan), Катай (Cathay) і Дійсна Таратарія (vraye Tartarie). Перша й остання – самі північні, варварські й про них нічого невідомо. Інші три більш південні – найбільш цивілізовані й знамениті безліччю гарних міст і великою торгівлею.

Тартарію Пустельну прадавні називали Scythia intra Imaum; Узбекистан і Чагатай – Бактріану й Согдіана відповідно. Туркестан же в стародавності називався Scythia extra Imaum. Катай називався Серіка (Serica Regio). Що до Дійсної Тартарії, те прадавні не знали про неї нічого, або вона являла собою самі північні території, як однієї, так і іншою Скіфією. Пустельна Тартарія обмежується із заходу ріками Волга й Об, які відокремлюють її від Московії; на сході – горами, які відокремлюють Дійсну Тартарію й Туркестан;

на півночі – Північним океаном; на півдні – Каспійським морем, від Табарестана сучасн. Іранська провінція Мазандаран рікою Шесел (Chesel) сучасн.Сир-Дар'я. Вона відділяється від Узбекистану декількома горами, які з'єднуються з горами Imaum...

Узбекистан або Чагатай простягається з Каспійського моря до Туркестану й від Персії й Індії до Тартарії Пустельної. По ньому течуть ріки Шесель (Chesel) або по-стародавньому Jaxartes, Гігон або по стародавньому Albiamu або Oxus сучасн. Аму-Дар'я...

Туркестан розташовується на сході Узбекистану (або Чагатая), на заході Катя, півночі Індії й півдні Дійсної Тартарії. Він ділиться на кілька королівств, найвідомішими з яких є Cascar, Cotan, Cialis, Ciarchian і Thibet. Деякі столиці мають такі ж назви, а іноді для правителів цих королівств уживають Hiarchan замість Cascar, і Turon або Turphon замість Cialis. Королівство Cascar є самим багатим, самим рясним і найрозвиненішим з усіх. Королівство Ciarciam – саме маленьке й піщане, що компенсується наявністю там безлічі яшми й лаванди...

Катай є самою східною частиною Тартарії. Він вважається самою багатою й самою могутньою державою. На заході він граничить із Туркестаном, з Китаєм на півдні, на півночі з Дійсною Тартарією і на сході обмивається Iесскою протокою (d'estroit de Iesso). Деякі вважають, що весь Катай управляється одним монархом або імператором, якого вони кличуть хан або улухан, що значить Великий Хан, який є найбільшим і найбагатшим правителем світу. Інші вважаються, що там правлять різні королі, які є підданими Великого Хана. Це могутня, прекрасно оброблена й забудована країна рясна всім, що тільки можна побажати. Її столицею є місто Cambalu, довжиною десять (а інші говорять двадцять) льє, який розташовує дванадцятьма великими пригородами, а з півдня прибудований величезний королівський палац, на відстані ще десять або дванадцять льє. Усі Тартарі, китайці, індуси й перси ведуть у цім місті велику торгівлю.

З усіх королівств Катая Тангут – найбільш видатне. Його столицею є місто Campion, де зупиняють каравани торговців, не дозволяючи їм іти далі вглиб королівства через ревінь. Королівство Тендук (Tenduc) з однойменною столицею поставляє листове золото й срібло, шовк і соколів. Уважається, що в цій країні перебуває пресвітер Іоанн – особливий король – християнський, точніше несторіанський – підданий Великого Хана. Королівство Thainfur відомо більшим числом своїх народів, чудовими винами, чудовою зброєю, пушками і т.д.

Дійсна або прадавня Тартарія є самою північною частиною Тартарії – самою холодною, самою необробленою й самою варварською з усіх; проте, вона є тим місцем, з якого вийшли Тартари приблизно в 1200 році від нашого порятунку, і в який повернулися. Про них відомо, що вони мають зверхність над шістьма сусідніми ордами, носять зброю й панують над самими більшими й найбільш красивими частинами Азії».

Відомості про країну Тартарію знаходяться в 4-у томі другого видання «Нової Енциклопедії Мистецтв і Наук» (A new and complete Dictionary of Arts and Sciences), виданої в Лондоні в 1764 р. На сторінці 3 166

даний опис Тартарії, який пізніше повністю ввійшов в перше видання Британської Енциклопедії, випущеної в Единбурзі 1771 р.:

«Тартарія, величезна країна в північній частині Азії, що граничить із Сибіром на півночі й заході, яка називається Велика Тартарія. Тартари, що живуть південніше Московії й Сибіру, називаються Астраханськими, Черкаськими й Дагестанськими, що живуть на північно-заході від Каспійського моря, називаються Калмицькими Тартарами і які займають територію між Сибіром і Каспійським морем; Узбецькими Тартарами й Монголами, які живуть північніше Персії й Індії й, нарешті, Тибетські, що живуть на північний захід від Китаю».

Отже, існувала величезна країна Тартарія, провінції якої мали різні розміри. Найбільша провінція цієї імперії називалася **Велика Тартарія (Magne Tartary)** і охоплювала собою землі Західного Сибіру, Східного Сибіру й Далекого Сходу. На південно-сході до неї примикала **Китайська Тартарія** (Chinese Tartary) [не плутати з Китаєм (China)]. На півдні від Великої Тартарії була, так звана, **Незалежна Тартарія** (Independent Tartary) [Центральна Азія]. **Тибетська Тартарія (**Tibet) розташовувалася на північний захід від Китаю й на південний захід від Китайської Тартарії; **Монгольська Тартарія** (Mogul Empire, Mughal Empire) [території сучасної Індії, Пакистану, Бангладеш та південно-східного Афганістану в 1526—1540 та 1555—1858 роках].

Узбецька Тартарія (Bukaria) була затиснута між Незалежною Тартарією на півночі; Китайською Тартарією на північному сході; Тибетською Тартарією на південному-сході; Монгольською Тартарією на півдні й Персією (Persia) на південному-заході. У Європі теж були Тартарії: Московія або **Московська Тартарія (Muscovite Tartary)**, **Кубанська Тартарія** (Kuban Tartars) та ін. На теренах України – **Мала Тартарія** (Little Tartary), **Перекопська, або Ногайська Тартарія** (Tartaria Nogaiens, Precopiensis P.), **Очаківська Тартарія** (Tartares d'Oczakow) та **Буджацька Тартарія** (Tartares de Bvdziak).

Мала Тартарія (лат. Tartaria Minor, італ. Tartaria Piccola, фр. La petite Tartarie) — назва регіону, яку використовували в середньовічній картографії та географії. Містилася на території сучасних південної України та Донщини між річками Дніпро і Дон, з півдня її обмежували узбережжя Чорного та Азовського морів. В склад Малої Тартарії входила – Перекопська Тартарія або Ногайська Тартарія, Очаківська Тартарія та Буджацька Тартарія.

Європейська Тартарія (як синонім Малої Тартарії) — назва регіону, яку використовували переважно в XVIII ст. в картографії та географії. Займала території сучасних південної України та Донщини між річками Дніпро і Дон, з півдня її обмежували узбережжя Чорного та Азовського морів.

Ця назва часто містилася на картах видатного німецького географа Матеуса Зойтера. Зокрема на його карті **1740 р.** «NOVA ET ACCURATA **TARTARIZE EUROPZE**/E SEU MINORES ET IN YPECIE CRIME/E DELINEATIO GEOGRAPHICA, CUM OMNIBUS CIRCA PONTUM EUXINUM ET PALUDEM M/EOTIDF.M IACENTIBUS PROVINCIIS, EXHIBENTUR A GOTTF: IAC: HAUPT CALCOGRAPHO AUG: VIND. Нова докладна географічна карта **Європейської або Малої Татарії або Криму** з усіма причорноморськими і

приазовськими провінціями, видана калькографом Ґоттфрідом Якобом Гауптом у Аутсбурзі [1740 р.], Аугсбург). Карта М. Зойтера **1730 р. – 1740 р.** (перший варіант), **1742 р.** (другий варіант) "Nova et Accurata **Tartariae Europae seu Minoris** et in specie Crimeae" (Нова й старанно виготовлена географічна карта **Європейської, або Малої, Татарії** і особливо Криму з усіма прилеглими провінціями навколо Понту Евксинського й Меотійського озера руками й коштом Матеуса Зойтера, географа священної цісарської і католицької королівської величності. Ауґсбург).

Перекопська Тартарія, або **Ногайська Тартарія** – етнополітичне утворення татарських ногаїв на лівому березі Дніпра між Перекопом, Дніпром і річкою Бердою. Головним центром було місто-фортеця Перекоп.

Цей топонім («Перекопська Татарія» (Tartaria Precopiensis) вперше з'явиася на карті видатного українського картографа Бернарда Ваповського і Марко Беневентано (Marco Beneventano), яка була видана в 1507 р. як «Tabula Moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie» (Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви). Надрукована ця мапа була в Римських виданнях «Географії» Птолемея 1507 та 1508 рр..

«Перекопська Татарія» (Tartaria Precopiensis) міститься на картах Мартіна Вальдземюллера (1513 р.), Себастьяна Мюнстера (1540 р.), Антоніо Саламанки (1548 р.), Джакомо Ґастальді й Зиґмунда Герберштайна (1550 р.), Джованні Антоніо Ремондіні (близько 1560 р.), Феррандо Бертеллі (1562 р.), Герарда Меркатора (1595 р.) та ін.

Джамбуйлуцька орда (Перекопська орда) — одна з ногайських орд. З'явилася на території Північного Причорномор'я після розпаду Золотої орди та переходу ногайських племен із прикаспійських земель у 2-й пол. XVI ст. У XVIII ст. отримує паралельну назву – Перекопська орда. На чолі стояв каймакам, рідше — сераскир. Джамбуйлуцька орда перебувала у васальній залежності від Кримського ханства, брала участь у його нападах на українські та інші землі. У ході російсько-турецької війни 1768—1774 рр. у 1770 р. визнала протекторат Російської імперії і невдовзі була ліквідована. 1771 р. переселена на Кубань, а в 1790 р. — у приазовські степи. Після Кримської війни 1853—1856 рр. джамбуйлуцькі ногаї емігрували до Османської імперії.

1730 р. Матеус Зойтер. «Стисла карта усієї течії Дунаю...». На карті позначено – **Мала, Перекопська**, або **Ногайська Тартарія** (Tartariæ Minor, Tartaria Nogaiens., Precopiensis P.) і Крим (Crimea Chersonesus Taurica).

Очаківська Тартарія — сучасна територія південноукраїнських степів між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодими. Центром був Очаків, який з навколишньою місцевістю підпорядковувався безпосередньо Османській імперії. Решта території Очаківської Тартарії перебувала у васальній залежності від Кримського ханства.

Єдисанська (Очаківська) орда — відгалуження Малої Ногайської орди. На чолі орди стояв каймакам або сераскир. Головні напрями господарства — скотарство, торгівля і частково землеробство. Єдисанська орда брала участь у нападах на українські та інші землі.

В ході російсько-турецької війни 1768—1774 рр. орда визнала протекторат Росії (1770) і невдовзі була ліквідована. Людність переселено на Кубань (1771), а

в 1790 р. — у межиріччя Молочних Вод і Берди. Після Кримської війни 1853—1856 рр. єдичанські ногаї емігрували на турецьку територію — у степи Південної Бессарабії.

1666 р. П'єр Дюваль на своїй карті виділив **Очаківську Тартарію** (Oczackou Tartares), Буджак (Budziak) та **Перекопську або Малу Тартарію** (Precopense ov Petite Tartane).

Буджацька Тартарія (Tartares de Bvdziak), або Буджак (Budziak) — сучасна територія південноукраїнських степів між гирлами Дністра і Дунаю. Перебувала у васальній залежності від Кримського ханства і Османської імперії. Заснована у XV ст. тюркськими кочовиками — ногайськими татарами (20 000—30 000 осіб). Проіснувала до XVIII ст.

Білгородська орда (**Орда малих ногаїв,** або **Буджацька** та **Добруджська орда**) — татарська орда, на чолі якої стояв мурза. Назву дістала від міста Білгорода (тепер — Білгород-Дністровський). На початку 1711 р. орда бере участь у поході гетьмана Пилипа Орлика на Правобережну Україну проти російської влади. Але, не витримавши важких умов, татари зрадили гетьмана, що призвело до невдачі всього походу. У 1770 р., після завоювання Південної України і Молдовського князівства російськими військами Білгородська орда перейшла під протекторат Російської імперії. Більшість кочовиків царський уряд переселив у приазовські степи між річкою Кам'янкою і містом Азовом відповідно до Карасубазарського трактату, ліквідувавши цим Білгородську орду.

1672 р. Гійом Сансон та Юбер Жайо виділили **Тартарію Буджацьку** (Tartares de Bvdziak), **Тартарію Очаківську** (Tartares d'Oczakow) та **Малу Тартарію** (Petite Tartarie).

1745 р. Жозеф-Нікола Деліль на своїй карті «Theatrum Belli Ao MDCCXXXVII. a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattarosque gesti. Ex. autographis in Acad. Scient: Petropol» (Карта театру військових дій в Російсько-турецькій війні в 1737 р.) виділив **Татар Буджацьких.**

Велика Тартарія (Magne Tartary) — територія від Каспійського моря до Тихого океану (включаючи Центральну Азію). Межі її добре демонструє карта з малюнками 1725—1730 рр., зроблена Вітусом Берінгом (1681—1741) під час першої експедиції на Камчатку за дорученням царя Петра I, метою якої було встановити, як Сибір межує з Америкою. Карта намальована під час мандрівки з Петербурга через Тобольськ, столицю Сибірської Тартарії. Поділяється на ТРИ складові частини: МОСКОВСЬКУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Moscovite), НЕЗАЛЕЖНУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Independante) і КИТАЙСЬКУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Chinoise).

Фредерік де Віт. (1680) один із перших картографів що виділив Велику Тартарію (Tartaria Magna) – територію від Каспійського моря до Тихого океану (включаючи Центральну Азію).

На карті «Азія» (L'Asie selon les memoires les plus nouveaux dressée) **Жана-Батиста Нолена (1690)** Велика Тартарія (Grande Tartarie) включала Московську (Сибір), Східну і Китайську Тартарію. Середня Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) позначена як Vkranie ou Pays des Cosaqyes

(Україна або Земля (Країна) Козаків). Кримське ханство - Petite Tartarie (Мала Тартарія).

1700 р. Гійом Деліль, на карті «Азія», один із перших розділив Велику Тартарію (Grande Tartarie) на ТРИ складові частини: МОСКОВСЬКУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Moscovite), НЕЗАЛЕЖНУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Independante) і КИТАЙСЬКУ ТАРТАРІЮ (Tartarie Chinoise).

На карті «Велика Тартарія згідно з новими спостереженнями» **1700 р. Пітера ван дер Аа** Велика Тартарія (Grande Tartarie) – Tartarie Moscovite (Тартарія Московська), Petite Tartarie (Мала Тартарія), Tartarie Independante (Тартарія Незалежна), Tartarie Chinoise (Тартарія Китайська).

В останній третині XVII ст. на французьких картах закріпилася назва «Grande Tartarie»; на англійських – «Great Tartaria»; на німецьких – «Tartareij», латинською мовою – «Tartaria Magna».

Московська Тартарія (**Tartarie Moscovite**) – колишні Астраханське та Казанське ханства та прилеглі землі. На деяких картах XVIII ст. Московська Тартарія – це територія Сибіру, аж до Тихого океану. Московська Тартарія зі столицею в Тобольську, згідно з Британською Енциклопедією (Encyclopaedia Britanniса) 1771 р., була найбільшою державою світу. Розділ «Географія» Британської Енциклопедії містить вельми цікаву таблицю, в якій перераховані основні країни тодішнього світу із зазначенням їх площі, назви столиці, відстані від столиці до Лондона, і різниці в часі в порівнянні з Лондоном («Encyclopaedia Britanniса», с. 682-684). Головні міста: Астрахань, Тобольськ.

Одна з перших карт де міститься ця назва – карта «L'Asie» (Азія) **1700 р. Гійома Деліля.**

Незалежна Тартарія (Tartarie Independante) – територія Тартарії яка не включена до складу Китайської та Російської імперій. У XVIII ст. — Центральна Азія. До Незалежної Тартарії належали землі калмиків, узбеків, туркестанців і т. д. Головне місто: Самарканд.

На карті Азії 1712 р. Йоганн-Баптист Гоманн виділив Незалежну Кочову Тартарію (Tartaria Vagabundomni Independent), яка простяглася від Амуру до Каспію, включаючи всю Моголію, Киргизію й Туркестан.

Китайська Тартарія — Тибет, Східний Туркестан, Монголія, Маньчжурія. На багатьох картах добре видна китайська стіна, і власне Китай знаходиться за нею, а до неї розташувалася територія Китайської Тартарії. Головні міста: Ласса, Шеньян.

Кубанська Тартарія – Кубань («Kuban Tartars» позначена на карті Європи 1771 р.; Британська енциклопедія).

Тартарія на європейських картах XIII—XV ст.

У XIII—XIV століттях на європейських географічних картах (mappae mundi) термін «Тартарія» використовується рідко. Згідно з підрахунками німецького картографа А. Д. фон ден Брінк, в той період Tartarorum terra зустрічається всього тричі на 21 мапі шістьма мовами. Тартари згадуються на італійській мапі 1320—1321 років географів Маріно Санудо і П'єтро Вісконті. Mappae mundi Санудо, Вісконті та Пауліна складені в 1310-30-і роки, відзначені впливом арабських джерел. Карти представили нову Центральну Азію; крім

тартар, на картах зображені Залізні Ворота і царство Катай. На карті 1320—1321 років країна тартар розташовується близько обнесеного стіною замку, фортеця (castrum) [за однією з версій, гірський прохід у сучасній афганській провінції Баміан] Ґоґа і Маґоґа на північному сході біля Північного океану. Карта супроводжується коментарями: «тут були замкнені тартари» і «тут зібралося безліч тартарів» [*Gorshenina, Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. — 702 p.*].

На думку історика Е. Едсон, останнє речення може відноситися до описаного Плано Карпіні обрання монгольського Великого хана 1246 р. На карті зображено два Каспійських моря, які названі одним словом, проте розташовані в різних місцях. Перше має вигляд океанської затоки: саме там «замкнені тартари»; друге перебуває в горах, з нього витікає річка Gyon (Oxus). На думку С. Горшеніної, таке роздвоєння характеризує спробу поєднати античні джерела і нові відомості про Центральну Азію [*Gorshenina, 2014*].

У **XIV—XV століттях** розвиток картографії Тартарії відбувалося здебільшого в Італії, Португалії та Каталонії, які зберігали контакти з країнами Сходу. Нові, сучасніші назви з'являються на знаменитому Каталонському атласі **1375 р.**

Авраам Крескес (справжнє ім'я Крескес (син) Авраама, кат. Cresques Abraham [ˈkɾeskəs əβɾəˈam]; 1325–1387) — єврейський картограф та виробник навігаційного обладнання з міста Пальма на о.Майорка, що на той час входив до складу Корони Арагону. Вважається найвидатнішим представником Майорканської картографічної школи. Разом зі своїм сином **Ієгудою Крескесом** створив у 1375 р. знаменитий Каталанський атлас.

Авраам Крескес, також відомий як, єврей Крескес, був призначений майстром карт і компасів Хуаном I, королем Арагону. Гроші, які він отримав за своє призначення, були використані на будівництво лазень для євреїв у Пальмі . У 1374 і 1375 роках Авраам та його син Ієгуда працювали за особливим замовленням. Хуан I Арагонський порадив владі, що йому потрібно отримати карту, на якій буде зображена Гібралтарська протока, узбережжя Атлантичного океану та сам океан. Карта, яку вони зробили, отримала назву Каталонський Атлас, і це найважливіша каталонська карта середньовічного періоду. За виконану роботу Крескесу та Ієгуді повинні були заплатити 150 арагонських золотих флоринів і 60 майорканських фунтів, відповідно, як було зазначено в документах самого принца і його батька, датованих 14-м століттям Педро IV, короля Арагонського. Принц Хуан мав намір подарувати карту своєму кузену (який пізніше став Карлом VI, королем Франції).

У цьому ж **1375 р.** Крескес та Ієгуда у себе вдома, в єврейському кварталі Пальма-де-Майорка, зобразили на чотирьох аркушах пергаменту карту світу і ще на двох супровідні описи, які разом становили Каталонський атлас. Каталонський атлас призначався в дарунок Карлу VI французькому, хоча саме цей король вигнав усіх євреїв з Франції в 1394 році.

Атлас спочатку складався з шести аркушів пергаменту, які згодом були розрізані навпіл і натягнуті на дерев'яні щити. У першому та другому аркушах трактуються питання космографії, астрономії та астрології (зокрема, наголошується сферична форма Землі). Також наведено практичні поради

мореплавцям. Чотири останніх аркуші атласу є розгорнутою картою-портуланом з включенням інформації про заморські країни по Марко Поло та Джону Мандевілю. Північ за арабською традицією — знизу. Належність міст позначена прапорами.

Перші два листки, що утворюють східну частину Каталонського Атласу, ілюструють численні релігійні посилання, а також синтез середньовічних **mappa mundi** (Єрусалим, розташований недалеко від центру) та подорожньої літератури того часу, зокрема Книги Марко Поло «Дива і подорожі» та «Подорож сера Джона Мандевіля». Можна визначити багато міст Індії та Китаю. Роз'яснювальні тексти повідомляють про звичаї, описані Марко Поло. Крескеси, які знали арабську мову, також користувалися розповідями подорожей марокканського дослідника Ібн Баттути. Мекка має блакитний купол і демонструє мусульманську молитву. Тексти поруч із зображенням мусульманських територій прикрашались куполами, Єрусалим був оточений ілюстраціями до оповідань Старого та Нового Завітів, таких як Едемський сад, розп'яття, Ноїв ковчег та інші. Зображення каравану ілюструє подорожній звіт Марко Поло.

Ілюстрація в Каталонському атласі супроводжується загадковим коментарем: «Каспійські гори, в яких Александр [Македонський] побачив дерева такі високі, що вершини їхні торкались хмар. Тут би він і загинув, якби Сатана не явив свій задум. І, за його задумом, він замкнув тут тартарів Ґоґа і Маґоґа і для них зробив два ідоли з металу, що і зазначено… Замкнув він також різні племена, які без коливання їли будь-яке сире м'ясо. З ними прийде Антихрист, і їхнім кінцем буде вогонь, який впаде з неба і знищить їх» [Gorshenina, 2014].

В їхньому Каталонському атласі поміщена мапа “Panel 4 – Eastern Europe” (Східна Європа), що має червоно-синій напис **“ROSSIA”** (на правому березі Дніпра). Ліворуч зображені гори, підписані: “munt lussom de rossia”.

На карті зображено Львів (civitat de Leo), Київ (Chiva). Значок міста Львова увінчує прапор, де на зеленому полі зображено червоний хрест-якір Св. Климента Римського, який «виростає» з півмісяця, тобто це наш теперішній Тризуб.

В українських причорноморських степах, на Лівобережжі – країна “CCUMANIA”, на Правобережжі – країна “BURGARIA”, на схід від Куманії (CCUMANIA) – країна “ALIANIA” (Аланія).

«Центральноазіатські» топоніми вперше запозичені у Марко Поло, а також в Одоріко Порденоне і Джона Мандевіля. Цей атлас досить точно передавав загальну політичну ситуацію того часу, попри приблизність міст, річок і т. д. У ньому зберігалися і фантастичні елементи: гіганти на півночі; пігмеї на півдні — між Катаєм й Індією; королівство амазонок, Ґоґ і Маґоґ тощо.

Історична довідка.

У XIII—XIV століттях термін «Тартарія» поширюється в текстах, стає основним для опису просторів Центральної Азії й узагальненого позначення Монгольської імперії, хоча використовуються і різноманітні відповідники (азійська Сарматія, країна Ґоґа і Маґоґа, Степ тощо). Як зазначає С. Горшеніна, низка змін в етнонімі Mongghol або Mongghal в європейських мовах в кінцевому

рахунку призводить до ототожнення монголів (тартарів) з нащадками Ґоґа і Маґоґа; у Матвія Паризького тартари належать до народів, замкненим Александром Македонським в горах за Каспійським морем до кінця світу. Згідно Матвію, з настанням кінця світу тартари звільняться, «аби скоїти велику бійню»; вони поширяться з півночі чотирма частинами світу, сповіщаючи прихід Антихриста. У Джона Мандевіля тартари вийдуть слідом за невідомим звіром через отвір в горах, зроблений лисицею [*Gorshenina Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. — 702 p.*].

Факт спорідненості з Ґоґом і Маґоґом «підтвердив», наприклад, домініканський місіонер Рікольдо да Монтекроче, наприкінці XIII століття відвідавши взятий монголами Багдад. Згідно його міркуванню, самоназва тартарів — Mogoli — є лише перекручуванням Magogoli, тому тартари — нащадки Ґоґа і Маґоґа. Хранителем «проклятих народів» був пресвітер Йоан. У версії «Романа про Александра» 1236 року замкнені мітичні царі (двадцять два чи двадцять чотири царі) Ґоґа і Маґоґа є царями тартарів (монголів): популярність міту про Александра Македонського зв'язала його з Монгольської імперією. Змішання траплялося не тільки в текстах, але і в іконографії — французька мініатюра початку XV століття (ілюстрація «Книги чудес світу» Марко Поло), що описує битву хана Хубілая в Бірмі, явно відтворювала побудову сучасної їй мініатюри про битву між Александром і Пором. На географічних картах паралель між Тартарією і Ґоґом і Маґоґом з'являється пізніше, хоча Матвій Паризький ще 1253 року на своїй карті Святої землі вказав, що тартари прийшли з околиць Ґоґа і Маґоґа (північний схід) [*Gorshenina Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. — 702 p.*].

Окрім Ґоґа і Маґоґа, тартарів пов'язували з також замкненими Александром Македонським десятьма втраченими колінами Ізраїлю (легенда сходить до Раннього Середньовіччя), ісмаїлітами і мідіянітянами зі Старого Завіту (останні два зіставлення є у Юліана); біблійні асоціації та відсилання до Александра кілька врівноважували негативні уявлення про тартарів. Марко Поло в одному з оповідань стверджував, що бачив переможених Александром тартарів (сюжет, найімовірніше, було узято з «Романа про Александра»). Загальним місцем було ототожнення монголів і євреїв, що виникло ще IX століття і поширилося за часів монгольських завоювань. Монголи виявлялися нащадками єврейських племен, вигнаних в Мідію ассирійським царем: як наслідок в XIII столітті Мідію і Персію не відрізняли від Тартарії; Рікольдо да Монтекроче вдавався до питанням про зв'язок між євреями і тартарами. Сліди цих чудернацьких етимологій і уявних зв'язків простежуються аж до XVIII століття. Іншим поширеним порівнянням був «зв'язок» між тартарами і скіфами (опосередковане через Ґоґа і Маґоґа, з якими скіфів пов'язували ще давньоримські історики). Ланцюжок асоціацій включав Ґоґа і Маґоґа, скіфів, тартарів, турків чи слов'ян, яких часто змішували з сарацинами. Так, для Роджера Бекона тартари були схожі на євреїв, скіфів і Ґоґа і Маґоґа. У протиставленні кочівників-тартарів осілим народам втілилася антична дихотомія між цивілізацією і варварством, ойкуменою і зовнішнім світом,

доповнена розмежуванням християн і невірних. Дихотомія мала місце, наприклад, в описах Рубрука, Плано Карпіні, Матвія Паризького. Разом з тим, суперечливість конотацій, поєднання позитивних (уявне царство пресвітера Йоана або передбачувана релігійна терпимість монголів) і негативних (образ пекла) елементів в період конструювання Тартарії було вписано в політичний контекст того часу: страх перед монголами поєднувався з надією на їхню допомогу в боротьбі проти мусульман. Остання обставина підкріплювалася обставиною військової кампанії монголів на Близькому Сході; Рубрук повідомляв щодо їхніх протимусульманських планів [*Gorshenina Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. — 702 p.*].

Крім Каталанського атласу 1375 р., Авраама Крескесу або його майстерні приписують також ще п'ять інших збережених дотепер карт. Як і Каталанський атлас, інші п'ять карт (чотири партулана і фрагмент mappa mundi) не підписані і не датовані, дату їх створення визначають десь між 1375 і 1400.

«Каталанський атлас», 1375 р., 6 листів пергаменту, карта від Атлантичного океану до Китаю, зберігається в Національній бібліотеці Франції в Парижі.

«Венеційська карта», 1375—1400 рр., Портулан (без Північної Європи), зберігається (It.IV, 1912) в Бібліотеці Марчіано, Венеція, Італія.

«Флорентійська карта», 1375—1400 рр., Портулан (тільки захід Середземномор'я), зберігається (Port.22) в Національній центральній бібліотеці, Флоренція Італія.

«Неаполітанська карта», 1375—1400 рр., Портулан, зберігається (ms.XII.D102) в Національній Бібліотеці Віктора-Еммануїла III в Неаполі, Італія.

«Стамбульська карта», 1375—1400 рр., Фрагмент mappa mundi, зберігається (1828) в Топкапи в Стамбулі, Туреччина.

«Паризька карта», 1400, Портулан, зберігається (AA751) в Національній бібліотеці Франції в Парижі.

Ієгуда Крескес продовжував традиції свого батька. Він був змушений прийняти християнство в 1391 р. і нове ім'ям – Якобус Рібес. Його називали «lo Jueu buscoler» (єврей-картограф), або «el jueu de les bruixoles» (єврей-майстер компасів). Ієгуді було наказано переїхати до Барселони, де він продовжив свою роботу придворним картографом. Пізніше його запросив до Португалії Енріке Мореплавець, але й там він виготовляв свої карти за майорканською традицією, тому його називали «Местре Яком де Мальорка». На зорі епохи великих географічних відкриттів він став першим керівником знаменитої морської обсерваторії принца Енріке Мореплавця на мисі Сагреш.

1410-1458 рр. Карта світу Борджія «Планісфера Стефано Борджіа» (Borgia Mappa Mundi).

До перших карт XV ст., на яких показано українські землі належить т. зв. Карта світу Борджія (Borgia Mappa Mundi).

«Планісфера Стефано Борджіа» – мідна кругла карта світу. Акцент на історії та традиційна номенклатура (назви/терміни/принципи) свідчить про те,

що вона спочатку була розроблена як історична карта для використання в бібліотеці чи школі.

Нинішню назву «карта Борджіа» дано за ім'я італійського кардинала Стефано Борджіа, який купив її в Португалії в 1794 році. Датується дослідниками 1410-1458 років. Зберігається у бібліотеці Ватикану. Д. Анучін (1895 р.) датує карту 1410 р. Місце видання: можливо південна Німеччина.

Мапа типу Т-О. Орієнтація – південна. Діаметр 63 см. Африка знаходиться у верхній частині карти, а Європа – внизу праворуч, Азія – ліворуч. Карта вигравіювана на металевій пластині.

На карті, яка була насамперед настінною прикрасою, зустрічається згадка етноніму Тартарія.

На мініатюрі у Середньому Поволжі (лівобережжі) зображено кочове місто, можливо, це резиденція хана Великої Орди. Намети, чергуючись із візками, утворюють каре, у центрі якого б'є джерело води, поруч пасуться коні, на мініатюрах показаний побут кочівників; поблизу кочового стану присутній текст, який з невеликими змінами часто зустрічається і в картографії XVI ст. на тому ж місці: «Царство Великої Тартарії: коли тартари переміщаються в яке-небудь місце, вони запрягають бугаїв та інших в'ючних тварин і шукають таке місце, де гарні пасовища. Місто ж їх складається з багатьох наметів, возів та ін» [*Джурова А., Димитров Б. Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканска библиотека и секретния архив на Ватикана (IX–XVII вв.). София. 1978. Таб. LVII (Borgiano XVI)*].

На карті зображено екзотичних тварин, гібридних створінь, далеких і невідомих народів. На самому верху – силуети собакоголових фігур, що представляють «сарацинського ефіопського царя з його песиголовими людьми», знаходяться поруч із племенем ефіопських жінок, трохи праворуч на карті Едемський сад розташований поруч з Індією вище - гирла Гангу і зображується як земля чудес та дорогоцінного каміння. Це також досить близько до Китаю, країни, яка представлена крихітними фігурками, що збирають шовк з дерев.

Вавілонська, Олександрійська, Карфагенська та Римська імперії виділені на карті в упорядкованій послідовності. Щодо хаотичної італійської держави на той час картограф зазначає, що «Італія, гарна, родюча, сильна і горда, через відсутність єдиного правителя немає справедливості». Особливо згадуються різні хрестові походи, у тому числі кампанія Карла Великого в Іспанії, хрестові походи на північному сході Європи, Африка, а також майбутня «загроза» Гога і Магога, яких конкретно називають євреями й велетнями із «поганими манерами». Карта має добре продуманий дизайн.

Чорне, Азовське і Каспійське моря з ріками, що в них впадають, - угорі, Північний океан і гори вздовж його берегів - унизу. Карта круглої форми, за даними Ф. Аделунга (1840), вона виготовлена на міді, була емальована, розміром у 2 фути (фут - 30,5 см). Гори, ріки, зображення людей, тварин, битв, караванів супроводжуються написами. Останньою за часом подією, згаданою на карті, є перемога Тімура над Баязидом 1402 р. На території Східної Європи в різних місцях позначені гори. З одного такого гірського хребта бере початок Дніпро. Поряд з Пруссією бачимо напис: Russia et Tartaria [*Вавричин М.*

Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти].

На планісфері **1448 р**. бенедиктинського ченця із Зальцбурга **Андреаса Валшпергера** (Andreas Walsperger; 1415–?) ми також зустрічаємо одну з ранніх назв, пов'язаних з ім'ям «тартари». Тартарська імперія знаходиться вище Команського царства, що у Середньому Подонні.

На правому березі Дону (у автора спостерігається якась плутанина з річками) розташоване місто, а поряд текст: «Сарай – столиця тартар, де живе імператор». У Середньому Поволжі у землі Куманія – величезна мініатюра міста, обнесеного високою фортечною стіною, поруч знаходиться коментар: «Це місто (Сарай) джедит татарського Батайа, де великий хан і помер». Слід зазначити, що ім'я хана Золотої Орди, згадане на карті 1448 р., зустрілося перший і єдинийний раз у відомих мені картографічних легендах [*Фоменко И. К. НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КАРТОГРАФИИ XV–XVIII вв. (1). 2013*].

На деяких портоланах демонструються стосунки васалітету всередині Золотої Орди. Наприклад, на морській карті 1482 р. Хайме Бертрана над Кримом вміщено постать правителя, що сидить на подушках з кривим мечем і круглим щитом з тамгою, поруч підпис «Цар Тартарії». Східніше є зображення імператора набагато більшого розміру зі скіпетром і державою, що називається «La Gran chan Amperator de Tartaria» [*Ronciére De La C. La decouverte de l' Afrique au Moyen age. Cartographes et explorateurs. Le Caire, 1925. №. 1–2. Pl. 19*].

На анонімній планісфері **середини XV ст.** з Модени (т.зв. «Моденський анонім») у Великій Тартарії, ближче на північ біля зелених пагорбів покоїться величезна царська корона, яка відзначає місце обрання Темуджина ханом із титулом «Чингіз», прокоментоване наступною легендою: «В 1187 році тут був коронований Перший Тартарський Король» [*Фоменко И. К. НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КАРТОГРАФИИ XV–XVIII вв. (1). 2013*].

Фра Мавро або **Фра Мауро** (італ. Fra Mauro; 1385—1459) — венеційський монах ордену камальдулів, працював в монастирі св. Михайла в Мурано і уславився на всю Європу як автор морських карт-портоланів і карт світу (Mappa Mundi). Фра Мауро прожив усе своє життя у монастирі на маленькому венеціанському острові Сан-Мікеле в затоці. Він використовував знання мандрівників і торговців, які стікалися до квітучої Венеції, яка була «столицею картографії того часу».

Основним джерелом інформації щодо Азії для Фра Мауро був купець і його співвітчизник, венеціанець Марко Поло, який опублікував свої подорожі за 150 років до того. Окрім Поло, Фра Мауро мав численні інші джерела зі всьому світу, зокрема використовував арабські (карту XII ст. географа Мухаммада аль-Ідрісі) та ін.

Найвідоміша його робота — **Mappa Mundi** (так звана Карта Фра Мавро). Створена наприкінці **1450-х років** на замовлення португальського короля Афонсу V. Фра Мауро виготовив для його племінника Генріха Мореплавця велику карту всього відомого на той час світу, яка відобразила стан географічних

знань європейців напередодні Великих географічних відкриттів. У роботі над цим документом муранському ченцю сприяв мореплавець Андреа Б'янко.

Це перша мапа, яка більше базується на науці, ніж на релігійній пропаганді цього часу. Судячи із записів на картах, він поділяв думку щодо сферичності Земної кулі. Фра Мауро застосував науковий підхід до своєї картографічної праці. На карті відображено всю територію Русі-України, Чорне й Азовське моря.

На карті досить докладно описана Русь. Карта світу Фра Мавро — одне з перших історичних джерел, в якому згадуються і виділяються три «кольорові» частини Русі: Червона Русь (Rossia Rossa), Чорна Русь (Rossia Negra), Біла Русь (Rossia Biancha).

Фра Мауро виділяє цілих 5 назв Русь (Rossia): південна та південно-західна Русь – Росія Росса (Червона); північні та північно-західні землі – Росія, Росія Сарматія чи Росія у Європі; східна – Росія Б'янка (Біла) Сарматія чи Росія в Азії; центральна та північно-східна – Росія Негра (Чорна). Автор пояснює цю колірну диференціацію так: «Цей поділ (країни) на русь білу, чорну та червону не має іншого пояснення як те, що ці частини Русі називаються так. Русь біла отримала свою назву від (близького) білого моря, інша частина – русь чорна називається так від чорної річки, а русь червона називається так за назвою червоної річки. Татари ж називають біле море «актеніз», чорну річку «карасу», а річку червону називають «козусу». Але зважаючи на те, що автору особистого не були добре відомі східнослов'янські землі, і тому в цьому регіоні було допущено ряд грубих помилок [*Фоменко И. К. НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КАРТОГРАФИИ XV–XVIII вв. (1). 2013*].

Уся Україна поділена на «провінції». На Лівобережжі, в середній течії Дніпра окреслена провінція P. Raxan (Раксан). Північніше провінції Раксан показана **Rossia Rossa** (Біла Русь). На лінії, яка розділяє ці дві провінції, напис: **finecenexe in Rossia.** Південніше Раксану-дві порівняно невеликі провінції: ближче до Дніпра - P: thate, східніше - P: chapeiach [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

На Правобережжі, у верхній течії Дніпра провінція P. Maxaver (Максавер), південніше Polana (Поляна) та Siracio (Сіраціо), в нижній його течії – **Ruenia (Руенія),** в Причорномор'ї Gothia (Готія). Між територіями Рутенії та Ґотії вказано: **degu. sta gothia venero in Italia** [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

Характерною особливістю карти Фра Мауро є позначення багатьох назв об'єктів, у т. ч. міст, фортець, для більшості з яких сьогодні важко знайти відповідники. Міста на карті позначені рисунками фортець, церков. Величина та характер цих зображень свідчать, до певної міри, про розміри та значущість населених пунктів.

Місто **Chiovio (Київ)** розташоване на захід від Дніпра.

На північний схід від нього подано напис: volocho, далі, в тому ж напрямку, – фортецю hicicha. Досить дивна локалізація Києва. Попри це, значно південніше, на лівому березі Дніпра, бачимо велике місто macharmi. Можливо, що це варіант турецької назви Києва — **Мен-кермен**, і автор, таким чином, зобразив два Києва. Адже фігурування Києва під власною та турецькою назвами спостерігається і на пізніших картах (див. мапу М. Кузанського з 1491 р.). Топонім «Мен-кермен» польський сходознавець З. Абрагамович відчитав на турецькій мапі України кінця XV ст., переклавши його як «Велике місто», «фортеця Київ» [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

З інших українських міст на карті знаходимо: на Правобережжі - **Leopolis (Львів),** Cama[z]is (Кам'янець), Inocastro (Білгород). Крім цього, фіксуються також Orsuza, Siracio, на Лівобережжі – велике місто Chevooverchio, на півдні – Chabardi та інші (безіменні) об'єкти [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

На північний захід від Білої Русі – Литва (Lituania). У Приазов'ї позначена Куманія (Chumania), а на схід від «провінції» P. Raxan (Раксан) – Тартарія (Tartaria).

Річкова система представлена тут передовсім Дніпром (фігурує під турецькою назвою Oxuch), джерело якого розміщено далеко на півночі, а течія, накреслена хвилястою лінією, майже без відхилень спрямована на південь. Друга, також велика ріка, що тече з півночі на південь, в середній течії наближається до Дніпра і майже з'єднується з ним, а в нижній – йде йому паралельно. У середній течії ця ріка іменується fl Fixazos. Перед впадінням у Чорне море вона поділяється на два русла, на західному з них читаємо. fl. Turlo (турецька назва Дністра). Ймовірно, що автор карти зобразив Південний Буг, який впадає в Дністер [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

На заході України рисунком зазначено гірські хребти, один з яких прямує на північ. У центрі Лівобережної України між Дніпром і Доном також розміщено гірський хребет, що тягнеться зі сходу на захід [*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти*].

На мапі **Фра Мавро** є етнонім **«Тартарія (Tartaria)** – в назві регіонів, де раніше картографи зображували Аланію та Куманію (південноруські (українські) степи) у межиріччі Дніпра, Дону та Волги. Карта узагальнює середньовічну картографію і позначає перехід до сучасної епохи, проте, попри високу якість, образ Тартарії і на ній, і в картографії XV століття в цілому не зазнає істотних змін.

Є на цій карті та місто «Тартарія» – нижче гирла р. Ведмедиці, яка впадає у Дон. Це місто поки не піддається локалізації через слабку археологічну вивченість регіону.

Мініатюра першої столиці Золотої Орди міста Сарай на карті Фра Мауро значно поступається обнесеному потужною фортечною стіною Сараю, якому художник Андреа Б'янко не дарма дав визначення «Грандо». Поблизу Saray Grando присутня мініатюра розкішної усипальниці з супровідним текстом-епітафією, що перегукується з подіями 1395 р. «Тартарська Гробниця: в якій знаходиться 18 поховань, зроблених по волі Тамерлана, який учинив тут їм (тартар) найбільший розгром. І розпорядився поховати він тут тільки найзнатніших, і це погрібальний мавзолей подібний до того, що зображено (на карті)» [*Wigal D. Historic maritime maps used for historic explorations 1290–1699. N.-Y. 2000. Map. No. 26.*].

Цінність карти 1459 ще і в тому, що автор помістив на ній відразу дві столиці Золотої Орди на лівому березі Еділя (Волги): Сарай на лівому березі річки «Кара Сарай», при впаданні її в Еділь, відповідає місту Сарай-Бату, та «Сарай Грандо» (Сарай ал-Джедід). На карті є і третій Сарай – Сарай Калмуков, розташований на правобережжі Волги [*Фоменко И. К. НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ КАРТОГРАФИИ XV–XVIII вв. (1). 2013*].

У своїх записах він твердив, що «перевірив текст практичним досвідом, досліджуючи протягом багатьох років і відвідуючи осіб, гідних віри, які бачили на власні очі те, про що я тут сумлінно повідомляю» [*Як середньовічний ченець, який ніколи не виїздив з дому, створив мапу світу* https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cw4m8dvveeoo?fbclid].

Числа, які Фра Мауро називає «відстанню небес», походять від математика й астронома Кампануса де Новара. «Від центру світу до поверхні Землі 3245 миль. Від центру світу до нижньої поверхні небес Місяця - 107 936 миль» тощо, пише він у верхньому лівому кутку Mappa Mundi [*Як середньовічний ченець, який ніколи не виїздив з дому, створив мапу світу https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cw4m8dvveeoo?fbclid*].

На карті відсутня Америка - оскільки Христофор Колумб здійснив свою подорож через океан лише 33 роки потому в 1492 році. На карті також немає Австралії, але є Японія (за Фра Мауро - Cipango) - і це перше її зображення на європейській карті. І чи не найбільше вражає те, що Африка зображена в оточенні води з усіх боків - задовго до того, як португальці обігнули мис Доброї надії в 1488 році.

Дотепер збереглися оригінали тільки двох карт Фра Мавро, але їх достатньо, щоб встановити високий ступінь професіоналізму й точності Фра Мавро як картографа. За звичаєм арабських картографів він поміщав наверх карти південь, а не північ; також він сумнівався в тому, що Єрусалим — центр населеного світу. У 1450-і роки на замовлення португальського короля Афонсу V Фра Мавро виготовив для його дядька Енріке Мореплавця велику карту всього відомого на той час світу, яка відобразила стан географічних знань європейців напередодні Великих географічних відкриттів — так звану Карту Фра Мавро. У роботі над цією картою муранському ченцю сприяв мореплавець Андреа Б'янко. Детально представлено територію Золотої Орди [*Пачкалов А. В. К вопросу о*

локализации топонима Calmuzi Sara на карте Фра-Мавро (1459 р.) // Annali di ca 'Foscari. Rivista della facolta di lingue e letterature straniere dell'universita ca 'Foscari di Venezia. XLVI, 1. Venezia, 2007. P. 311—318].

З кінця XV ст. на розвиток європейської картографії значний вплив мали винахід гравіювання та друку і поява й поширення в Європі праці «Географія» К. Птолемея. Розвій картографування у Центральній Європі визначила карта Німеччини та сусідніх країн кардинала Миколи Кузанського, укладена приблизно у 1460 р.

1482 р. Бертран Хайме (Жауме), каталонський картограф. Портолан Середземного моря та Чорне море. Через нього можна простежити становлення Кримського юрту як самостійної держави та вихід його з-під влади Золотої Орди. На морській карті 1482 р. Хайме Бертрана над Кримом на правому березі Волги поблизу столиці Золотої Орди Сараю сидить на подушках правитель Золотої Орди з кривим мечем і круглим щитом з тамгою, поруч із підписом «Хан Тартарії». На сході є зображення імператора набагато більшого розміру зі скіпетром і державою, що називається «La Gran chan Amperator de Tartaria», який недвозначно поглядає на Захід, на правителя Русі (Rey de Rossia), який, своєю чергою, дивиться на свого східного опонента.

Яке саме державне утворення на карті 1482 р. вважається «Руссю» — визначити важко. Імовірно, що Московія, адже капелюх «короля Русі» (тюрбан) ідентичний капелюху царя Тартарії, що вказує на політичний зв'язок із Золотою Ордою або «цивілізаційний» зі Сходом взагалі. Великого князівства Литовського, Жемайтійського і Руського або Руського воєводства Польського королівства з центром у Львові це не могло стосуватися. Після виходу Великого Московського князівства з-під безпосередньої влади Орди 1480 р. воно з деяким запізненням потрапляє на портолани як королівство (суверенна держава).

Зверніть увагу, що всі найважливіші об'єкти на карті мають двомовні підписи, як латинською, так і турецькою. Цей факт свідчить про те, що портолан використовували також османи – лоцмани чи географи. Прапор із хрестом святого Георгія, й досі майорить над Кафою, хоча османи захопили півострів за 7 років до створення карти. **Найдивовижніше те, що ми чи не вперше бачимо на цій карті топонім «Крим»!** Напис позначає півострів червоним чорнилом, щоб привернути увагу глядача. У письмових джерелах східного походження топонім «Крим» зустрічається ще в XIII ст. До появи цієї карти, а часто й пізніше, західні картографи позначали півострів і частину Північного Причорномор'я назвою «Газарія», що походить від етнотопонімів «Гацар» (Хазарія) [*Фоменко, 2011*], Таврика тощо.

1489 р.Портолан генуезця Альбіно де Канепа (Albino de Canepa). Італійський картограф. Про нього відомо дуже мало, крім того, що він громадянин Генуї.

На його карті все Північне Причорномор'я марковано прапорами республіки святого Георгія — Генуї, хоча карта датована 1489 р. Цей графічний прийом зображення прапора, що впізнається, на картах у XV—XVI ст. демонстрував читачеві, кому належить ця територія. Кримський півострів позначений як «Gazaria» (Газарія), але на північ мініатюрист помістив два

величезні ханські намети, що побічно свідчить про політичні зміни в регіоні, причому не на користь європейців.

Тартарія на європейських картах XVI ст.

Розрив зі спадщиною Птолемея відбувається на початку XVI ст. На португальській карті (1501-1504) Тартарією називали територію між Ісартус (Яксартус) до Оккардо (Обі), до Уральських гір.

У цей період Кримське ханство на графічних полях європейських карт обзавелося кордонами, іконографією правителя, побутовими деталями та ін. атрибутами картографічної державності.

1505 р. Планісфера де Кавері (іт. Il planisfero di Caverio), також знана як карта Каверіо, Канеріо або Канері — карта світу, створена генуезьким картографом Ніколо де Кавері близько 1505 р. Карту нанесено на пергаменті від руки й розфарбовано. Має десять секцій, які разом складають прямокутник 225×115 см. Зберігається у Національній бібліотеці Франції.

Українські землі не підписані, московитські на карті – ROSSIA.

Назва «Tartaria» зустрічається на карті двічі. В центрі Золотої Орди, що називається на карті «Tartaria», у червоно-синьому розкішному наметі, над яким майорить червоний двокінцевий стяг із золотою джучидською тамгою, на низькому троні сидить правитель. Це єдине антропоморфне зображення на карті, що свідчить про його особливе значення.

1507 р. Топонім «Tartaria Precopiensis» (**Перекопська Татарія**) вперше з'явиася на карті видатного українського картографа **Бернарда Ваповського** і **Марко Беневентано** (Marco Beneventano), яка була видана в 1507 р. як «Tabula Moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie» (Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви). Надрукована ця мапа була в Римських виданнях «Географії» Птолемея 1507 та 1508 рр.. За основу було взято карту Миколи Кузанського.

Найзахідніша гілка «тартарських» народів – «Tartaria Precopiensis» розміщена на східному березі річки Дніпро.

1525 р. (жовтень). Венеція. Перша рукописна карта Московії була створена Баттіста Аньєзе.

Баттіста Аньєзе (Battista Agnese; бл. 1500—1564), італійський картограф родом з Генуї, який працював у Венеції. Він спирався на відомості, отримані від Дмитра Герасимова – московитського посла до Римського папи, дипломата і перекладача.

На порівняно невеликій карті Московії присутні сім етнонімів «Тартарія» і «Тартари» та одне зображення «MAGNUS TARTARUS OCCIDENTALIS». Позаду правителя Тартар поміщене місто з наметів. Сусідами московитів на сході представлені Ногайскі і Шібанські тартари (Nogai tartari, Sciabani tartari), а при впадінні Ками (не підписано) у Волгу позначено татарське місто Казань (Casanum tatarum), і на півдні – Перекопські, тобто кримські, тартари (Precopite tartari). Просто Тартарія (Tartaria) розташована між нижньою течією Дніпра й Азовським морем; Тартарія Азійська – по обидва береги Волги; Тартарія розташована над Casanum tatarum. Ще одна Тартарія знаходиться в Західному Сибіру, де і сидить MAGNUS TARTARUS.

1512 р. Весконте Маджоло. Весконте Маджоло (Vesconte Maggiolo; 1475-1549), також пишеться Майолло та Майоло, був генуезьким картографом. Він народився в Генуї, в одній з великих морських держав середньовічної Італії та важливому центрі банківської справи за його життя. Він не лише народився в сім'ї картографів, але й отримав монополію Республіки на понад 150 років для забезпечення незмінної якості цих важливих навігаційних інструментів. Тому йому судилося стати одним із найвидатніших картографів XVI століття.

Можливо, був товаришем моряка-дослідника Джованні да Верраццано.

Спочатку працював та вчився в Генуї (карта світу, 1504 р.). Потім з 1511 по 1518 рр. працював в Неаполі. Перебуваючи в Неаполі він створив, зокрема, два атласи, три морські карти та морську планісферу, перш ніж він був відкликаний до Генуї дожем Оттавіано Фрегозо в 1518 році.

Маджоло отримав посаду «Magister cartarum pro navigando», яка супроводжувалася платнею 100 лір на рік. У 1521 році генуезький сенат підтвердив його посаду та довічну платню, а в 1529 році він отримав право передати їх своєму синові. Остання відома робота Маджоло була опублікована в 1549 році, через рік після того, як він став першою людиною, яка використала термін «Rio de Amaxones» для позначення наймогутнішої річки Південної Америки (Амазонки) на карті.

Знаменитий морський атлас Весконте Маджоло складається з чотирьох карт (пергаментів), які були зроблені в Пармі в 1512 році. Оригінал знаходиться в Biblioteca Palatina в Пармі. Існують численні карти-портолани, атласи та принаймні дві інші карти світу Весконте Маджоло: одна з Генуї, 1531; інша, що зберігається в публічній бібліотеці в Тревізо (італійською мовою), датована Генуєю, 1549.

Карти в атласі є прекрасними зразками мистецтва італійського Відродження. Вони намальовані красивою палітрою основних кольорів, які підсвічуються золотом. По-перше, це детальна карта Африки та її північного, західного та південного узбережжя, а також сусідніх регіонів Середземномор'я та Європи. На другій карті показано Чорне море та Малу Азію, а також Грецію та Східне Середземномор'я, а на третій – Центральне та Західне Середземномор'я, Пелопоннес і Крит. Нарешті, на четвертій карті показано узбережжя Північного моря та Атлантичного океану Західної Європи, Британських островів і Північної Африки.

На карті «Африка…» 1512 р. бачимо загальні обриси узбережжя Чорного моря та ближчі держави: Туркія (Туреччина), Команія (половці), Тартаро (Тартарія), Полонія (Польща), Россія (Русь).

З ослабленням Монгольської імперії та держави Золота Орда зображення сарайського правителя на картах поступово зменшується у розмірах, змінюється також його титулатура – слово «імператор» редукується.

Цар Tartaro. Ця карта демонструє європейському читачеві не агресивний образ «Tartaro». Причому тут ми бачимо не збірний образ східного тартарського імператора, а іконографію кримського хана.

Але на його ж портолані 1541 р. мініатюра «Tartaro» набуває вже «страшного» вигляду. Тут ми бачимо озброєного та дуже небезпечного «Tartaro» з величезним кривим мечем.

Яке саме державне утворення вважається «Руссю» — визначити важко. Імовірно, що Московія, адже капелюх «короля Русі» (тюрбан) ідентичний капелюху царя Татарії, що вказує на політичний зв'язок із Золотою Ордою або «цивілізаційний» зі Сходом взагалі. Великого князівства Литовського, Жемайтійського і Руського або Руського воєводства Польського королівства з центром у Львові це не могло стосуватися. Після виходу Великого Московського князівства з-під безпосередньої влади Орди 1480 р. воно з деяким запізненням потрапляє на портолани як королівство (суверенна держава). Певну загадку становить те, що мав автор на увазі під таким анахронізмом, як «Команія» [*К. Галушка, 2014*].

У 1527 році він створив карту із зображенням подорожей Джованні да Верраццано. Ця карта мала серйозну помилку (однойменні «Море Верраццано» та «Протока Верраццано», які зображували велике море, яке, як вважають, було Тихим океаном, через вузьку протоку на східному узбережжі Північної Америки), оскільки Верраццано неточно описував північноамериканський континент. Ця помилка продовжувала відображатися на картах більше століття. Копія цієї карти 1527 року була знищена під час Другої світової війни.

1513 р. Мартін Вальдземюллер (Martin Waldseemüller; бл. 1470—1520) — німецький картограф та географ, автор «Вступу до космографії» **(1507**). Відомий завдяки складанню найбільш ранньої карти, на яку нанесено назву «Америка». Він припустив, що назва «Америка» походить від латинського варіанту імені Америго Веспуччі. Вальдземюллер не знав напевно і просто намагався пояснити слово, яке зустрічав на інших картах — в тому числі й на карті Кабота.

На «Сучасній карті Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, **Русі,** Пруссії і Волощини» (Tabula Moderna Sarmatie Eur Sive Hungarie Polonie Russie Prussie et Wallachie) найдетальніше показано територію від Одеру до Дніпра і західного узбережжя Чорного моря.

Це одна із перших друкованих карт із назвою «РУСЬ» у заголовку. Це також одне з перших джерел, де західноукраїнські землі позначені як «Русь» (Russia).

Перша друкована карта із назвами «Русь», «Польща» та «Литва» у заголовку і перша друкована карта, де західноукраїнські землі позначені як «Русь» (Russia) це – карта 1507 р. Богдана Ваповського і Марко Беневентано «Tabula Moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Russie, Lithuanie» (Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви).

Карта має дві назви «Русь». Одна Русь (Rvssia) позначена біля м. Холм (на північному сході від Герцинського лісу (Silua Hertinia), друга – біля Львова. Це територія Руського воєводства, створеного в 1434 р. (існувало в 1434–1772 рр.). Позначено також Поділля (Podolia) на південь від заліснених Карпат (Carpatus Mons).

На півдні – **Перекопська Татарія (Tartaria Precopiensis).** А на Кримському півострові уважний європейський читач міг побачити, що Крим на початку XVI ст. позначений як «Таврика Херсонеська, а нині Мала Тартарія».

Українське Лівобережжя подано схематично. На карті вперше позначено багато українських міст, зокрема на Львівщині: Львів (Leopolis), Самбір (Sambor), Стрий (Striy), Глиняни (Gliniani), Буськ (Bujzco), Городок (Grodeck) та ін.

Землі на захід від Одеру названа частиною Великої Німеччини (Magne Germanie pars).

У верхньому правому куті зображено Московське князівство (Dvcatvs Mosckovia), на південь від нього – Біла Русь або Московія (Rvssia Alba sive Mosckovia).

Мапа створена на основі карт Центральної Європи Ергарда Етцлауба та карти М. Беневентано / Б. Ваповського, що входила до Римських видань «Географії» К. Птолемея 1507 р. та 1508 р.

1516 р. Мартін Вальдземюллер.

Мартін Вальдземюллер (Martin Waldseemüller; бл. 1470—1520) — німецький картограф та географ, автор «Вступу до космографії» **(1507**). Відомий завдяки складанню найбільш ранньої карти, на яку нанесено назву «Америка». Він припустив, що назва «Америка» походить від латинського варіанту імені Америго Веспуччі. Вальдземюллер не знав напевно і просто намагався пояснити слово, яке зустрічав на інших картах — в тому числі й на карті Кабота. Пізніше на своїй карті світу 1513 року він замінив слово «Америка» на «Terra Incognita».

З 2005 року карта Вальдземюллера 1507 року є частиною Всесвітньої документальної спадщини ЮНЕСКО.

Він народився близько 1470 року в німецькому містечку Вольфенвайлер. Його батько був м'ясником і переїхав до Фрайбурга (нині Фрайбург-ім-Брайсгау) приблизно в 1480 році. Нині його іменем названо вулицю та площу у Вольфенвайлері.

У 1490 році, у віці близько 20 років, він був зарахований до університету Фрайбурга під ім'ям Мартінус Вальцземюллер. Вивчав математику і географію.

Одним із його вчителів був Грегор Рейш, який познайомив його з космографією. Під час навчання познайомився з Матіасом Рінгманном з Ельзасу. Після навчання Вальдземюллер і Рінгманн разом подорожували.

Після закінчення університету він жив у Базелі (Швейцарія), де був висвячений на священника, і, мабуть, отримав досвід друку та гравюри, працюючи з громадою друкарів у Базелі (в його дядька тут була друкарня).

Близько 1505 переїхав до Лотарингії, в містечко Сен-Дьє-де-Вож. .

Під патронатом Рене II, герцога Лотарингії, там утворилася асоціація вчених-гуманістів. Вони називали себе «Gymnasium Vosagence», а їхнім лідером був Вальтер Луд. Мартін Вальдземюллер викладав там як професор космології і водночас працював картографом разом із Рінгманном, який був професором латини.

Початковим наміром асоціація вчених-гуманістів було видати нове видання «Географії» Птолемея. Вальдземюллера запросили приєднатися до групи та внести свої знання з картографії. Незрозуміло, як він привернув увагу групи, але Люд пізніше описав його як майстерного картографа. Матіас

Рінгманн також був залучений до групи через його попередню роботу з географією та знання грецької та латинської мов.

1507 р. Вальдземюллер спільно з Матіасом Рінгманном розробили та опублікували твір «Вступ до космографії» з картою світу, вживши для назви одного з континентів слово «Americа». Зображення цієї невідомої землі вперше з'явилося роком раніше на карті Джованні Маттео Контаріні.

1513 р. одна з карт Вальдземюллера була опублікована у виданні «Географії Птолемея» Йоганном Шоттом.

1516 р. Вальдземюллер видав ще одну великомасштабну настінну карту світу на дванадцяти друкованих аркушах — «Карту морських мандрів португальських мандрівників» (Carta marina navigatoria Portvgallen navigationes).

1520 р. Мартін Вальдземюллер помер у Сен-Дьє.

«Carta marina navigatoria Portvgallen navigationes» (Карта морських мандрів португальських мандрівників). Надрукована в Страсбурзі. Основою цього видання послужила карта Ніколоса де Кавері. Кожен фрагмент карти має розмір 45,5×62 см, загальний її розмір досягає 1,28×2,33 метра. Це великомасштабна настінна карта світу на дванадцяти друкованих аркушах.

Українські землі на карті це – Поділля, московитські – Руссія та Московія.

Четвертий аркуш карти «Тартарія». Тартарія включає ряд територій Московського царства і Далекого Сходу: монголи живуть в «справжній Тартарії» («Terra Mongal et que vera Tartaria dicitur»), а дві тартарські провінції — Tartaria Corasine (змішання Хорасана і Хорезму) і Tartaria Torquesten (Туркестан) — знаходяться південніше, на схід від Каспійського моря. Ці дві Тартарії замінюють, відповідно, птолемеївські Скіфію, Согдіану і Бактрію. Протягом XVI століття відбувається «наступ» сучасних назв на територію, раніше відношувану до Тартарії; зокрема, у Ґерарда Меркатора (1541) й Абрагама Ортеліуса. На карті світу Абрагама Ортеліуса (1564) Тартарія розташовується далеко на півночі Азії, займаючи невизначене становище між Московією і Далеким Сходом [*цит. за: Gorshenina, Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. — Droz, 2014. 702 p.*].

Опис карти. Вона характеризується своїм прямолінійним зображенням із масштабами горизонтальної та вертикальної осей, а також використовує набір допоміжних ліній із 16 центрами на круговій лінії та центральною точкою, що призводить до дуже сильної подібності до карти Кавері 1506 року.

Рівень декоративного оформлення виглядає дещо зниженим порівняно з його картою 1507 року. «Carta Marina» має такий самий розмір, як його карта 1507 року, і містить значно розширену та виправлену географічну інформацію. Точніше, якщо мова йде про узбережжя Венесуели та Бразилії.

«Carta Marina» можна вважати першою друкованою морською картою в усьому світі. Частково через суперечки навколо його раннього позначення Західної півкулі як «Америка» Вальдземюллер опускає це слово в «Carta Marina» і заявляє, що Північна Америка пов’язана з Азією.

Карта 1516 року, на відміну від карти 1507 року, показує існування не Тихого океану, а сильно зменшеного материка Південної Америки. Зображення Вальдземюллером цього фрагмента континенту не відрізняється від відомої

«планісфери Кантіно», карти, відомої як «карта адмірала», яка міститься у виданні Вальдземюллера «Географії» Птолемея 1513 року, і тому її можна знайти не лише в «Carta Marina».

Стратегічно розташувавши лівий список, картограф залишив відкритим питання про те, чи була протока, яка забезпечує вихід до Тихого океану. Однак Бальбоа вже в 1513 році відкрив, що на захід від Центральної Америки є океан.

1522—1525 рр. Лоренц Фріз. Карта «TAB[ULA] MOD[ERNA] TARTARIE». Страсбурзькі видання «Географії» Птолемея. Формат 35.2 x 47.0 см. Тартарія (TARTARIE) починається за Волгою. Біла Русь (Russia Alba) позначена між Дніпром і Доном. Білоруські землі позначені як Московія.

1525 р. Паоло Джовіо (Paolo Giovio; 1483–1552), італійський лікар, історик, колекціонер.

Назва карти «Paolo Giovio MOSCHOVIAE Tabula ex relatione De / metrii (l)eg(a)ti descripta sicuti ipse a pluribus / accepit cum totam provinciam minime se pera / grase fateatur. Anno M.D.XXV Me(n)se Octob» (Карта Москви була складена за відомостями посла Димитрія, які він сам запозичив у інших, оскільки, за його визнанням, відвідав лише невелику частину всіх провінцій. Рік 1525, місяць жовтень).

Українські землі на карті – PODOLIA (Поділля). Позначено дві Тартарії (Tartaria) - одна між Дніпром і Доном, друга - на схід від Волги.

1525 р. Баттіста Аньєзе. На порівняно невеликій карті Московії присутні сім етнонімів «Тартарія» і «Тартари» та одне зображення «MAGNUS **TARTARUS** OCCIDENTALIS». Позаду правителя Тартар поміщене місто з наметів. Сусідами московитів на сході представлені Ногайскі і Шібанські тартари (Nogai tartari, Sciabani tartari), а при впадінні Ками (не підписано) у Волгу позначено татарське місто Казань (Casanum tatarum), і на півдні - Перекопські, тобто кримські, тартари (Precopite tartari). Просто Тартарія (Tartaria) розташована між нижньою течією Дніпра й Азовським морем; Тартарія Азійська – по обидва береги Волги; Тартарія розташована над Casanum tatarum. Ще одна Тартарія знаходиться в Західному Сибіру, де і сидить MAGNUS TARTARUS.

1529 р. Конте ді Оттомане Фредуччі (Conte di Ottomano Freducci; XV ст. -поч. XVI ст.). Жив і працював в Анконі між кінцем XV ст. і першою половиною XVI ст. Як засвідчує сучасник Ф. Ферретті в «Diporti notturni», кілька членів родини Фредуччі відзначилися в Анконі своїм досвідом картографів, малюючи карти такої ж цінності, як і ті, що походять із місць із добре відомою картографічною традицією, таких як Лувен, Антверпен, Венеція та Рим. Насправді картографом був Оттомано Фредуччі, син того Лілло або Леліо, якого називали «турком з Анкони» за його відданість Мураду та його міністрам, з якими він спілкувався під час своєї професії купця, особливо в Константинополі, де він виконував делікатну діяльність, особливо коли місто потрапило до рук Мехмета II у 1453 році.

На знак поваги до своїх «турецьких симпатій», як кажуть джерела того часу, Лілло Фредуччі хотів назвати свого сина Османом, таким чином повторюючи назву імперського роду Османів, від якого він отримав захист і прихильність. Осман, який «у турецьких любовних справах не поступався

своєму батькові», впавши в злидні через громадські та приватні нещастя, звернувся за допомогою до Мехмета II, якому він висловив почуття вдячності, доручивши Джованні Маріо Філельфо, синові гуманіста Франческо, написати поему «Amyris, seude vita rebusque gestis… Mahometti Turcorum principis».

На портолані 1529 р. майстра з Анкони Конте ді Оттомане Фредуччі в художній формі показано становлення державності Кримського юрту. Збірний образ тартарського правителя (художник втілив його в образі Тамерлана) поміщений у Північному Причорномор'ї поблизу Криму у межиріччі Дніпра та Дону над регіоном «Куманія». На мініатюрі правитель Тартарії сидить на низькому троні, озброєний східним щитом і кривим мечем. Його погляд спрямований у бік Заходу, на «Короля Русі». За спиною владики поміщений топонім «Tartaria», а під ногами текст латиною, що складається з 8 регістрів, який повністю наводиться нижче. Зазначимо, що протографи такого тексту зустрічаються на генуезьких портоланах другої половини XV ст.

«Цей імператор називається «Великий Тартарус» («Magnus Tartarus»), і у своїй державі він має велику могутність. За його наказом можуть зібратися двісті тисяч вершників і безліч піших воїнів. Що ж до способу життя тартар, то він дуже відрізняється від життя в місті. Вони мають загрозливий зовнішній вигляд і образ, що відштовхує: широкі обличчя і маленькі очі. Їхні житла та міста, в яких вони живуть зі своїми сім'ями, складаються з возів, які вони переміщують за допомогою коней та бугаїв. Земля їх є низинною долиною. З-поміж їхнього народу вийшло багато діяльних і могутніх правителів, і особливо один, який приєднав до своєї імперії володіння Візантії в Малій Азії, обидві Вірменії, Месопотамію, землю Халдеїв, Сирію, Мідію, Персію і навіть частину Індії; під час завоювань він піддав вогню багато міст, а звали його «великий Тамерлан».

Морську карту, складену в 1538 році, яка включає західне узбережжя Африки та Європи, й іншу карту на пергаменті, що зберігається в Державній бібліотеці Лукки, яка включає майже всю Європу, північне узбережжя Африки, Азійську Туреччину аж до Червоного моря, зазвичай приписують Оттоману Фредуччі.

1540 р. Баттіста Аньєзе. Портолан басейну Чорного моря. Українські історико-географічні землі – PODOLIA (Поділля) та RUBEA RUSSIA ALBA (Червона Русь), а московитські – **Тартарія** (Tartaria). На сході представлені Ногайскі і Шібанські тартари (**Nogai tartari, Sciabani tartari**).

Наприкінці XV ст. почалися подорожі європейців до Московії, їхні повідомлення вплинули на картографію Тартарії. Особливе місце займали «Записки про Московію» (1549) Зиґмунда фон Герберштайна.

1546 р. Карта із «Записок про Московію». Автор **Зиґмунд фон Герберштайн**. Гравер Авґустин Гіршфоґель. На карті з'являється шлях до Китаю через Північний океан. Українські землі не підписано. Позначено міста: Київ, Кам'янець, Черкаси, Очаків і т. д. Між Азовським морем і Каспійським морем – Тартарія (Tartaria), в пониззі Волги – Ногайські Тартари, за Каспійським морем – Сибір.

1540 р. Себастьян Мюнстер. Карта "POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA" (Нова карта Польщі та Угорщини). Вперше ця карта була надрукована

в “Geographia Universalis”. Гравером карти був відомий німецький художник Ганс Гольбейн-молодший. Формат мапи 34,5 х 25,7 см.

«Географія» і «Космографія» містили карту українських земель під назвою «Польща та Угорщина» (Poloniae et Ungariae). Ця карта значною мірою базується на попередній карті, підготовленій Бернардом Ваповським, опублікованій у 1526 році Флоріаном Унглером (Florian Ungler). Ця карта відома на Заході як «Tabula Poloniae» і приписується Йоганну Вапорському (опечатка в назві). Молдавська частина карти створена на основі карти Райхерсдорфера (Reichersdorfer).

Мюнстерське видання, порівняно з оригіналом, містить від 10 до 60% менше деталей в окремих областях. Ця карта, незважаючи на численні недосконалості, була найвідомішою завдяки численним виданням, і саме за нею та супровідними описами формувались уявлення про Русь-Україну. Карта друкувалася до 1588 року, коли Себастьян Генрік-Петрі (Sebastian Henric-Petri) представив абсолютно новий блок, технічно кращий, але не позбавлений старих недоліків розташування та помилок у назві. Вперше на карті позначено Варшаву. Цей блок був вигравіруваний Урсом Графом Старшим із Золотурна.

Карта публікувалася під різними назвами: “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA”, “POLONIA ET VNGARIA XX NOVA TABVLA”, «Landtafel des Ungerlands / Polands / **Rüʃʃen** / Littav / Walachei und Bulgarei» (Карта Угорщини, Польщі, **Русі,** Литви, Волощини і Болгарії), «POLONIA ET VNGARIA Nova Descriptio», “Nouuelle defcription de Poloigne & Hongrie” (Новий опис Польщі та Угорщини).

Мапа регулярно перевидавалася:1542, 1544, 1545, 1550, 1551, 1552 рр. і т. д., аж до 1628 р. (близько 40 видань). У виданнях 1545 і 1552 рр. заголовок в назві карти має позначення “XX”, в інших виданнях – “XV”.

Мапа у 1541-1552 рр. публікувалась у п’яти виданнях «Географії» К. Птолемея латинською мовою, а у 1544-1578 рр. – у декількох десятках видань «Космографії» С. Мюнстера різними мовами. У німецькомовних виданнях вона виходила під назвою «Landtafel des Ungerlands / Polands / **Rüʃʃen** / Littav / Walachei und Bulgarei» (Карта Угорщини, Польщі, **Русі**, Литви, Волощини і Болгарії).

Карти **1550 р.** мають назви “Nouuelle defcription de Poloigne & Hongrie” (Новий опис Польщі та Угорщини) та «POLONIA ET VNGARIA Nova Descriptio».

Мапа цікава тим, що на ній чи не вперше присутні регіональні назви українських земель: Rvssia (Русь; між р. Західний Буг та р. Сян; назву «Русь» вжито один раз на території Руського воєводства.) зі **Львовом (Leopol)**, **Podolia** (Поділля), **Volhinia** (Волинь), **Pokutze** (Покуття), **Codimia** (Кодимія), **Bessarabia** (Бессарабія) та ін. Показано сусідів українських історико-географічних регіонів – Молдову (Mvldavia), Трансільванію (Transilvania), Волощину (Valachia) та ін.

Себастьян Мюнстер на цій карті вперше позначив Кодимію.

На карті з'являється «герб» Кримського ханства - **тамга.** Дизайн її своєрідний. Це похідна від тамги хана Узбека (версія 1312). Чорна тамга вписана в червоне гербове поле та вміщена над Азовським морем. Над цим «гербом» показано назву регіону, яка кочуватиме за європейськими картами кілька

століть — «Мала Тартарія» (**Tartaria minor**). Сам Кримський півострів «належить» перекопським тартарам («**Tartaria Precopens**»). Кримська топоніміка на карті лапідарна: на перешийку вже відзначено укріплення - «Precop»; «Coslo» (Євпаторія); «Kerkel» та «Moncop» (Мангуп).

Тарак-тамга (крим. taraq tamga) — герб кримських татар, родовий знак династії Ґераїв, що правила в Криму. У дослівному перекладі з кримськотатарського — «гребінь-тамга», «тавро». Першим цей символ почав використовувати засновник Кримського ханства Хаджі I Ґерай (кримський хан у 1427–1456, 1456–1466 рр.). Відтоді знак є символом ханської влади.

На північному сході від Києва позначена Біла Русь (Rvussia Alba), і вже далі на схід – Московія (Moscovia).

Біла Русь та Московія знаходяться на схід від Дніпра, в районі річок Десни і Сейму. Розташування річок та міст на мапі ще доволі приблизні, але можна чітко локалізувати по кордоні річок Сейм (де видно Путивль та Рильськ) та Десни. За цим кордоном починається на мапі Московія. Цікава сама назва міста Москви – Moschia (Мосхія). В праці (1773) В. М. Татищева та Г. Ф. Міллера “Исторіиа россійская с самых древниейших времен неусыпными трудами через триттсать лѣт собранная и описанная покойным тайным совѣтником и астраханским губернатором Васильем Никитичем Татищевым: Том 2” теж згадується топонім «Мосхїя» (ріка).

1550 р. Баттіста Аньєзе. Портолан басейну Чорного моря. Українські історико-географічні землі – PODOLIA (Поділля), а московитські – **Тартарія** (Tartaria).

1550 р. Баттіста Аньєзе. Портолан басейну Чорного моря (Біла Русь, Тартарія та Московія). Українські історико-географічні землі – RUSSIA ALBA (Біла Русь), а московитські – **Тартарі**я (Tartaria) та Моска царство (Московія; **MOSHA REGIA**).

1553 р. Якопо Маджоло (Iacopo Maggiolo; ? – Генуя, бл. 1605) – італійський картограф. Він також був відомий як Джакопо (Jacopo) або Джакомо (Giacomo).

Належав до родини генуезьких картографів, Якопо був молодшим сином Весконте Маджоло (Vesconte Maggiolo; 1475-1549) та братом Джованні Антоніо (Giovanni Antonio). З 1529 року, коли він, ймовірно, був ще дитиною, він займав разом зі своїм батьком офіційну посаду «Magister cartarum pro navigando» для Республіки Генуя, повністю замінивши його після його смерті. Картографічне виробництво Якопо, як і його батька, дуже плідне між 1551 і 1573 роками, було зосереджено на Середземноморському басейні.

Його перший збережений документ, що зберігається в Баварській державній бібліотеці, датується 1551 роком, останній був підписаний у 1602 році, через 29 років після попереднього. Існує гіпотеза, що це була робота, завершена роками раніше, і що Маджоло сфальсифікував дату, щоб переконати генуезький уряд продовжувати виплачувати йому зарплату, яку він отримував до 1605 року. Музей Галілея у Флоренції володіє морською картою Середземного моря, Чорного моря та європейського узбережжя Атлантичного океану, датованою 1565 роком.

Не маючи спадкоємців, його племінник Корнеліус, син Джованні Антоніо, пішов його стопами, отримавши посаду «магістра» через шість років після смерті дядька.

1553 р. Портолан Середземного та Чорного морів.

На карті ми бачимо озброєного та дуже небезпечного **«RE DE Tartaria»** (Короля Тартарії) з величезним кривим мечем та «RE DE Moschovia» (Короля Московії).

1563 р. Портолан Середземного та Чорного морів.

На портолані. Джакомо Маджоло зображено **«RE DE Russia» (Короля Русі), «RE DE Tartaria» (Короля Тартарії) та «RE DE Moschovia» (Короля Московії)**. Всі вони сидять на тронах.

В Північному Причорномор'ї, де практично над усіма містами майорять прапори з символікою Османа, знаходиться величезний ханський намет, розшитий золотими візерунками. Перед ним на високому європейському троні сидить «Тартарський Король» у чалмі та з пишними вусами. Художник не забезпечив «Re de Tartaria» ніякою зброєю, і виглядає він, як не дивно, зовсім не агресивно. Погляд «Короля» спрямований на Схід. А над розкішним наметом, що маркує ханську ставку, майорить прапор із зображенням золотого півмісяця на червоному тлі (на всіх інших прапорах поле жовте, а півмісяць червоний). Таким чином мініатюрист продемонстрував нам особливий статус Тартарського Короля; а в епоху середньовіччя, як відомо, символ грав величезну роль.

1573 р. Портолан Середземного та Чорного морів.

1562 р. Ентоні Дженкінсон. Карта «RUSSIAE, MOSCOVIAE ET TARTARIAE DESCRIPTIO…» **Ентоні Дженкінсона** (Anthony Jenkinson), службовця Англійської Московської компанії, складена за результатами подорожей в Середню Азію і Персію (1557-1564), вирішальним чином вплинула на зображення Центральної Азії, перш за все Туркестанського басейну. На відміну від античних карт, на яких Яксарт (Сирдар'я) впадає в Каспійське море, на карті Дженкінсона річка тече на північ, через області Taskent (Ташкент) і Boghar (Бухара); Амудар'я бере початок в околицях Shamarcandia (Самарканд) і зливається з Сирдар'єю, що впадає потім в озеро Kitaia Lacu (ймовірно, Аральське море). Озеро з'єднується з Північним океаном річкою Oba (Об). Пошуки північного морського шляху відбилися і на карті Тартарії Меркатора (1569), а потім на Атласі фламандського картографа Йодокуса Гондіуса (1606); назва міста Cambalich (Пекін) повторюється (Cambalu) на узбережжі Тихого океану. Ймовірно, під впливом російської топонімії кордони Китаю доходять до озера Kitaia, з якої витікає річка Об. Описи Дженкінсона й Меркатора в цілому точно відображають (багато в чому помилкові) уявлення європейців про північно-східну Азію другої половини XVI ст.

Е. Дженкінсон подорожував у Бухару в 1557-1559 рр., після цього ще двічі в Росію. Під час однієї з цих подорожей доїжджав до Персії. Віньєтки засновані на виданнях подорожей Марко Поло. На них зображені етнічні та міфічні сцени, місцеві жителі в національному одязі, тварини. Карта опублікована в атласі

Абрагама Ортеліуса (1527-1598) «Theatrum Orbis Terrarum». Перше видання атласу вийшло в Амстердамі в 1570 р., потім атлас видавався до 1612 р.

1565 р. Джорджіо Сідері Каллапода (Georgio Sideri Calapoda Cretensis), венеціанський картограф. Народився у Кандії (Крит). Відомо про його діяльність у період 1537-1565 рр. Відомі його вісім рукописних збірок портоланів і морських карт.

Європейські картографи, безсумнівно, мали інформацію про васальні відносини Кримського ханства до Османів. Ось які художні прийоми використовували картографи, щоб продемонструвати у своїх роботах цей концепт.

1565 р. Портулан Середземного моря, Чорного моря, Червоного моря та північно-східної ч-ни Атлантичного океану (Туреччина і Чорне море).

На його морській карті (карту він створив у Кандії на Криті) в районі Північного Причорномор'я (Чорноморське й Азовське узбережжя, Кубань) ми бачимо прапори, де на червоному, синьому і коричневому полях зображено золотий півмісяць. Полотнища подібного дизайну він поставив і над столицею османів Стамбулом і на османському узбережжі Чорного моря (сучасна Туреччина).

Така сама ситуація з прапорами міститься і на інших портуланах Джоржіо Сідері.

Українські землі (Правобережжя) – Русь (RUSIA).

Пошуки північного морського шляху відбивалися і на карті Тартарії **Г. Меркатора** (1569), а потім на «Атласі» фламандського картографа Йодокуса Гондіуса (1606); назва міста Cambalich (Пекін) повторюється (Cambalu) на узбережжі Тихого океану. Ймовірно, під впливом російської топонімії границі Катая доходять до озера Kitaia, з якої витікає річка Об. Описи Дженкінсона і Меркатора в цілому точно відбивають (багато в чому помилкові) уявлення європейців про Північно-Східну Азію другої половини XVI століття [*Gorshenina, 2014*].

1569 р. Герард Меркатор. Карта «Tartaria». Межі Тартарії – від Чорного моря до Тихого океану, включаючи всю Центральну Азію (до Китаю). Західна межа Тартарії – Московія.

1570 р. Фернан Ваш Доураду (порт. Fernão Vaz Dourado) (приб. 1520-1580) – португальський картограф XVI століття.

Належить до третього періоду старої португальської навігаційної картографії, яка характеризується зменшенням впливу Птолемейських уявлень про орієнтування та більшою точністю опису країн і континентів. Про його історичну фігуру відомо небагато.

У відомих роботах Доураду відзначають найвищу якість та красу виконання, він був одним із найвидатніших картографів свого часу. Більшість його карт, написаних від руки, мають відносно великий масштаб і включені в навігаційні атласи.

Фернан Дурадо на портолані **1570 р.** демонструє дизайн османського герба, який подібний до європейського. Гербове поле розділене на 4 частини: ліве верхнє та праве нижнє забарвлені у синій колір, а праве верхнє та ліве нижнє – у червоний. У кожному вписано золотий півмісяць. На цьому

розкішному портолані присутні лише два подібні герби: над Кримом та в Анатолії.

На портулані показану Малу та Велику Вірменію, які тоді простягалася від Чорного до Каспійського моря і займали території, де нині знаходиться Грузія, Азербайджан і більша частина східної Туреччини, включаючи священний для вірмен Арарат.

Відомо про шість наступних атласів у період 1568—1580 років:

- 1568 - 20 рукописні листи пергаменту, присвячені D. Luiz de Ataíde (Національна Бібліотека, Мадрид);
- 1570 - 20 рукописні листи пергаменту (Хантінгтонська Бібліотека, Сан Маріно, США);
- 1571 - 20 рукописні листи пергаменту, два з яких були вкрадені в XIX столітті (Torre do Tombo, Лісабон);
- приб. 1576 - 20 рукописні листи пергаменту (Національна Бібліотека Португалії, Лісабон);
- 1575 - 21 рукописні листи пергаменту (Британський Музей, Лондон);
- 1580 - 20 рукописні листи пергаменту (Національна Бібліотека Португалії, Лісабон).

Атлас 1568 р. містить першу карту Цейлона (сучасна Шрі-Ланка) і Японії у великому масштабі, потім скопійовану багатьма іншими картографами.

Історична довідка.

Мала Вірменія чи лат. Armenia Inferior (вірм. Փոքր Հայք, грец. Αρμενία Μικρα) — область у верхів'ях річок Євфрат, Лікус та Галіс, межувала з Понтом на півночі, Великою Вірменією на сході (кордон проходив по Євфрату), Сирією та Кілікією на півдні (кордон по горах Тавр), Каппадокією на заході. У ранніх середньовічних європейських джерелах Малою Вірменією іноді помилково іменувалася Кілікія або Кілікійське царство, які насправді знаходилися на південь від Каппадокії.

Велика Вірменія (вірм. Մեծ Հայք, трансліт. Mets Hayk;[1] лат. Armenia Maior; дав.-гр. Μεγάλη Ἀρμενία, пехл. Buzurg Armenā, груз. დიდი სომხეთი) — стародавня і ранньосередньовічна вірменська держава на просторах Вірменського нагір'я, що існувала з 331 р. до н. е. по 428 р. н. е. Королівство було засноване Єрвандом III, сатрапом Вірменії, який проголосив незалежність своєї держави після завоювання Александром Македонським перської імперії Ахеменідів.

1570 р. Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius;1527—1598). Карта «Tartariae» (Тартарія). Тартарія простягається від Казані до Кумула (Camul), межує зі володіннями Великого князя московського, Грузією, Персією й Тибетом, і омивається Чорним морем, Каспійським морем, і Скіфським океаном. Нею править Великий Хан, що «по-тартарськи» означає «імператор».

У володіння Великого Хана на мапі входять такі землі й народи: Астракан, Казан, Туркестан – Царство, де кількість племен досягає цифри 900, Маверанахр, Чагатай, Самарканд, Чарсіан, Istigias, Tacalistan, Камул, Тангут, Chiorsa. На півночі – Черемиська орда, Турбонімська орда, орда Мекритів, а також: Usezucanorum horda, Chiesanorum horda (мабуть, Казанська орда), Башкирська орда, Сибірська орда; царства Табор; земля Chiorsa, Баргу.

1570 р. Абрагам Ортеліус. Карта «Asiae nova descriptio» (Азія). Тартарія (Tartaria) на карті це — Західний Сибір. Західний Сибір — частина Сибіру, розташована між Уральськими горами на заході та річкою Єнісей на сході. Точні копії карти – видання 1579 р., 1595 р. і т. д.

1581 р. Абрагам Ортеліус. Карта «Asiae nova descriptio» (Азія). Тартарія (Tartaria) це — Західний Сибір. Але територія Тартарії, на відміну від карти 1570 р., зафарбована в один колір зі Східним Сибіром.

1593 р. Герард де Йоде. Карта «Asia Partum Orbis Maxima» (Азія - найбільша частина світу). Показано «Лукомор'я» на півночі. Московські землі – RUSSIA. Тартарія – на схід від Волги.

1595 р. **Герард Меркартор.** Карта " **Таврика Херсонеська, у наші часи звана Перекопською або Ґазарою**" (Tavrica Chersonesvs, Noſtra ætate Przecopsa, et Gazara dicitur). Українські землі представлені Поділлям (Podolia), Московія позначена як **Rvssia**е.

Опис карти подано за: Вавричин М. Г. (Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М.Г. Вавричин, Я.Р. Дашкевич, У.Р. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004) та Сосса Р. (ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019) з доповненнями автора.

Кордони держав передано умовним позначенням пунктирної лінії з короткими штрихами-трикутничками.

Кримське ханство на карті підписане як «Крим або Перекопська Татарія» (Crimea seu Tartaria Przecopensis). Кордон «Crimea seu Tartaria Przecopensis» на карті відзначені пунктиром і для більшої наочності тоновані жовтим кольором. На заході Кримський юрт обмежений лівим рукавом естуарію Дніпра; на півночі – річкою Сейм; на сході кордоном ханству служить «Північний Донець, або Малий Танаїс»; на південному сході кордон проходить по правому березі Дону.

Весь півострів, якому автор карти залишив традиційну назву «Таврика Херсонеська», усіяний містами та населеними пунктами, що тоновані здебільшого для наочності червоним кольором. Найбільшим містом у Криму, судячи з мініатюри, є «Феодосія, яка нині називається Кафа». Потім за вагомістю йде Бахчисарай (Bassassaraium). Солхат (Cremum), наприклад, позначений таким самим значком, як Мангуп (Mansopia).

Територія Криму частково спотворена. Бахчисарай («Baccasſaratum») – столиця Кримського ханства розміщена далеко на півночі півострова, так само значно північніше протікає річка Альма («Alma flu.»). Відповідно і кордон між Кримським ханством і володіннями Османської імперії проходить по Кримському півострову в північній частині, збільшуючи таким чином тут територію Османської імперії, яка фактично займала лише вузьку смугу вздовж південного берега Криму (включно з територією сучасного Севастополя) та острівець території навколо сучасної Керчі.

Зображений штриховим знаком на карті цей кордон розфарбуванням суміжних територій не виділений (кордон проходить із заходу на схід по річці Альма і далі по хребту гір).

На заході до Кримського ханства на карті примикає територія Подільського воєводства («Podolia»), яка традиційно помилково показувалась на півдні до гирл Богу (Південного Бугу) та Дніпра, і Великого князівства Литовського («Lithuaniæ Pars»), хоча після 1569 р. це була вже територія Київського воєводства Польщі. Північніше показана частина території Московського царства («Russiæ pars») а також Тартарії («Tartariæ pars»). Останні землі були приєднані до Московського царства ще після завоювання Казанського (1552 р.) і Астраханського (1556 р.) ханств.

Доопрацьована карта Таврики Херсонеської Г. Меркатора згодом входила до численних видань атласу «Theatrum Orbis Terrarum» (або «Novus Atlas») голландського картографа Віллема Янсона Блау (1571-1638) та його спадкоємців, перше видання якого побачило світ у 1634-1635 рр. Особливістю карти «Tavrica Chersonesvs, Noſtra ætate Przecopsa, et Gazara dicitur» («Таврика Херсонеська, у наші часи звана Перекопською або Ґазарою») В. Я. Блау було те, що загалом при незмінності показу політичного та адміністративного розмежування території з одними й тими самими помилками та неточностями, на карті використано два умовних позначення кордонів. Кордон Кримського ханату, власне основної території картографування, позначений пунктирною лінією з дещо товстішими і довшими штрихами, ніж всі інші державні кордони й адміністративні межі.

Таким чином, на картах Польщі В. Ґродецького та А. Поґрабки в ортеліївському опрацюванні та на картах Литви і Таврики Херсонеської Ґ. Меркатора, включно з їх численними наступними переробками, що видавались упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст., уперше було вказано проходження державних кордонів і адміністративних меж на українських землях у складі різних держав. Аналіз зазначених дрібномасштабних карт, на яких нанесено інформацію про політико-адміністративне розмежування територій, показав, що цьому елементу змісту карт тоді не надавали належного значення. Очевидно, що через відсутність на час створення твору необхідної інформації про наявні держави та їх адміністративно-територіальний устрій, карти містили численні неточності як у проходженні кордонів і меж, так і у назвах політико-адміністративних одиниць. Загалом тодішні картографи дуже вільно підходили до відображення такої інформації. Актуалізацію політико-адміністративного розмежування територій при перевиданнях і доопрацюваннях карт не проводили, їх могли без змін видавати десятки років. Автори карт часто запозичували один в одного неперевірену інформацію про таке розмежування, що приводило до дублювання численних неточностей [*Р. Сосса. ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ. 2019*].

1596 р. Джованні Ботеро (Giovanni Botero; 1533—1617), італійський письменник, географ, правник, єзуїт.

Найбільшу славу і популярність Ботеро принесла історично-географічна праця «Універсальні реляції», яка, по суті, була описом усього відомого тоді світу. Написані в 1591—1595 роках чотири частини були опубліковані однією книгою в 1596 році. Вона витримала чимало перевидань та перекладів. Її польські переклади в 1609 і 1613 роках стали популярнішими за «Хроніки світу»

Марціна Бельського. Використовуючи твори авторів різних віків Ботеро, серед інших країн, описав також Україну і Кримське ханство. У праці є опис Поділля, Волині, Галичини, деяких міст (насамперед Києва, Львова, Луцька), розгляд конфесійних питань, характеристика деяких осіб (князя К.Острозького, Київського митрополита Ісидора).

В «Універсальних реляціях» поміщено опис і карту Тартарії.

1597 р. Антоніо Патавіні (Antonio Magino Patavini). Карта "Тартарська Імперія" (Tartarie Imperium).

За: Г.В.Носовский, А.Т.Фоменко. Пугачев и Суворов. Тайна сибирско-американской истории:

«В якості головних міст цієї величезної «Татарської Імперії» на карті Патавіні відзначені тільки чотири міста:

1) столиця «правителя Московського» (Ducis Moscoviae Confinia), тобто, МОСКВА;

2) АСТРАХАНЬ;

3) столиця КАМБАЛУ-КАТАЙ (Cambalu Cathiae metropolis), що знаходиться між верхів'ями Обі і Єнісею, недалеко від Алтайських гір. Тобто – приблизно в околиці сучасних міст Томська і Красноярська. Ймовірно, в XVIII столітті це або близьке до нього місто було столицею Китайської Татарії;

4) САМАРКАНД. Пізніше, в XVIII столітті, Самарканд був столицею Вільної або Незалежної Татарії, землі якої сьогодні називаються «Середньою Азією», а в XIX столітті називалися «Туркестаном». Вони були завойовані Росією в 1864-1876 роках.

Зверніть увагу, що тільки ці чотири міста позначені на карті Патавіні особливими картинками, які зображують міські вежі. Як правило, саме так зображувалися столиці на старих картах. Всі інші міста зображені просто кільцями – як рядові міста.

НАЙБІЛЬШИЙ, явно виділяється значок із зображенням міських веж поставлений Патавіні на місці МОСКВИ. Решта три значки набагато менші. Значить, саме Москва, на думку Патавіні, була головною столицею «Татарській Імперії» кінця XVI століття. Це яскрава обставина повністю пояснює присутність назви «Московська Татарія» на більш пізніх картах XVIII ст. Картографи пам'ятали, що історичною столицею «Татарської» імперії була саме Москва. Тому і називали її «Московською».

Відзначимо, що на карті Патавіні, крім чотирьох згаданих вище імперських столиць, позначених картинками міських веж, є ряд значків у вигляді похідних наметів. Швидше за все, так зображені військові ставки Татарської Імперії».

1598 р. Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius;1527—1598). Мініатюрна карта Московії «Russiae Moscoviae et **Tartariae** Descriptio. Autore Antonio Ienkensono» (Опис Московської Руссії й Тартарії), створена за мотивами карти англійського мандрівника Ентоні Дженкінсона (1529-бл. 1610), який став першим англійським послом в Московії при дворі Івана Грозного.

Українські землі зображено схематично.

Карта була опублікована в «Il theatro del mondo», італійському піратському виданні мініатюрного атласу Ортеліуса «Epitome». Вперше

опублікована в 1598 році, публікація була відновлена в 1655 році, через сорок років після останнього видання голландського оригіналу.

Тартарія на європейських картах XVII ст.

1601 р. Абрагам Ортеліус (Abraham Ortelius;1527—1598). Карта «Tartaria». Тартарія простягається від р. Волга до Тихого океану, на півдні межує з Китаєм. На карті позначена Велика китайська стіна.

1606 р. Йодокус Гондіус-батько (Hendrik Hondius der Jüngere; 1597—1651). Карта «Tartaria». Тартарія простягається від Московії (включно) до Тихого океану, на півдні межує з Китаєм. На карті позначена Велика китайська стіна.

На карті, в Закавказзі, поміщено дві фігури, екзотичні як для цього регіону, так і для європейців. Це «образ тартарина» та «образ самоїда». «Imago Tartari» є воїном, озброєним луком (тятива ослаблена, що свідчить про його мирні наміри) і булавою з гострими шипами. Жителя Крайньої Півночі одягнено в шкуру морського звіра і озброєно гарпуном. Розмова між ними має миролюбний характер. Топонім «Крим. Перекопські Тартари» на цій карті «форсував» річку Сіверський Донець і досяг Іван-озера.

1613 р. Гессель Ґеррітц вигравірував і видав в Амстердамі «Карту Руссії, званої Московією, виготовлена нами з рукопису, накресленого старанням і коштом Федора, сина царя Бориса, і від річки Двіни до інших місць, які відомі як з карт, так і нами додані» (Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta; et ad fluvias, Dwinam, Zuchanam, aliaque Loca, quantum ex tabulis et notitus ad nos delatis fieri poluit, amplificata: ac Magno Domino, Tzari, et Magno Duci Michael Foedrowits omnium Russorum Autocratori Wolodimeriae, Moscoviae et Novogardiae, Tzari Cazaniae, Tzari Astracaniae, Tzari Sibiriae… Dedicato ab Hesselo Gerardo M.DC.XIII. [Amsterdam], 1613) з планом Москви на врізці. **Автор карти Ісаак Маса.**

Зображено Московську державу в межах XVII століття. Зліва вгорі – план м. Москви, праворуч посередині – вид м. Архангельська та мешканців Московії, зліва внизу – щит з титулом царя Михайла Федоровича Романова. На карті «Сибір» знаходиться на лівобережжі Обі, Іртишу і Тоболу в їх нижній течії. Чітко показана межа між Росією й Тартарією (Tartariae), що йде по цих річках. Кримське ханство в склад Тартарії не входить. Обмежував Тартарію територією степами між Дніпром і Волгою, де розташовувалася **Тартарія Перекопська**, або Крим.

1624 р. Філіп Клювер. Карта «SCYTIA et TARTARIA» (Скіфія і Тартарія). Західний Сибір на карті – це Тартарія, Східний Сибір – Скіфія. На карті показана Велика китайська стіна. На північний схід від Каспію – Козаки Тартарські (KASAKI TARTARI).

1626 р. Джон Спід (John Speed). Карта «The Turkish Empire. Newly Augmented by John Speed» (Турецька імперія). Це розширена карта Турецької імперії, що включає Грецію, Валахію, Трансільванію, Поділля, Дике поле (південна частина сучасної України), Закавказзя, Аравійський півострів. На карті зображені Московія та Тартарія (TARTARIA; на північ від Каспійського моря).

Це перша карта регіону Балкан і Близького Сходу, видана в Англії. На ній чітко позначені межі між окремими „державами". Наприклад, кордоном обведений регіон Сирії, де саме в першій чверті XVII століття відбулося „повстання джелали"; керівник повстання Джанпулад-оглу проголосив незалежність захоплених ним областей. Швидше за все, назва карти „Турецька Імперія" відповідає сучасному терміну «Близький Схід». Різні „варіанти" розташування кордонів, що зустрічаються у різних виданнях, швидше за все ілюструють різні думки на політичну автономію чи самостійність окремих провінцій Імперії.

Інформація на карту у поєднанні з історичними даними, дає уявлення про стан турецьких земель у період приблизно з 1570 р. до 1660 р.: після битви при Лепанто (1571), де було розгромлено і знищено турецький флот.

Турецька імперія прийшла в занепад, втратила великі території, зокрема Балканський півострів. Впав і авторитет імперії Після середини XVII ст. настав новий схід Турецької імперії: за допомогою татар після вдалих воєн їй вдалося знову встановити контроль над південним сходом Європи.

1627 р. Петрус Бертіус (Пітер Бертіус; Пітер де Берт, 1565—1629), фламандський богослов, історик, географ і картограф. Карта «Carte de l'Asie» (Карта Азії). На мапі TARTARIAE міститься на схід від р. Волга.

1633 р. Ісаак Абрахамсон Маса. Карта "Novissima Russiae Tabula. Authore Isaaco Massa". На мапі Тартарія (TARTARIAE) міститься на схід від р. Волга.

1634-1635 рр. Віллем Янсзон Блау (1571-1638). Карта "**Таврика Херсонеська, у наші часи звана Перекопською або Ґазарою**" (Tavrica Chersonesvs, Noſtra ætate Przecopsa, et Gazara dicitur).

Це є доопрацьована карта Таврики Херсонеської Г. Меркатора. Яка входила до численних видань атласу «Theatrum Orbis Terrarum» (або «Novus Atlas») голландського картографа Віллема Янсзона Блау та його спадкоємців, перше видання якого побачило світ у 1634-1635 рр.

Особливістю карти В. Я. Блау було те, що загалом при незмінності показу політичного та адміністративного розмежування території з одними й тими самими помилками та неточностями, на карті використано два умовних позначення кордонів. Кордон Кримського ханату, власне основної території картографування, позначений пунктирною лінією з дещо товстішими і довшими штрихами, ніж всі інші державні кордони й адміністративні межі.

Кримське ханство на карті підписане як «Крим або Перекопська Татарія» (Crimea seu Tartaria Przecopensis). Кордон «Crimea seu Tartaria Przecopensis» на карті відзначені пунктиром і для більшої наочності тоновані жовтим кольором. На заході Кримський юрт обмежений лівим рукавом естуарію Дніпра; на півночі – річкою Сейм; на сході кордоном ханству служить «Північний Донець, або Малий Танаїс»; на південному сході кордон проходить по правому березі Дону.

1656 р. Ян Янсон (**Йоганн Янсоніус**). Карта «Magni Mogolis Imperium». Межа Тартарії проходить по Кабулу; опис західних кордонів залишався неточним.

1658 р. П'єр Дюваль (Pierre Duval; 1619-1683). Фундаментальна праця «Le Monde, ou Géographie universelle, contenant la description et les cartes et les

blasons des principaux pays du monde» (у 2 томах) з описом країн та картами, яка перевидавалася багато разів. До 1688 р. було шість видань французькою мовою (1663 р., 1676 р., 1682 р. та ін). У описі Тартарія поділялася на **пустельну** — на захід від Московії — і **стару** — на північному сході материка, за межами Катаю і Кін (Kin), область ближче до Великої Китайської стіни.

На іншій карті Дюваля (1679) **Велика Тартарія** як і раніше займала центральну частину Євразії: північна Тартарія і Кін названі **старою Тартарією** і **Тартарією Кін.**

1665 р. Ян Блау. Карта світу з «Великого атласу». Весь Сибір, Урал, нижня Волга віднесені до «Тартарії» – величезної країни, що розташована між Московією і Китаєм (CHINA). Межа між Тартарією і Московією на мапі Блау проходить – від Чорного моря до Північного, перетинаючи Волгу поблизу Нижнього Новгорода.

1666 р. П'єр Дюваль. Карта «NOUVELLE ET EXACTE DESCRIPTION DU ROYAUME DE POLOGNE & DES ESTATS QUI EN DEPENDENT» (Нова й докладна карта Польщі й залежних держав). На карті Південна Україна – Очаківська Тартарія (**Oczackou Tartares**), Буджак (Budziak) та Перекопська або Мала Тартарія (Precopense ov Petite Tartane).

1672 р. Гійом Сансон та **Юбер Жайо.** Карта «LE ROYAUME DE HONGRIE, ET LES ESTATS QUI EN ONT ESTÉ SUJETS, ET QUI SONT PRESENTEMENT LA PARTIE SEPTENTRIONALE DE LA TURQUIE EN EUROPE. TIRÉ LES MEMOIRES LES PL.' NOUUEAUX. PAR LE Sr. SANSON, GEOGR. ORD." DU ROY» ([Карта] королівства Угорщина і країн, які входили до нього, а тепер складають північну частину Туреччини у Європі. Виконана королівським географом паном Сансоном за найновішими даними). Українське Причорномор'я — Тартарія Буджацька (**Tartares de Bvdziak**), Тартарія Очаківською (Tartares d'Oczakow), Мала Тартарія (Petite Tartarie) та ін. у складі Османської імперії.

1676 р. П'єр Дюваль. Карта «Petite Tartarie dite autrement Crimée et Precopense» (Мала Тартарія, інакше відома як Крим і Перекоп). Правобережжя позначене як Україна (Ukraine) та Козаки (Cofaques).

1680 р. Фредерік де Віт. Карта «Magnae Tartariae, Magni Mogolis Imperii, Iaponiae et Chinae, Nova Descriptio» (Amsterdam). На північний схід від Каспію – Козаки Тартарські (**KASAKKI TARTARI**). Tartaria Magna (Велика Тартарія) – територія від Каспійського моря до Тихого океану (включаючи Центральну Азію).

1684 р. Джованні Джакомо де Россі – Джакомо Кантеллі да Віньола. Карта **"Tartaria d'Evropa** ouero **Piccola Tartaria** diuisa da Giacomo Cantelli da Vignola ne Tartari Nogai e del Crim, o di Precop Soggetti al proprio Kamne Tartari di Budziack, d'Oczackow, e di Dobruss, Sogetti al Turko ne Tartari Circassi, e di Mordua Sogetti al Gran Duca di Moscouia e nelle Due **Ukraine**, una aditata da Cosacchi Tanaiti Sogetti al Moscouita, l'altra da Cosacchi di Zaporowa, ora liberi, e gia dipendenti dalla Polonia" (Європейська Тартарія або Мала Тартарія…).

Видавець карти Джованні Джакомо де Россі. Мапа видана у Римі. Формат – 16,5 × 22 дюйми, масштаб – 1:3 540 000.

Середня Наддніпрянщина показана як Vkraina o Paese de Cosacchi di Zaporowa (**Україна або Земля (Країна) Козаків Запорозьких**). На схід від неї вказана "**Україна або Земля Козаків Донських, залежних від Московії**" (Vkraina ouero Paese de Cosacchi Tanaiti Soggetti al Moscouita). Карта – гравюра на міді, вигравіювана Франциском Доріа, перевидана Джованні Джакомо де Россі 1692 р. (атлас "Mercury Geografico").

1688 р. Джакомо Кантеллі да Віньола. Карта «Russia Bianca o Moscovia …». Землі Південної України – Piccola Tartaria (Мала Тартарія). На схід від Каспійського моря – Велика Тартарія (**Parte Della Gran Tartaria**).

1690 р. Жан-Батист Нолен. На карті «Азія» (L'Asie selon les memoires les plus nouveaux dressée) Велика Тартарія (Grande Tartarie) включала Московську (Сибір), Східну і Китайську Тартарію. Середня Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) позначена як Vkranie ou Pays des Cosaqyes (Україна або Земля (Країна) Козаків). Кримське ханство – **Petite Tartarie** (Мала Тартарія).

1690 р. Вінченцо Марія Коронеллі видав карту «L'Asie selon les memoires les plus nouveaux dressée». В центрі карти - герб Московської імперії. Він помістив північну Тартарію недалеко від Полярного кола, поруч з якутами, а московську Тартарію — на 50-у паралель; південніше, під загальною назвою Велика Тартарія, вказано Малий і Великий Тибет та Каскар (Cascar).

1690 р. Петер Шенк (старший). Карта "La Russie Blanche ou Moscovie Divisee Suivant l'Estendue Des Royaumes, Duches, Principautes, Provin.ces et Peuples qui sont Presentement soubs la Domination Du Czar de La Russie Cogneu Soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie" (Русь Біла, або Московія), Амстердам. На карті містяться написи – Siberie (Сибір), Grande Tartaria (Велика Тартарія) – землі на схід від Каспійського моря, Petite Tartariae (Мала Тартарія) – землі Кримського ханства, тартари мордовські, тартари черкескі (на Кубані).

1692 р. Ніколаас Вітсен. Опублікував першу в Європі детальну карту Сибіру, названого ним, відповідно до панівної в європейській картографічній традиції, «Тартарією» (лат. Tartaria, фр. Tartarie, англ. Tartary, нім. Tartarei). Ця карта вперше показала московські володіння в Азії й започаткувала наукове вивчення Сибіру, зберігаючи своє значення протягом усього XVIII століття. На карті **Тартарським морем** названо водний простір Північного Льодовитого океану на схід від Нової Землі.

У 1692 році Вітсен видав в Амстердамі об'ємний компілятивний твір «Північна і Східна Тартарія» (Noord en Oost Tartarye), що став, по суті, першим у Західній Європі докладним етнографічним і географічним описом сибірських земель і народів, що їх населяли. Потім він ще 10 років працював над доповненням цієї праці та випустив її друге видання у 1705 році. Він не лише проштудіював усі доступні йому джерела інформації, а й збирав актуальні відомості про цей регіон через створену ним завдяки своєму впливу в Європі розгалужену мережу інформаторів у Європі, Московії та Азії.

Тартарія на європейських картах XVIII ст.

1700 р. Гійом Деліль. Карта «L'Asie» (Азія). Велика Тартарія (Grande Tartarie) розділена на ТРИ складові частини: МОСКОВСЬКА ТАРТАРІЯ (Tartarie

Moscovite), НЕЗАЛЕЖНА ТАРТАРІЯ (Tartarie Independante) і **КИТАЙСЬКА ТАРТАРІЯ** (Tartarie Chinoise).

1700 р. Гійом Деліль. Карта «Magnae Tartariae» (Велика Тартарія). Велика Тартарія (Grande Tartarie), як і на карті «L'Asie», розділена на ТРИ складові частини: МОСКОВСЬКА ТАРТАРІЯ (Tartarie Moscovite), НЕЗАЛЕЖНА ТАРТАРІЯ (Tartarie Independante) і КИТАЙСЬКА ТАРТАРІЯ (Tartarie Chinoise). Крім того, карта Г. Деліля цікава тим, що на ній поряд з назвою «Московська Тартарія» міститься вельми красномовна назва тої ж самої держави – СИБІРСЬКЕ ЦАРСТВО (ROYAUME DE SIBERIA). Але «царством» може бути названо лише НЕЗАЛЕЖНА держава, а не провінція! Значить, Московська Тартарія XVIII ст. дійсно була абсолютно самостійною, ні від кого не залежною державою, керованою своїм власним царем. Столицею якої в XVIII ст. було м. Тобольськ.

На карті показаний західний кордон Сибірського царства (вона ж Московська Тартарія). Межа між санкт-петербурзькою Росією і Сибірським царством перетинає Волгу біля Нижнього Новгорода, залишаючи за Сибіром безліч великих міст на середній і нижній Волзі: Казань, Симбірськ, Самару, Саратов, Царицин, Астрахань і т.д. До речі, сама назва старовинного російського міста Симбірська (перейменованого сьогодні в Ульяновськ), швидше за все, пов'язана з його колишньою приналежністю до Сибірського царства.

1700 р. Пітер ван дер Аа. Карта "**La Grande Tartarie** Suivant les Nouvelles Observations" (Велика Тартарія згідно з новими спостереженнями). Велика Тартарія (Grande Tartarie) – Tartarie Moscovite (Тартарія Московська), Petite Tartarie (Мала Тартарія), Tartarie Independante (Тартарія Незалежна), Tartarie Chinoise (Тартарія Китайська).

1705 р. Ніколаас Вітсен. Карта «Tartaria, sive magni Chami Imperium ex credendis amplissimi viri / ex credendis amplissimi viri dni. Nicolai Witsen; Aliorumq. probandorum, et hodiè vigentium Geographorum Archetypis congestum, auctum, et in lucem editum a Carolo Allard». Велика Тартарія (**Tartaria Magna**) простягнулася від Тихого океану до Волги, включаючи всю Моголію, Киргизію й Туркестан. На карті містяться напис «Siberia» (Сибір) – від р. Тобол до р. Лєна.

1705 р. – 1720 р. Анрі Шатлен. Карта «Tartaria Magna» (Велика Тартарія). Опублікована в «Atlas Historique». Велика Тартарія – землі на схід від Каспійського моря (від річки Волга до Тихого океану)

1705 р. Анрі Шатлен. Карта Азії. (Nouvelle carte de l'Asie avec des tables alphabetiques pour trouver sans peine les états des principaux princes de cette partie du monde… Склав Анрі Шатлен для Atlas historique, ou Nouvelle introduction à l'histoire, à la chronologie et à la géographie…), Амстердам. Як і на картах Гійома Деліля (1700 р.) Велика Тартарія (Grande Tartarie), розділена на ТРИ складові частини: МОСКОВСЬКА ТАРТАРІЯ (Tartarie Moscovite), НЕЗАЛЕЖНА ТАРТАРІЯ (Tartarie Independante) і КИТАЙСЬКА ТАРТАРІЯ (Tartarie Chinoise).

1706 р. Гійом Деліль. Карта «Carte de Tartarie» (Карта Тартарії). Складена на основі карти 1700 р. «**Magnae Tartariae**» (Велика Тартарія).

1707 р. В. Кіпріанов. Російська карта «Изображение земнаго глобуса» (Зображення земного глобуса). ТАРТАРИЯ (Тартарія) – від Уральських гір до Тихого океану.

1708-1711 р. Джордж Уїлді. Карта світу. Велика Тартарія охоплює простори від Тихого океану до Волги.

1710 р. Жозеф-Нікола Деліль. Карта “Carte de Moscovie dresse par G. de L'Isle”. Окремо виділено Russie Moscovite (Росія Московська) та Tartarie Moscovite (Московська Тартарія). Московська Тартарія – землі мордви, колишні Казанське та Астраханське ханства.

Аналогічні написи містяться на карті «Russie Moscovite, Tartarie Moscovite, Ukraine pays des Cosaques» 1730 р. Петера Шенка (молодшого).

1710 р. Карта світу «la Carte Generals de toutes les Cosies du Blonde et les pavs nouvellement decouveris». Видавництво Амстердам (видавнича фірма Covens & Mortier), Тартарія згадується під ім’ям Великої Тартарії (**Grande Tartarie**) від Амурського моря (дельта Амуру) до Волги.

1712 р. Йоганн-Баптист Гоманн. Карта «Азія» (Asiae). На карті Велика Тартарія (**Tartaria Magna**) простягнулася від Тихого океану до Волги, включаючи всю Моголію, Киргизію й Туркестан. Три останні країни ще називалися Незалежна Кочова Тартарія (Tartaria Vagabundomni Independent), яка простяглася від Амуру до Каспію.

1730 р. Філіпп Йоганн Страленберг (Philipp Johann Strahlenberg; 1676—1747), шведський офіцер та картограф видав мапу «Nova Descriptio Geographica Tattariae Magnae tam orientalis». На схід від Каспійського моря – Tattariae Magna (Велика Таттарія), на північ від неї – REGNUM SIBERIA (Сибір).

1734 р. Жан Батист Бургіньон д’Анвіль. Карта «La Chine, laTartarie Chinoise et le Thibet». На карті назва «Татарія» взагалі відсутня (крім назви на картуші).

1737 р. Жан Батист Бургіньон д’Анвіль. Карта «Carte la plus generale et qui comprend la Chine, la Tartarie Chinoise, et le Thibet. Dressee sur les cartes particuliers des RR PP Jesuites, par le Sr. d'Anville…, qui ya joint le pays compris entre Kashgar et la mar Caspienne, tire des geographes et des historiens orientaux». На карті назва «Татарія» взагалі відсутня (крім назви на картуші).

На російській карті середини XVIII ст. «Изображение земнаго глобуса» (Зображення земного глобуса) ми бачимо, як і на попередніх, що Сибір «покритий» назвами: Велика Татарія (Великая Татария), Татарія Вільна (Вольная), Татарія Китайська. Хоча назва «Московська Татарія» тут відсутня, але її замінює назва «Велика Татарія». Західний кордон Великої Татарії простягався з півдня на північ від нижньої течії Дону до Пустозерського острогу і далі до Північного моря. Кордон перетинав Волгу трохи нижче Нижнього Новгорода. Вся Нижня Волга, а також значна частина Середньої Волги належали до Великої Татарії.

МАТЕУС ЗОЙТЕР

1720-і рр. (перший варіант карти). **1742 р.** (другий варіант карти).

Карта «NOVA MAPPA MARIS NIGRIET FRETI CONSTANTINOPOLITANI…» (Нова карта Чорного моря і Константинопольської протоки, досконало укладена й видана Матеусом Зойтером, географом священної милості). Перший варіант карти воєнних дій входив у «Grosser Atlas», який М. Зойтер видавав після 1730 р. Описана карта є другим варіантом, який друкувався у атласах М. Зойтера після 1742 р. На ньому додано привілей

Священної Римської Імперії, який М. Зойтер отримав між 1740 і 1742 рр. Опублікована карта в атласі «ATLAS UNIVERSALIS, EXHIBENS CORTICEM TOTIUS ORBIS, SEU PRAETER GENERALES CHARTES, ET NOTITIAS PARTICULARES ETIAM CUIUSQ3 REGIONIS, SUIS PROVINCIIS ET VRBIUS, EXTRA MODERNUM SACRI ROMANI IMPERII STATUM EXISTENTIBQ3 - V. I.».

Карта є аналогом опублікованої у 1709 р. Елізабет Вісшер (Elisabeth Visscher) (вдова Ніколаса Вісшера II (Nicolaes Visscher II)) карти Чорного моря «Nouvelle carte de la Mer Noire et du canal de Constantinopl.» бл. 1711 р. Цю саму карту зі зміненою видавничою приміткою та незначними змінами у картографічному зображенні опублікував амстердамський видавець Петер Шенк (Peter Schenk), а бл. 1720 р. карта з'явилася в атласах М. Зойтера. Після 1742 р. на карті додається примітка про привілей Священної Римської Імперії. Після смерті М. Зойтера його зять і спадкоємець Тобіас Конрад Лоттер (Tobias Conrad Lotter), який продовжував видавати «Atlas Minor», друкував карту зі своєю видавничою приміткою. З різними видавничими примітками карта зустрічається у багатьох голландських збірних атласах до середини XVIII ст. 1744 р. мапа була опублікована в "Atlas minor praecipua orbis terrarum imperia" (Аугсбург).

Карта є прикладом розквіту картографування земель України, що припав на період тривалих російсько-турецьких воєн.

Українські історико-географічні землі на карті М. Зойтера подані доволі схематично, хоча для їх зображення автор використав Генеральну карту України (Delineatio Generalis Camporum Desertorum Vulgo Ukraina, 1648) Гійома Боплана. Обриси Чорного моря подані також схематично.

Опис карти подано за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора. Заголовок у фігурному картуші у вигляді драпірування, яке підтримують два путті, у лівому верхньому куті. Карта має дволінійну рамку, на якій позначено градуси; на карту нанесено картографічну сітку. Під картушем із заголовком — привілей: *Cum Gratia et Privil. S.R.I. Vicariatus, in partib₉ Rheni, Sveviee, et Juris Franconici.* У правому нижньому куті, у фігурній рамці, — дві шкали лінійного масштабу. Уздовж південного узбережжя Криму та в Керченській протоці подані позначки глибин.

У правому верхньому куті, у окремій рамці, — карта-врізка протоки Босфор (Fretum Constantinopolianum). На цій карті, у лівому верхньому куті, в картуші у вигляді драпірування, — пояснення умовних позначень. У правому нижньому куті – шкала лінійного масштабу: Milliaria Italica.

Карта Чорного моря охоплює територію від Глинська (Gliafki) на півночі до півночі Малої Азії на півдні, від Бендерів (Текіп als Bebder) на заході до східного узбережжя Чорного моря (Pontus Euxinus hodie Mare Nigrum ou Mer Noir) на сході.

Художніми малюнками на карті зображені лісові масиви, гори, укріплені міста, шляхи сполучення.

Українські землі представлені південною частиною Брацлавського та Київського воєводств, які названі **Україною (Ucrania)**, Нижнім Поділлям, Буджацькою ордою, Очаківською Тартарією (без назви), Кримом.

Землі між Інгульцем і Дніпром та вздовж правого берега Дніпра названі **Диким полем** (Dzike Polie sive Catpi Deserti et Inhabitati).

Гідрографічна мережа українських земель представлена нижніми течіями Дністра, Південного Бугу (Bog Fl.) та Дніпра (Boriftenes nunc Nieper Fl.). Найдетальніше зображений фрагмент течії Дніпра від Ржищева (Ryfsow) до впадіння р. Самоткань (Zamochan) та від р. Томаківка (Tomahowka Fl.) до впадіння у Чорне море. На карту нанесені численні дніпровські острови та ліві і праві притоки Дніпра.

Невелика кількість населених пунктів показана на карті. Виділені тільки Полтава, з позначенням дати Полтавської битви **(Pultawa, 1709),** та Бендери — місце перебування гетьмана Мазепи після поразки під Полтавою. В Криму зображена густа мережа річок та значна кількість населених пунктів, найбільшими з яких є Перекоп (Precop vel Taphroe), Керч (Kirtz), Кафа (Kaffa), Бахчисарай (Bakzifarai).

На північному сході Україна межує з **Росією Московською** (Russiae Moscoviticae).

Ця карта, як і інші карти М. Зойтера періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр., базується на картографічних працях Академії наук Росії. За дослідженнями Б. Кордана, для відтворення Чорноморського узбережжя М. Зойтер використав також карти російського гідрографа Крістіана Отта, який 1699 р. здійснив експедицію вздовж узбережжя Чорного моря (займався промірами глибин моря). Про використання М. Зойтером даних цієї експедиції свідчить зображення позначок глибин біля південних берегів Криму і в Керченській протоці.

1725 р. Карта «Moscoviae seu Russiae Magnae : generalis tabula : quâ Lapponia, Norvegia, Suecia, Dania, Polonia, Hungaria maximaeq. partes Germaniae, **Tartariae,** Turcici Imperii, aliaeq. regiones adiacentes simul ostenduntur (Московія або Велика Росія). **UCRANIA** (Україна) охоплює Правобережну Наддніпрянщину. Довкола неї розташовано топоніми VOLHINIA (Волинь), PODOLIA (Поділля) і POLESIA (Полісся). Південь України (землі між Інгульцем і Дніпром) названі **Диким полем** (Dzike Polie). На сході Московія межує із Тартарією (**Tartariae**).

1730 р. – 1740 р. (перший варіант). **1742 р.** (другий варіант). Карта “Nova et Accurata Tartariae Europae seu Minoris et in specie Crimeae” (Нова й старанно виготовлена географічна карта **Європейської**, або **Малої, Татарії** і особливо Криму з усіма прилеглими провінціями навколо Понту Евксинського й Меотійського озера руками й коштом Матеуса Зойтера, географа священної цісарської і католицької королівської величності. Ауґсбург). Перший варіант карти входив у «Grosser Atlas», який М. Зойтер видавав після 1730 р. Описана карта є другим варіантом, який друкувався у атласах М. Зойтера після 1742 р. На ньому додано привілей Священної Римської Імперії, який М. Зойтер отримав між 1740 і 1742 рр. Опублікована карта в атласі «ATLAS UNIVERSALIS, EXHIBENS CORTICEM TOTIUS ORBIS, SEU PRAETER GENERALES CHARTES, ET NOTITIAS PARTICULARES ETIAM CUIUSQ3 REGIONIS, SUIS PROVINCIIS ET VRBIUS, EXTRA MODERNUM SACRI ROMANI IMPERII STATUM EXISTENTIBQ3 - V. I.».

Карта є прикладом розквіту картографування земель України, що припав на період тривалих російсько-турецьких воєн.

Карта охоплює територію від Полтави (Pultava) на півночі до півострова Мала Азія на півдні, від Сучави (Czosawa) на заході до східного узбережжя Чорного моря на сході.

Українські землі представлені південною частиною Брацлавського (Palatinatus Braclaviensis) та Київського (Palatinatus Kioviensis) воєводств, **Тартарією Буджацькою** (Tartari Buziacensis) у межах Бессарабії (Bessarabia). Як окремі адміністративно-територіальні одиниці виділені Очаківська Татарія (Tartaria Oczacovienses) та Мала, або Перекопська Татарія з позначенням Татарії Ногайської (Tartaria Nagaiensis).

Землі Брацлавського і Київського воєводств по обидва береги Дніпра названі **Україною Козацькою (Ucrania five Cosacorum Tractus).** На сході від Полтави позначена межа між **землями Запорізького козацтва** та **Донського козацтва** (**Territorium Cosacorum Donensis Pars**).

У межиріччі Південного Бугу (Bog Fl.) і Дніпра (Nieper) позначені місця **Нової (Novaja Setsch)** та **Старої (Sapo rowifche Seize) Січей.** Землі між Інгульцем (Ingulet Mali/ Fl.) і Дніпром названі **Диким полем (Dzike Polie sive Carnpi Deferti et Inhabitati).**

Гідрографічна мережа представлена басейнами Дністра (Niester Fl.), Дніпра, Південного Бугу, Дону та їхніми притоками. Позначені також річки, які безпосередньо впадають у Чорне (Pontus Euxinus Hodie Mare Nigrum, Cara Denghiz Turcis, Zomo More Ruffis, Czamo Morse Polonis, Mauro Thalassa Grsecis, das Schwatze Meer) та Азовське (Palus Meotides Hodie Mer de Zabache Gall, Mare della Tana Italis, Limen More Ruffis, Gnilen Morze Polonis) моря. Назви більшості річок підписані [*Вавричин М., 2009*].

Пунктирними лініями з кольоровими кантами зображені державні кордони та межі земель. Карта відображає спірні території під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.: це землі Малої, або Перекопської Татарії та півострова Крим.

На карту нанесена велика кількість населених пунктів, зокрема на шляхах руху армій. Для позначення значущості Полтавської битви окремим умовним позначенням виділене місто Полтава.

На карті позначені місця розташування військових корпусів та шляхи пересування армій. Вказані оборонні лінії, зокрема Українська лінія, яка простягалася на 285 км від Дніпра вздовж Орілі та її притоки Берестової аж до Ізюма (Isum). Зображена також лінія укріплень біля Дніпровського лиману, що проходить від Дніпра на південь до Колончака. На карті всі фортеці підписані, наприклад, Донецька (Kr. Donetskaja), Троєцька (Kr. Trojetkaja), Базова (Kr. Bazowaja), Нова (Kr. Nowaja) та ін.

Карта Європейської Татарії створена М. Зойтером на основі кількох картографічних джерел, зокрема «Charte der Kriegsoperationen am Donn und Dnieper» (1736) Ж. Н. Деліля (J. N. Delisle), підготовленої для першого атласу Росії «Atlas Russicus» (1745). Багато запозичень автор перейняв з карти «Theatrum Belli Ann.» (1737), створеної за матеріалами капітана Карла фон

Фрауендорфа (Carl von Frauendorff) та інших карт Академії наук Росії, які ілюстрували російсько-турецьку війну 1735-1739 рр. [*Вавричин М., 2009*].

Загалом карта повторює карту театру воєнних дій (Teatrum belli russorum victoriis illustratum), яку Зойтер створив для ілюстрації російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Проте, прослідковуються певні зміни, зокрема наближене до бопланівського зображення русла Дніпра, реальніші обриси Кримського півострова, хоча немає густої мережі населених пунктів у його північно-західній частині. Однак, з'являється помилка у зображенні обрисів Азовського моря [*Вавричин М., 2009*].

1730 р. – 1742 р. Карта «NOVA MAPPA GEOGRAPHICA MARIS ASSOVIENSIS VEL DE ZABACHE ET PALUDIS M/EOTIDIS, ACCURATE TERIINCI/A ET IN LUCE EDITA PER M ATH/EUM SEUTTER, S. C. M. GEOGR.» (Нова географічна карта Азовського, або *ж* Забашського, моря та Меотійського болота, старанно вигравіювана на міді й видана Матеусом Зойтером, географом священної цісарської величності [1742 р.], Ауґсбурґ). Описана карта друкувалася у атласах М. Зойтера після 1742 р. На ньому додано привілей Священної Римської Імперії, який М. Зойтер отримав між 1740 і 1742 рр. Опублікована карта в атласі «ATLAS UNIVERSALIS, EXHIBENS CORTICEM TOTIUS ORBIS, SEU PRAETER GENERALES CHARTES, ET NOTITIAS PARTICULARES ETIAM CUIUSQ3 REGIONIS, SUIS PROVINCIIS ET VRBIUS, EXTRA MODERNUM SACRI ROMANI IMPERII STATUM EXISTENTIBQ3 - V. I.».

Загалом карта є дуже схематичною, безумовно створеною для потреб ринку в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр. В її основу лягли карти тієї ж території, які М. Зойтер створював на основі картографічних праць Академії наук Росії, зокрема Чорного моря (Nova mappa Maris Nigri…), **Європейської Татарії** (Nova et Accurata Tartarix Europaei…), театру війни (Teatrum belli russorum victoriis illustratum…).

Єдиною важливою деталлю є показ позначок глибин та якірних стоянок вздовж північного узбережжя Азовського моря та у Керченській протоці, позначення яких М. Зойтер, правдоподібно, запозичив з досліджень російського гідрографа Крістіана Отта, який 1699 р. здійснив експедицію вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів, що займалася промірами глибин.

Опис карти подана за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора. Заголовок у прямокутному картуші, прикрашеному зображенням побутових сцен з козаками і турками, у правому нижньому куті. Карта має дволінійну рамку, на якій позначено градуси, а також на карту нанесено картографічну сітку. Під картушем із заголовком — дві шкали лінійного масштабу. Під шкалами лінійного масштабу — привілей: Cum Gratia et Privil. S.R.I. Vicariatus, in partibus Rheni, Svevix, et Juris Franconici.

Українські історико-географічні землі представлені південно-східною частиною Малої Татарії (Tartaria Minor) - Ногайською Татарією (Tartaria Nagaiensis) та східною частиною Кримського півострова (Crimea) у складі Кримського ханства.

На карі зображене Азовське море (Mare Azoviense, Palus Mxotides hodie Mare Zabache) з прилеглими територіями та північне узбережжя Чорного моря

(Pontus Euxinus hodieMare Nigrum ou Mer Noire). У західній частині Азовського моря підписана затока Сиваш, названа Гнилим морем (Stagnans Mare).

Уздовж узбережжя Азовського моря позначені лише великі міста: Азов (Azof vel Azak), Таганрог (Taganni Rok die Statt der H. Drei/faltigkeif), Тамань (Taman), Перекоп (Perecop). Значно густіша мережа населених пунктів на Кримському півострові: Керч (Kirtz), Бахчисарай (Bakzifarai), Султансарай (Sultanfarai), Кафа (Kaffa) та ін.

Гідрографічна мережа представлена багатьма лиманами, малими річками, які впадають у Азовське море. На північному узбережжі Азовського моря, в межиріччі річок Молочної (Molosobna Fl.) та Берди (Berda Fl.), зображене соляне озеро (Locus in Mari ftante in quo Sal reperitur). У Криму показані річки Булганак (Bolgana Fl.), Індол (Endel Fl.), Боянак (Bojanak Fl.) та у південно-східній частині півострова річка Geroekefu (не ідентифікована).

Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті зображені кордони Московії (Moscovix Pars) та Османської імперії (Turds Tributaria) імперій, межі земель Донських козаків (Territorium Cosacorum Donnensium) та Кубані (Koebanse Tarters).

Художніми малюнками зображені гірські хребти, лісові масиви, шляхи сполучення, міста-фортеці та порти. Вздовж північно-східного узбережжя Азовського моря та в Керченській протоці.

1730 р. – 1742 р. Перше видання карти 1730 р. Перше видання карти 1730 р. Карта неоднjразово перевидавалася: 1740, 1742 і т. д

Карта «TABULA SYNOPTICA TOTIUS FLUMINIS DANUBIIA FONTIBUS USQUE AD OSTIA, IN QUA OMNES REGIONES, QUAS PERFLUIT ET AMNES, QUOS RECIPIT, IMPRIMIS INTEGRUM HUNGARIÆ REGNUM, PRINCIPAT. TRANSILVANIÆ, MOLDAVIÆ, WALACHIÆ, ARCHIDUCATUS AUSTRIA, REGNA ET DUCAT. STYRIÆ, CARINTHIÆ, CARNIOLÆ, CROATIÆ, DALMATIÆ, SCLAVONIÆ, BOSNIÆ, BESSARABIÆ, BULGARIÆ, ROMANIÆ, CUM MAGNA PARTE TURCIÆ, ET **TARTARIÆ.** NEC NON MARE ADRIATICUM ET PONTUS EUXINUS OCULIS SISTUNTUR, JUXTA RECENT ISSIMAS OBSERVATIONES ET DESCRIPTIONES DELINEATA ET ÆRIINCISA CURA ETSUMPTIBUS MATHÆISEUTTERI, S. CÆS. ET REG. CATHOL. MAJ. GEOGR. ET CHALC. AUGUSTÆ VINDEL» (Стисла карта усієї течії Дунаю від витоків до тирла, на якій зображено всі краї, через які він протікає, що включає, зокрема, усе Угорське королівство, князівства Трансільванію, Молдавію, Валахію, архикнязівство Австрію, королівства і князівства Штірію, Карінтію, Карніолу, Хорватію, Далматію, Словенію, Боснію, Бессарабію, Болгарію, Румунію, з великою частиною Туреччини і Т**артарії**, а також загальний огляд Адріатичного моря й Понту Евксинського, за найточнішими спостереженнями й описами накреслена й видана стараннями й коштом Матеуса Зойтера, географа і гравера його священної цісарської і королівської католицької величності. Аугсбург).

Описана карта є другим варіантом, який друкувався у атласах М. Зойтера після 1742 р. На ньому додано привілей Священної Римської Імперії, який М. Зойтер отримав між 1740 і 1742 рр. Опублікована карта в атласі «ATLAS UNIVERSALIS, EXHIBENS CORTICEM TOTIUS ORBIS, SEU PRAETER GENERALES CHARTES, ET NOTITIAS PARTICULARES ETIAM CUIUSQ3

REGIONIS, SUIS PROVINCIIS ET VRBIUS, EXTRA MODERNUM SACRI ROMANI IMPERII STATUM EXISTENTIBQ3 - V. I.».

Опис карти подана за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора.

Карта представляє країни, розташовані в басейні Дунаю, і охоплює територію від Львова (Luwow Lemerg) та гирла Дону (Don), що впадає в Азовське море (Palus Mzotides Hodie Mer de Zabache Gall. Mare della Tana Italis Limen More Ruffis Gnilen Morze Polonis) на півночі до Салонік (Salonichi) та південного узбережжя Чорного моря (Pontus Euxinus Hodie Mare Nigrum Cara Denghiz Turcis Zomo More Ruffis Czamo Morse Polonis Mauro Thalassa Grzcis das Schwartze Meer) на півдні, від витоків Дунаю (Surse de Danube) біля м. Донауешінґен (Eschingen, Німеччина) на заході до східного узбережжя Чорного моря на сході.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті позначені державні кордони країн, через які протікає Дунай. Художніми малюнками зображені гори, лісові масиви, центри земель та воєводств, великі торгові центри.

Українські історико-географічні землі, на той час у складі Польщі, представлені Червоною Руссю (Russie Rubra), Поділлям (Podolia Pars), що охоплює Теребовлянську (Trebula), Кам'янецьку (Катіепіес) та Брацлавську (Вraclaw) землі.

Землі від Брацлава на схід аж до Дніпра (Dnieper Fl.) названі **Україною, або Країною Козаків (Ucrania five Cosacorum Tractus**). У Придніпров'ї виділена Бессарабія (Bessarabie) з позначенням земель **Тартарії Буджацької** (Tartari Budziacensis) та Білгородського Санджака (Sangiacat Bialogrodensis) у складі Османської імперії. На північному узбережжі Чорного та Азовського морів — Мала, Перекопська, або Ногайська, Татарія (**Tartariz Minor, Tartaria Nogaiens., Precopiensis P.**) та Кримський півострів (Crimea Chersonesus Taurica) у складі Кримського ханства. Закарпаття з містами Ужгород (Vngvar) та Мукачеве (Monkatz) - в межах Угорщини, а землі Буковини — у складі Молдавії.

Гідрографічна мережа представлена нижніми течіями Дніпра (Dnieper Fl.), Дністра, Південного Бугу (Bog Fl.)', Західного Бугу (Bug Riv.), Пруту (Pruth Rtv.), Черемошу (Czeremocze Riv.) з їхніми притоками. На відтинку Дніпра від Кизикермена (Kifikermen) до гирла позначені численні острови. На Правобережжі позначене місце Запорізької Січі (Saporowifche Setze), на Лівобережжі, в околицях **Чорної Долини** (**Czamaja Dolina**), показана утворена після 1709 р. Нова Січ (Novaja Setsch).

На карті густа мережа населених пунктів, найдетальніше зображені центральна та західна частини Криму. Населені пункти та назви окремих річок, зокрема на Кримському півострові, вздовж русла Дону, в гирлі Дніпра подані у російському, татарському та турецькому звучанні. Виділені міста- фортеці Брацлав (Braclaw), Бендери (Tegin als Tegina olim Bender), Очаків (Oczakow als Dziarcrimenda), Кизикермен (Kifikermen), Перекоп (Perecop).

Біля Немирова (Nemirow) — **примітка про конгрес послів 1737 р.** (**Legatorum Соп- greffus A. 1737**), після якого Австрія вступила у війну проти Туреччини.

Біля Азова — напис про захоплення міста 1696 та 1736 рр. російськими, а 1722 р. — турецькими військами (Asoff a Ruffis expegnata A. 1696, Turcis reddica

A. 1722 a Ruffis iterum capta A. 1736). Таманський півострів (зображений як острів) названий фортецею (Nawa Krepoft Taman, Tamerof).

Карта Дунаю М. Зойтера створена на основі карт цієї території, укладених багатьма авторами упродовж ста років. Для зображення придунайських країн М. Зойтер використав карту Н. Сансона I (N. Sanson I) Les Cours du Danvbe (1693), яка в свою чергу була створена на основі праць угорського географа, картографа та відомого гуманіста XVI ст. Яноша Самбука (Jan Sambucus), зокрема його карти Угорщини (1571) та раніше виданих картах Лазаря (Lazar) (1528) і Волфганґа Лаціо (Wolfgang Lazius) (1556), які входили до атласів Абрагама Ортелія (Abraham Ortelius).

При зображенні Причорномор'я та Кримського півострова М. Зойтер використав свої карти, опрацьовані для ілюстрації російсько-турецької війни.

1736 р. «Charte der Kriegs Operationen am Donn u: Dnieper Ihro Russisch Kayserl. Majestæt Glorieusen Armeen A: 1736. gestochen beÿ der Kaÿserl: Acad. der Wiſſensch. in S. Petersburg zu haben beÿ Matthæus Seutter, der Röm: Kaÿserl: ũ: Königl: Cathol: Majest: Geogr: in Augsburg» (Карта воєнних операцій на Дону та Дніпрі російської славної армії у 1736 році. Матеус Зойтер, Аугсбург, 1736).

Географічна карта показує територію України та Північного Причорномор'я у першій пол. XVIII ст. Мапа висвітлює перебіг російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Такі карти масово друкувалися в Європі за даними, що їх надавала Російська Академія наук.

Вказані оборонні лінії, зокрема **Українська лінія**, яка простягалася на 285 км від Дніпра вздовж Орілі та її притоки Берестової аж до Ізюма. У систему укріплень входило 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом та глибоким ровом. На карті всі фортеці підписані.

У межиріччі Південного Бугу й Дніпра окреслена територія Козаків Запорозьких (**Terrain der Saporogschen Cosaquen**) та місце Нової Січі.

Карта воєнних дій російсько-турецької війни, створена М. Зойтером, є узагальненим переопрацюванням низки карт, виданих Академією наук Росії у Санкт-Петербурзі в зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр.

1739 р. (перший варіант). **1742 р.** (другий варіант). Перший варіант карти воєнних дій входив у «Grosser Atlas», який М. Зойтер видавав після 1730 р. Описана карта є другим варіантом, який друкувався в атласах М. Зойтера після 1742 р. На ньому додано привілей Священної Римської Імперії, який М. Зойтер отримав між 1740 і 1742 рр. Опублікована карта в атласі «ATLAS UNIVERSALIS, EXHIBENS CORTICEM TOTIUS ORBIS, SEU PRAETER GENERALES CHARTES, ET NOTITIAS PARTICULARES ETIAM CUIUSQ3 REGIONIS, SUIS PROVINCIIS ET VRBIUS, EXTRA MODERNUM SACRI ROMANI IMPERII STATUM EXISTENTIBQ3 - V. I.».

Карта "Theatrum belli Russorum victoriis illustratum sive nova et accurata Turcicarum et Tartaricum provinciarum intra fluvios Tyras s. Niester et Taniam s. Don, ad oram ponti Euxini et in pelopon[n]eso Taurica sitarum designatio [Kartenmaterial] : cum gratia et privil. S. R. I. vicariat[us], in partib[us] Rheni, Sveviæ, et juris Franconici / manu et impensis Matthæi Seutteri"(Зображення перемоги росіян на театрі війни, або турецькі й татарські провінції між річками Тирасом, чи Дністром, і Танаїсом, чи Доном, до берегів Понту Евксинського із

позначеннями на Пелопоннесі Таврійському, [виготовлена] руками й коштом Матеуса Зойтера).

Мова карти – латинська. Географічна карта показує територію України та Північного Причорномор'я у першій пол. XVIII ст. Мапа висвітлює перебіг російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Такі карти масово друкувалися в Європі за даними, що їх надавала Російська Академія наук.

Землі Брацлавського і Київського воєводств по обидва береги Дніпра названі Україною (**Ukraina**). У межиріччі Південного Бугу й Дніпра окреслена територія Козаків Запорозьких (**Territ. Cosaccorum Zaporoviensi**) та місця Нової (**Novaja Setsch**) і Старої (**Saporoger Setsli**) Січей. На карті позначені місця розташування військових корпусів, шляхи пересування армій та місця їх зустрічей біля Самари (Rendevous der Armee, an der Samara) та на лівому березі Дніпра біля Січі (General Rendevous gegen der Setz). На карті показано походи Мініха і Лассі 1736 р. Також показаний шлях ген.-лейт. Дугласа з двома драгунськими полками від Азова через Ізюм до Перекопу, або (що більш ймовірно), поворотний марш корпусу ген.-майора Шпігеля в бік Бахмута.

Вказані оборонні лінії, зокрема **Українська лінія**, яка простягалася на 285 км від Дніпра вздовж Орілі та її притоки Берестової аж до Ізюма. У систему укріплень входило 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом та глибоким ровом. На карті всі фортеці підписані.

На північному сході Україна межує з Московською Росією (Russiae Moscoviticae), на південному сході – з Перекопською і Ногайською Тартарією (Tartaria Minor Precop, Tartari Nagaiens).

Карта воєнних дій російсько-турецької війни, створена М. Зойтером, є узагальненим переопрацюванням низки карт, виданих Академією наук Росії у Санкт-Петербурзі в зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. Основою стала карта Theatrum Belli Ann. 1737, створена за матеріалами капітана Карла фон Фрауендорфа (Carl von Frauendorff), а також використані карти: воєнних операцій на Дону і Дніпрі (Charte der Kriegs-Operation am Don und Dnieper..., 1736); карта земель між Дніпром і Доном для Російської армії (Charte von der Russischen Armee zwischen und an dem Dnieper u. Don..., 1736); Херсонесу Таврійського, або Криму (Verus Chersonesi Tauricae seu Crimea..., 1737); театру війни між річками Борисфеном, Тирасом і Дунаєм (Theatrun belli ad Borysthenem Tyram et Danubium fluvios gesti..., 1738). На думку В. Кордта, М. Зойтер використав також карту Південної Росії Ґ. Менґде на (G. Mengden) і Я. Брюса (J. Bruce) 1699 р., створену під час Азовських походів Петра I [*Вавричин М., 2009*].

Карту перевидавав **Тобіас Конрад Лоттер (зять Зойтера)** до кінця XVIII ст. Вона має декоративні оздоблення, вона оформлена двома фігуративними алегоричними картушами, які представляють особливий інтерес. У верхньому лівому картуші зображено переможених турків, в нижньому правому – козаків з гербовими щитами, на яких зображені човен та сова.

1740 р. Матеус Зойтер. Гравер **Ґоттфрід Якоб Гаупт (Gottfried Jacob Haupt)**.

Карта «NOVA ET ACCURATA TARTARIZE EUROPZE/E SEU MINORES ET IN YPECIE CRIME/E DELINEATIO GEOGRAPHICA, CUM OMNIBUS CIRCA PONTUM EUXINUM ET PALUDEM M/EOTIDF.M IACENTIBUS PROVINCIIS, EXHIBENTUR A GOTTF: IAC: HAUPT CALCOGRAPHO AUG: VIND. Нова докладна географічна карта Європейської або Малої Татарії або Криму з усіма причорноморськими і приазовськими провінціями, видана калькографом Ґоттфрідом Якобом Гауптом у Аутсбурзі [1740 р.], Аугсбург).

Поміщена в атласі без титульного аркуша.

Шкали лінійного масштабу: Milliaria Нипсагіса, Milliaria Соттипіса. Мідерит. Багатоколірна. Папір 55 х 45,7 см. Масштаб *бл.* 1: 2 000 000. Мова латинська.

Опис карти подана за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора.

Заголовок у фігурному картуші, справа від якого зображена постать воїна з мечем та щитом і путті з сурмою, на полі карти на тлі Чорного моря (Pontus Euxinus Hodie Mare Nigrum Das Schwartze Meer Cara Denghiz Turds'). Карта у дволінійній рамці, з вказаними градусами. Над нижньою рамкою, на полі карти, — дві шкали лінійного масштабу. На тлі Чорного моря зображено розу вітрів, що показує напрям на північ. У правому нижньому куті, у фігурному картуші, — історична довідка про Перекоп: Precop auch Or oder Taphrae… (15 рядків).

Карта представляє Чорне та Азовське (Palus Meeotides Hodie Mare Zabache. Asovische Meer) моря та прилеглі до них території.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами зображені адміністративно-територіальні та історико-географічні одиниці: Мала, або Перекопська чи Ногайська, Татарія (**Tartaria Minor feu Precop. Tartaria Nogajensis**) та її кордон з Росією (Russiae Pars); Бессарабія (Bessarabia), що поділена на Очаківську (Tartaria Oczacoviensis) та Буджацьку (Budziack) орди. На східному узбережжі Чорного та Азовського морів — Грузія (Georgia) та Черкеси (Circassi). На півдні — узбережжя Малої Азії, або Анатолії (Natolia olim Asia Minor).

Художніми малюнками на карті відображено гірські масиви, ліси.

Українські землі на карті зображені доволі схематично. Вони представлені Кримським півостровом (Cretia), північним узбережжям Азовського та північно-західним узбережжям Чорного морів, затокою Сиваш, або Мертвим морем (Mare Mortuum), Приазов'ям, півднем Подніпров'я, північно-західним Причорномор'ям. На цих землях доволі густа гідрографічна мережа приток Дніпра, Дністра, Південного Бугу (Bog Fl.), Сіверського Донця (Donez Fl.). Вздовж узбережжя Азовського моря також зображено багато річок: Малий Утлюк (Molotznievadi Fl.), Молочна (Moloczna Fl.), Токмак (Tokmak Fl.), Бердянка (Berdinka Fl.), Берда (Berda Fl.), Солона (Selenafa), Кальміус (Calmius Fl.).

Детально на карті зображений Кримський півострів: Кримські гори (без назви) та мережа річок, а також міста Бахчисарай (Baczisarai), Кафа (Kaffa), Керч (Kertz), Єнікале (Ienikale) та численні малі поселення.

Карта ілюструє воєнні дії російсько- турецької війни 1735-1739 рр., на ній нанесені місця розташування корпусів та шляхи пересування армій, а також кілька оборонних ліній, зокрема Українська, що простягається від Дніпра,

вздовж Орілі аж до Ізюма, та оборонні вали в околицях Переволочної (Porkunutza).

Карта, фактично, є компіляцією карт М. Зойтера Teatrum Belli… (1742) та Nova et Accurata Tartariae Europe (1742), створених на основі низки російських карт, виданих Академією наук Росії у Санкт-Петербурзі у зв'язку з російсько-турецькою війною. У бібліографії відомий ще один варіант цієї карти з орнаментованою рамкою, на якій у фігурних картушах вміщено дев'ять планів і видів міст та фортець, а також опис Малої Татарії.

Описана карта походить зі збірного атласу, у якому налічується 38 карт європейських країн, укладених М. Зойтером. Атлас без назви, з рукописним переліком карт.

Історична довідка.

Російсько-турецька війна 1735—1739 років (також Російсько-османська війна 1735—1739 років) — воєнний конфлікт, який був наслідком російсько-османських протиріч, що загострилися через російсько-польську війну 1733—1735 рр. та набіги кримських татар. Вона стала продовженням боротьби Російської імперії за вихід до Чорного моря.

Белградська мирна угода 1739 року — договір, що завершив російсько-турецьку війну 1735-1739 років. Угоду було підписано 18 (29) вересня 1739 року в Белграді.

Наслідки:

- за Російською імперією визнавалися Азов і Запорожжя (землі між Південним Бугом і Сіверським Дінцем, які їй було заборонено заселяти);
- Російській імперії заборонялося тримати флот у Чорному й Азовському морях;
- передбачалося ведення торгівлі між Османською імперією і Російською імперією лише османськими суднами;
- Північне узбережжя Чорного моря, життєво важливе для Російської імперії, лишилось за Османською імперією.

Белградський мирний договір був анульований 1774 року Кючук-Кайнарджійським договором.

1742 р. Карта "**Amplissima Ucraniae** Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens…" ([Карта] найобширнішого **Українського королівства** з Київським і Брацлавським воєводствами та прилеглими провінціями, за найдокладнішими вимірами мистецьки вигравіювана на міді та [видана] коштом Матеуса Зойтера, географа с[вященної] імп[ераторської] і кор[олівської] катол[ицької] велич[ності] у Аугсбургу). Опублікована в його «ATLAS UNIVERSALIS».

Опис карти подано за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора.

Шкали лінійного масштабу: Millaria Ucranica 13. in uno Gradu, Millaria Pollonica 20. in uno Gradu, Millaria Germanica 15. in uno Gradu, Millaria Mofcovitica 80. in uno Gradu. Мідерит. Багатоколірна. Папір 56 х 49 см. Масштаб бл. 1: 600 000. Мова латинська.

Заголовок карти у фігурному картуші, обрамленому снопами збіжжя, обабіч якого алегоричні постаті богині хліборобства Церери та бога торгівлі

Меркурія, а також зображення двох волів, у лівому верхньому куті. Карта має дволінійну рамку, на якій позначені градуси і вказані сторони світу: Septentrio, Meridies, Occidens, Oriens. Під картушем із заголовком привілей: Cum Gratia et Privil. S.R.I. Vicariatus, in partibg Rheni, Sveviz, et Juris Franconici. У правому верхньому куті, у фігурному картуші, прикрашеному рослинним орнаментом із зображенням вола та снопів жита, — таблиця умовних позначень (Sic Notantur) з позначенням великих міст (Urbes Majores), малих міст (Urbes Minires), містечок (Oppida), малих містечок (Oppidula), сіл (Pagi), архиєпископств, єпископств, академій.

Під картушем — роза вітрів у вигляді багатопроменевої зірки у колі зі стрілкою, що вказує напрям на північ.

Карта охоплює територію від Гомеля (Homel) на півночі до гирла Дунаю (Donau Fl.) на півдні, від Львова (**Lemberg, Luwow, Leopolis**) на заході до Бєлгорода (Biellogrod) та р. Оскіл (Ofkal Fl.), де вона впадає у Сіверський Донець (Donnetz Fl.), на сході.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті позначені державні кордони Трансільванії (Principatg Trapsilvaniz P[ars]) з окремим регіоном Moldavia Populi, Валахії (Pricipatg Valachiz P[ars]), Молдавії (Pricipatus Moldavia), **Росії Московської** (**Russiz Moscoviticz Pars**) та межі українських воєводств і земель: Київського (Palatinatus Kiaviensis) і Брацлавського (Palatinatus Braclaviensis) воєводств, які названі **Україною (Ukraina)**; Волині (Volhyniz Pars), що представлена Нижньою Волинню (Volhyniz Inferior); Поділля (Podolia), яке поділяється на Верхнє (Podolia Superior]) та Нижнє; Покуття (Pocutiz Pars); Чернігівського воєводства (Due. Palat. Czemichoviensis); Бессарабії (Bessarabia) та **Очаківської Татарії (Tartari Oczacovienses)**; Криму (Cremiz P[ars]) та **Малої, або Перекопської, Татарії** (Fartaria Minor feu Precop Pars) у складі Османської імперії.

Умовними знаками на карті показано рельєф, гідрографію та населені пункти. Художнім малюнком відображено гори, ліси у вигляді невеликих груп листяних дерев.

Мережа населених пунктів неоднорідна: південна Брацлавщина, Волинь та Чернігівщина представлені незначною кількістю населених пунктів, натомість Поділля, північно-західна Брацлавщина, Київське воєводство та північ Кримського півострова мають дуже густу мережу міст, містечок і сіл.

Найважливіші водні артерії – Дніпро (Dnieper V. Borysthene), Дністер (Niefter Fl.), Південний Буг (Bog Fl.) - зображені з багатьма лівими та правими притоками. На Дніпрі, на відтинку між фортецями Кодак (Kudack) і Очаків (Oczakow als Dziarcrimenda) підписано дев'ять порогів і чотири забори: 1. **Сурський** (Sluski), 2. **Лоханський** (Lochany), 3. забора Стрільча (Strelczij), 4. **Дзвонецький** (Dzwanice), 5. Княгинин поріг, або Тягинська забора (Kniahinow), 6. **Ненаситець** (Nenasytec), 7. **Кодацький,** 8. Воронова забора (Woronowa Zabora), 9. **Вовнизький поріг** (Wolniow), 10. **Будилівський** (Budijlow), 11. Таволжанська забора (Towotzany), 12. **Лишній** (Lisianka), 13. **Вільний** (Wolny). Біля Хортиці, а також між Вовнизьким і Будилівським порогами позначені дві **Великі татарські переправи (Wielka Przeprawa Tatarska)**.

З великої кількості островів, що зображені на Дніпрі, підписані Хортиця (Chortijka Ostro), Томаківка (Tomahowka oftro), Вовчий (Wolczny ostrow), Красний (Krasay ostrow). На Правобережжі, між притоками Носоківка (Nofokowka Fl.) та Сокорівка (Sokorowka Fl.), позначена Золота Долина, або Дурна (Zlota Dolina abo Durna).

Карта України створена М. Зойтером на основі кількох картографічних джерел. В основу її покладені Генеральна, карта України (1650) та карти течії Дніпра (1662) Ґ. Боплана, про що свідчить зображення нижньої течії Дніпра, Поділля та північно-західної частини Брацлавського воєводства. Для зображення південних регіонів та Криму автор використав карти російсько-турецької війни 1736-1739 рр. створені Академією наук Росії у Санкт-Петербурзі. М. Зойтер використав також праці Я. Янсона та Й. Б. Гоманна. Проте на карті додано багато нової інформації, зокрема, нанесена велика кількість географічних назв на території Бессарабії, Молдавії, Валахії, Криму та вздовж Дніпра на південь від Києва.

Описана карта є другим варіантом карти України М. Зойтера. Вона була опублікована бл. 1742 р., відразу після отримання Зойтером королівського привілею. У наш час по-різному датують створення першого варіанта карти (без привілею): на думку В. Кордта, карта укладена після 1736 р.; Б. Кордан вважає, що вперше вона з'явилася в атласі М. Зойтера «Atlas Novus» 1728 р. За дослідженнями Б. Кмецікової карта опублікована не раніше 1745 р.

Після смерті М. Зойтера (1757) карту перевидав **Тобіас Конрад Лоттер** до кінця XVIII ст. Назва карти частково змінена – з'явилося ім'я Лоттера – "**Amplissima Ucraniae** Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens, cum adjacentibus provinciis juxta recentissimam designationem aeri incisa arte et sumtibus Tobiae Conradi Lotteri, geographie, Augustae Vindel. Cum Gratia et Privil. S. R. I. Vicariatus, in partibg. Rheni, Sveviae et Juris Franconici". Окрім частково зміненого заголовка, на третьому варіанті карти не було здійснено ніяких змін.

1745 р. Жозеф-Нікола Деліль. Карта «**TATARIA MINOR** CUM ADIACENTIBUS KIOVIENSIET BELGORODENSI GUBERNIIS (**Мала Татарія** з прилеглими Київською та Бєлгородською губерніями). Санкт-Петербург. В атласі: ATLAS RUSSICUM MAPPA VNA GENERALI ET VNDEVI- GINTI SPECIALIBVM VASTISSIMUM IMPERII RUSSICUM CVM ADIACENTIBUS REGIONIBUS SECUNDUM LEGES GEOGRAPHICAS ET RECENTISSIMAS OBSERVATIONES DELINEATUM EXHIBENS CURA ET OPERA ACADEMIA IMPERIALIS SCI- ENTIARUM PETROPOLITANAE. PETROPOLI, TYPIS ACADEMIAE IMPERIALISSCIENTIARUM MDCCXLV. - P. 17».

Мова латинська.

Опис карти подано за М. Вавричин (2009) з доповненнями автора.

Заголовок у картуші у вигляді щита, прикрашеного обабіч військовою арматурою та сценою взяття фортеці, у лівому нижньому куті. Карта у дволінійній рамці з вказаними градусами. Під нижньою рамкою — одна шкала лінійного масштабу.

Карта охоплює територію від Чугуєва (Czuguew) на півночі до гирла Дунаю (R. Dunai) та південного узбережжя Кримського півострова на півдні, від Хотина

(Ctofim) та Кам'янця-Подільського (Kamenec Podolskoi) на заході до східного узбережжя Азовського моря (Azowskoe More) на сході.

На карті пунктирними лініями з кольоровими кантами позначені кордони Малої Татарії, Кримського півострова та південні межі Київської (Czast' Kiewskoi Gubernii), Бєлоґородської (Czast' Bielogorodskoi Gubernii) та Воронезької (Czast' Woronezskoi Gubernii) губерній.

Художніми малюнками на карті зображені гори, лісові масиви у вигляді невеликих груп листяних дерев, умовними позначеннями — населені пункти.

Українські землі на карті представлені Кримським півостровом, Малою Татарією, що займає північне узбережжя Чорного та Азовського морів.

Гідрографічна мережа представлена головними річками – Дніпром (R. Dniepr), Дністром (R. Dniestr), Південним Бугом (R. Bug), Інгулом (R. Ingul) з їхніми численними лівими та правими притоками. На Дніпрі, біля Кодака, малюнком зображені Дніпровські пороги та острови. У межиріччі Інгульця (R. InguIec) і Базавлуку (R. Buzuluk) позначена Запорізька Січ (Zaporozskaja Sjecza). На лівому березі Дніпра, ближче до гирла, позначені **Чорна (Czomaja Dolina) та Циганська (Cyganskaja Dolina) долини.**

Мережа населених пунктів на карті неоднорідна. Малозаселені землі біля нижньої течії Дніпра і Південного Бугу та на всій території Малої Татарії. Більше населених пунктів позначено вздовж берегів Дністра і на півдні Київщини, з них виділені міста-фортеці: Кизикермен (Kizikermen), Кінбурн (Kinburn), Кодак (Kudak), Переволочна (Perewoloczna), Полтава (Poltawa), Біла Церква, Хотин, Очаків (Oczakow).

Найдетальніше на карті зображений Кримський півострів, в північно-західній частині якого доволі густа мережа поселень. Як великі міста виділені Бахчисарай (Bakczisarai), Кафа (Kafa), Керч (Kercz), Судак (Sudak) та ін. Вздовж південного узбережжя півострова, від Бахчисарая до Кафи, позначені Кримські гори. Гідрографічна мережа представлена річками Альмою (R. AImassu), Булганаком-Східним (R. Bulganach), Булганаком (R. Bulganach), Мокрим Індолом (R. Indel).

Карті притаманні окремі помилки: неправильне зображення течії Дніпра; Правобережжя відтворене схематично; Дністер і річки його басейну більше нагадують художній малюнок; спотворено подане також чорноморське узбережжя від Перекопа до Кінбурна, де замість острова Тендрівська Коса зображено чотири острови.

Карта походить з атласу Росії, підготованого Академією наук Росії у Санкт-Петербурзі і виданого 1745 р.

Чорна Долина — урочище на території Херсонської області. На території урочища розташоване село Чорна Долина.

Урочище відоме тим, що у 1675 році кошовий отаман Іван Сірко, повертаючись з походу на Крим, вів 7000 звільнених із татарської неволі українців. На території Чорної долини деякі з них почали просити в отамана дозволу повернутися до Криму. Тоді Іван Сірко дозволив вибрати, кому йти на Україну, а кому залишитися. 4000 вирішили повернутися на Україну, а три тисячі — що краще повернутися в Крим. Сірко наказав усіх їх нагодувати, а потім одних залишив при собі, а інших відпустив у Крим. Але перед тим запитав їх,

чому вони прагнуть назад у ханство. Ті відповіли, що у Криму в них є майно і господарство, і там їм буде краще жити, аніж в Україні, де у них нічого немає. Відпускаючи цих людей, кошовий ще до кінця не вірив, що вони справді підуть у Крим, і сподівався, що вони все-таки повернуть до України. Потім Сірко піднявся на могилу і довго дивився їм услід, аж поки їх не стало видно.

Тоді він врешті переконався у твердому намірі визволених земляків знову йти в Крим і наказав молодим козакам осідлати коней, наздогнати відпущених і всіх до одного нещадно порубати. Кошовий додав, що він негайно поїде слідом, аби переконатися, як виконано його наказ. Козаки здійснили веління Сірка. Трохи згодом кошовий прискакав туди, де виконувався його наказ. Коли Сірко пересвідчився, що його наказ здійснено, він подякував козакам. Потім до мертвих звернувся з такими словами: «Простіть нам, браття, а самі спіть тут до страшного суду Господнього замість того, щоб розмножаться вам у Криму між бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель». Після цього Сірко з козаками повернувся до війська і рушив на Запорожжя.

Цей сюжет відомий з багатьох історичних джерел, зокрема Літопису Самійла Величка та праць Дмитра Яворницького.

1756 р. Chez Regner та Джошуа Оттенс (Josue Ottens), голландські картографии. Карта «L'Asie» (Азія). Опублікована в «Atlas Minor sive Geographia compendiosa in qva Orbis Terrarum pavcis attamen novissimis Tabvlis ostenditvr» // «Atlas Nouveau, contenant toutes les parties du monde, Ou font Exactement Remarquees les Empires Monarchies, Royaumes, Etats, Republiques, &c». Це є копія карти 1700 р. Гійома Деліля «L'Asie».

1762 р. Тобіас Конрад Лоттер. Карта «Imperium Russicum omnisque Tartaria». На карті назва «Тартарія» взагалі відсутня (крім назви на картуші). На карті показано SIBERIA (Сибір) від Уралу до Далекого Сходу.

1769 р. Джон Лодж Коулі (John Lodge; 1719-1797), англійський картограф, геолог та математик. Був Королівським картографом короля Георга II.

Карта «Нова й акуратна карта **Кримської Тартарії**, Азовського моря й частин річок Дніпро, Бог та Кубань» (A new & accurate map of the Krim Tartary, the sea of Azof and parts of the rivers Dneper, bog and Kuban, taken from original drawings & memoirs). Опублікована у Лондоні, у вересневому випуску 1769 року «Gentlemen's Magazine». Карта охоплює Північне Причорномор'я та Південну Україну, ілюструє події Російсько-турецької війни 1768-74 рр.

1770-і рр. Тобіас Конрад Лоттер. Карта «Географічна карта Сибірського царства на три частини розділеного: а саме Тобольську, Єнисейську, Іркутську, і що містить деякі інші частини Тартарії» (Carte géographique contenant le Royaume de Sibirie, divisée en trois départemens, savoir: Tobolskago, Ienisseiskago, Irkutskago, et quelques autres parties de la Tartarie), Аугсбург. Тобіасом Лоттером було випущено кілька атласів. Дана карта була виготовлена для одного з них, як джерела – використані карти Деліля. Карта належить до типових зразків продукції фірми Лоттера, вона прикрашена розкішним картушем. Гравіював карту Маттіас Альберт Лоттер (син Томаса Лоттера). На карті показано Сибір від Уралу до Далекого Сходу, що розділений

на три намісництва: Тобольське, Єнісейське, Іркутське. Території намісництв розділені на повіти (уезды).

1771 р. Карта Азії з Британської енциклопедії.

1771 р. Карта Європи з Британської енциклопедії (позначена КУБАНСЬКА ТАРТАРІЯ).

1786 р. Gussefeld F.L. Карта «Carte de l'Empire de Russie & de la Grande Tatarie. Publiee par les Heredum Homannianorum. Norimberg» (Карта Російської Імперії та Великої Татарії). В її картуші мовиться, що тут представлена Велика Татарія (**TATARIAE MAIORIS**), Татарія Російська (TATARIAM RVSSICAM), Татарія Китайська (TATARIAM SINENSEM) і Татарія Незалежна (TATARIAM INDEPENDENTEM). На карті назва «Татарія» взагалі відсутня (крім назви і картуша). Сибір названа просто Сибіром (SIBERIEN) і розділено на дві губернії: Тобольську (GOUVERMENT TOBOLSK) й Іркутську (GOUVERMENT IRKUTSK). Ба більше, на карті відсутні й всі інші Татарії, згадані в її картуші. Там немає ні назви «Велика Татарія» (**TATARIAE MAIORIS**), ні «Незалежна Татарія» (TATARIAM INDEPENDENTEM). Назва ж «Китайська Татарія» (TATARIAM SINENSEM) замінено на «Китайські Татари» (TSCINESISCHE TATAREY)

1791 р. Бонне Рігоберт. Карта «**Tartarie Independante**» (Тартарія Незалежна). Tartarie Independante (Центральна Азія) на півночі межує з Тартарією Російською, на сході – з Тартарією Китайською.

Тартарія на картах XIX ст.

1820 р. Карта «Азія» надрукована у США за зразком англійської карти 1817 року. Червоним кольором позначені кордони Великої Тартарії імперії Чингісхана у 1226 році. Жовтувато-зеленим кольором позначені кордони імперії Тамерлана у 1406 році. Цікавим поясненням до карти є те, що в Азії на 1820 рік ще існувала держава Тартарія. В описі країни Тартарії сказано, що північні і західні частини представляють лише жахливу пустелю, більш південні частини мають прийнятну температуру і значну родючість.

1850 р. Мітчелл Самуель Августус (Mitchell Samuel Augustus; 1792—1868), американський географ і картограф, видавець. Карта «Russia in Asia and Tartary» (Росія Азійська та Тартарія). Це адміністративно-етнічна карта Азійської Росії (колишньої Тартарії) та Центральної Азії. Tartary це – Центральна Азія.

1851 р. Джон Талліс (John Tallis; 1817–1876), англійський картографічний видавець. Його компанія «John Tallis & Company» видавала карти та атласи в Лондоні приблизно з 1838 по 1851 рік. Талліс заснував видавництво разом із Фредеріком Таллісом у Cripplegate у 1842 році; бізнес переїхав до Смітфілда в 1846 році та припинив діяльність у 1849 р. Карта «Independant Tartary» (Незалежна Тартарія) поміщена в атласі «The Illustrated Atlas, And Modern History Of The World Geographical, Political, Commercial & Statistical». Гравер Джон Рапкін (John Rapkin). Охоплює регіони між Каспійським морем та озером Балхаш, а також між Росією та Персією й Китаєм. Показані незалежні держави: Тартарія (територія теперішнього Казахстану), Хіва (Хівинське ханство), Коканд (Кокандське ханство) й Бухара (Бухарське

ханство). Три віньєтки В. Брегга (W. Bragg) прикрашають карту, зокрема зображення Тартарів.

ДОДАТКИ (КАРТИ)

КАРТИ МОСКОВІЇ

Россіи Баттисты Агнезе 1525 г. Текстъ стр. 3.

1525 р. (жовтень). Баттіста Аньєзе. Венеція. Перша рукописна карта Московії

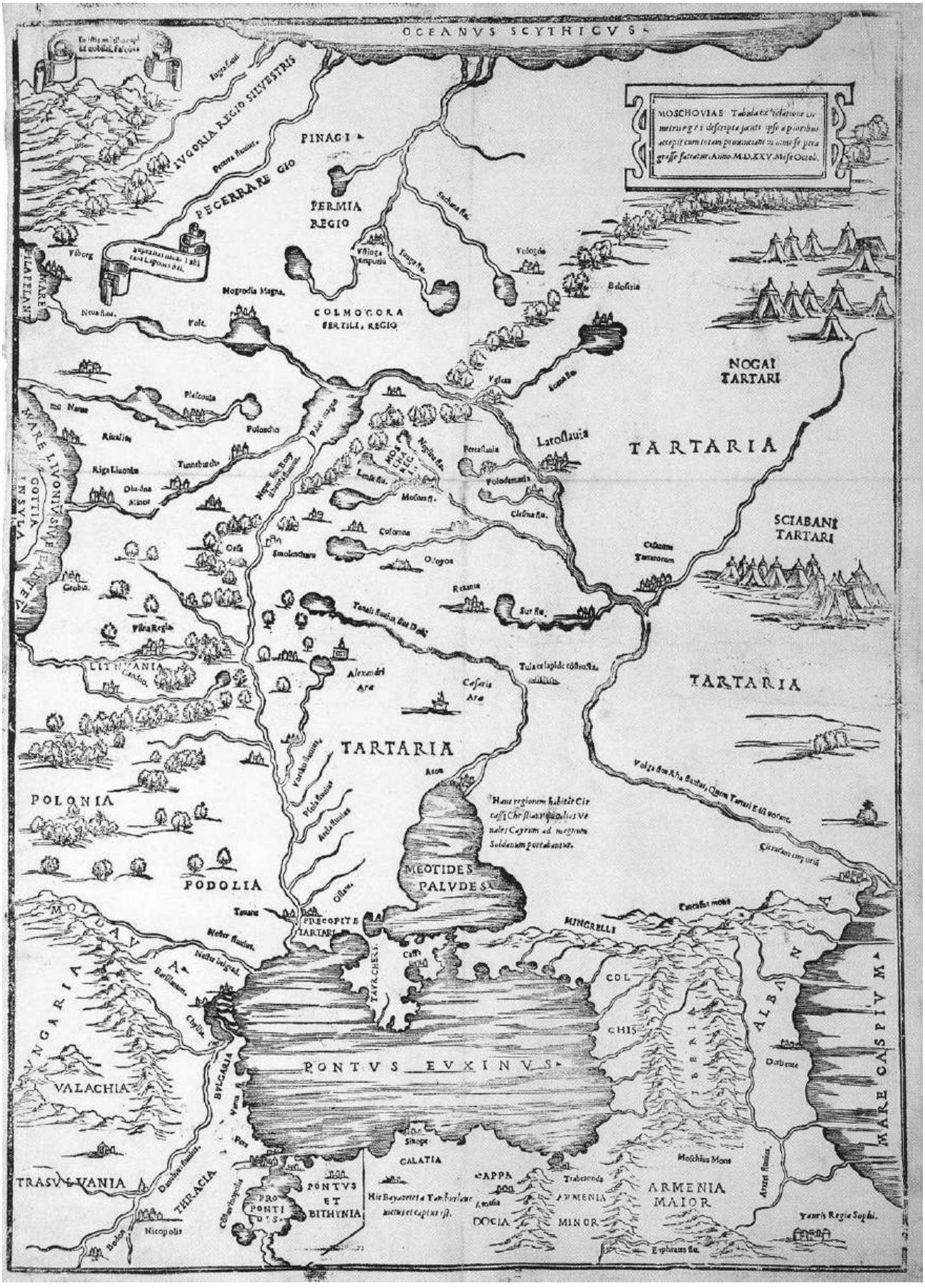

1525 р. Паоло Джовіо. Перша друкована карта Московії. «Paolo Giovio MOSCHOVIAE Tabula ex relatione De / metrii (l)eg(a)ti descripta sicuti ipse a pluribus / accepit cum totam provinciam minime se pera / grase fateatur. Anno M.D.XXV Me(n)se Octob» (Московія…)

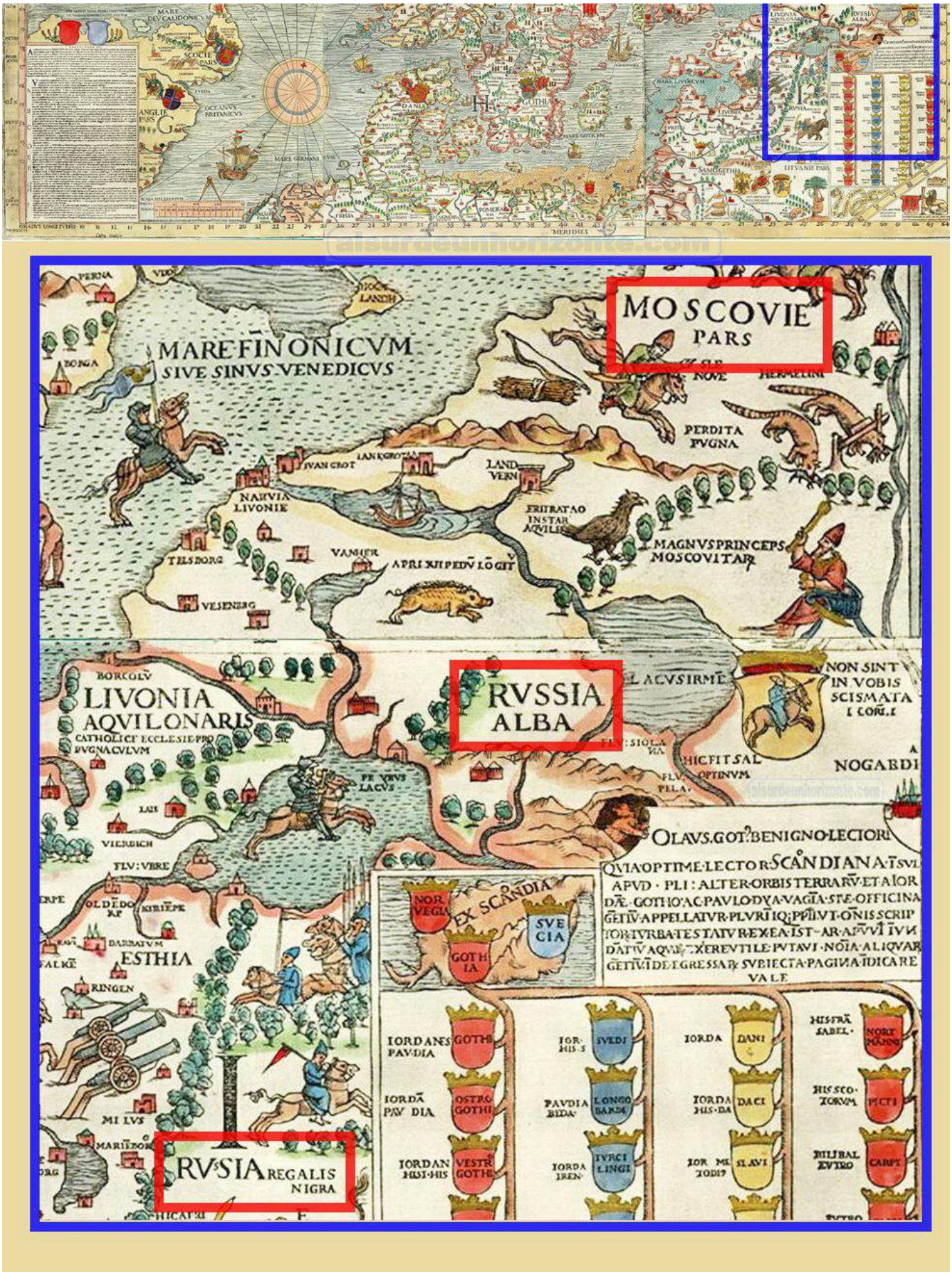

1535 р. Олаф Магнус. «Carta marina» (Морська карта)

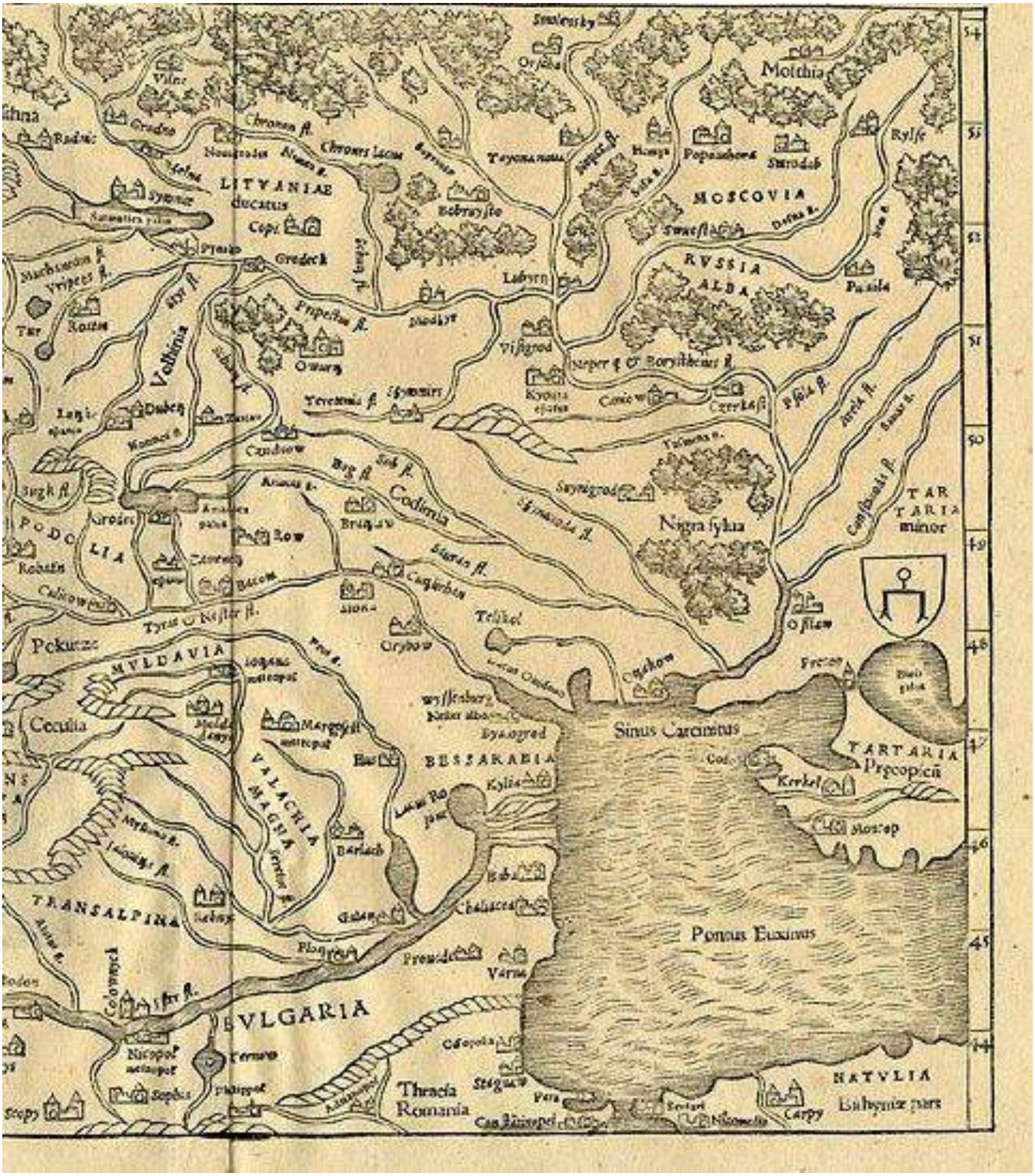

1540 р. Себастьян Мюнстер. «POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA» (Нова карта Польщі та Угорщини)

XI. Карта Россіи Герберштейна, гравированная Гирлфогелемъ въ 1546 г. Текстъ стр.6.

1546 р. Зиґмунд Герберштайн. «Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag M. D. XLVI» (Московія…)

1549 р. Зиґмунд Герберштайн. «Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag anno M. D. XLIX» (Московія…)

1549 р. Зиґмунд Герберштайн. «Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag anno M. D. XLIX» (Московія…)

1555 р. Антоній (Антон) Від. «Moscovia que Alba Russia non contenta Europee Sarmatie parte...» . (Московія, як і вся Біла Русь, не обмежується частиною Європейської Сарматії й більшою частиною знаходиться в Азії)

1570 р. Антоній (Антон) Від. «Moscovia que Alba Russia non contenta Europee Sarmatie parte…» . (Московія, як і вся Біла Русь, не обмежується частиною Європейської Сарматії й більшою частиною знаходиться в Азії)

1570 р. Антоній (Антон) Від. Фрагмент карти із Золотою бабою. «Moscovia que Alba Russia non contenta Europee Sarmatie parte…» . (Московія, як і вся Біла Русь, не обмежується частиною Європейської Сарматії й більшою частиною знаходиться в Азії)

1570 р. Антоній (Антон) Від. Фрагмент карти з Битвою під Оршею 1514 р. «Moscovia que Alba Russia non contenta Europee Sarmatie parte…» . (Московія, як і вся Біла Русь, не обмежується частиною Європейської Сарматії й більшою частиною знаходиться в Азії)

1548 р. Джакомо Гастальді. «Nova Descriptione de la Moscovia» (Новий опис Московії)

1561 р. Жироламо (Джироламо) Рушеллі. «Moschovia Nuova Tavola» (Нова карта Московії)

RVSSIAE, MOSCOVIAE ET TARTARIAE DESCRIPTIO. Auctore Antonio Ienkensono Anglo, edita Londini Anno. 1562. & dedicata illus. Iriss. D. Henrico Sydneo Walliæ præsidi.
IOANNES BASILIVS SALAGORS Imperator Russiæ; Dux Moscouiæ &c.
Zlata Baba, id est aurea vetula ab Obdorianis, Sibiriæ religiose colitur. Idolum hoc sacerdos confulit, quid ipse facturus, quove se migraturus, ipsumq; (dictu mirum) certa consulentibus dat responsa, certique eventus consequuntur.
LAPPIA.
CORELIA
CARGAPOLIA.
NOVOGARDIA.
VOLOGDA
PERMIA
Permerlick
IOVGHORIA
OBDORA
MOYE
KITAIA LACVS.
TVMEN
VACHIN.
CEREMISELOWGOVOI.
CEREMISE GORNI.
CAZANE.
NAGAIA.
MORDVA.
CRIMEA.
LITVANIA
Hæc pars Lituaniæ Imperatori Russiæ subdita est.
TARTARIA
CHIRKASSI
PETIGORSKI.
Palus Meotis
MARE CASPIVM
MEN.
MEDIA
Mangusla
Shayfurt
Vrgeme
Cante
Oxus fl.
Corasan parua, à Rege Persico adiunctibus Tartaris 1558. deprædata fuit.
Corasan magna
Mesbent.
Kirsiny
Shamagi
Dirben
Backow
Shaueren
Tumenska
Araxen
PERSIA.
Parapanisi montes.
Scala miliarium
Russica
Anglica
Hispanica
Cum priuilegio.

1562 р. Ентоні Дженкінсон. «RUSSIAE, MOSCOVIAE ET TARTARIAE DESCRIPTIO…» (Опис Руссії, Московії та Тартарії…)

1578 р. (1593 р.). Герард де Йоде. «Moscoviae maximi amplissimi qve dvcatvs. Autore Anthonio Jankinfono Angolo» (Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями автора Ентоні Дженкінсона)

1598 р. Абрагам Ортеліус. «Russiae Moscoviae et Tartariae Descriptio. Autore Antonio Ienkensono» (Опис Московської Руссії й Тартарії)

1613 р. Ісаак Маса та Гессель Ґеррітц. «Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta; et ad fluvias, Dwinam, Zuchanam, aliaque Loca, quantum ex tabulis et notitus ad nos delatis fieri poluit, amplificata: ac Magno Domino, Tzari, et Magno Duci Michael Foedrowits omnium Russorum Autocratori Wolodimeriae, Moscoviae et Novogardiae, Tzari Cazaniae, Tzari Astracaniae, Tzari Sibiriae... Dedicato ab Hesselo Gerardo M.DC.XIII. [Amsterdam], 1613» (Карта Руссії, званої Московією, виготовлена нами з рукопису, накресленого старанням і коштом Федора, сина царя Бориса, і від річки Двіни до інших місць, які відомі як з карт, так і нами додані)

1620 р. (1636 р.). Ісаак Масса. «Moscoviae Pars Avstralis. Auctore Isaaco Masa» (Частина південної Московщини)

1620 р. (1659 р.). Ісаак Масса. «Russiae, vulgo Moscovia. Pars Australis. Auctore Isaaco Massa» (Руссія, в просторіччі Московія)

1627 р. Джон Спід. Карта «Asia». Два цікавих малюнки на карті. Зліва – жінка «Moscovian» (московка), справа - чоловік «Tartarian» (татарин). Хто європеєць? На його карті «Європа» московити (теперішні «рускіє») відсутні!

XXIX. Карта Россіи И. Массы 1638 года. Текстъ стр. 15.

1633 р. (1638 р.). Ісаак Масса. «Novissima Russiae Tabula. Authore Isaaco Massa» (Найновіша карта Руссії)

1648 р. Нікола Сансон. «Estats du Czar ou Grand Duc de la Russie Blanche ou Moscovie / Par N. Sanson le fils, Geographe du Roy; A. Peyrounin sculp. - A Paris: chez l'auteur» (Біла Русь або Московія)

1650 р. Клаас Янсзон Вісшер. «MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula…» (Загальна карта Московії або Великої Руссії…)

1680 р. Ніколаас Вітсен та Фредерік де Віт. «Imperii Russici sive Moscoviae Status Generalis, in ejus Regna, Ducatus, Provincias, Populos que Subjacentes Divisus / et ex Tabula Spectatmi Domini N. Witsen, Urbis Amstelodamensis Consulis etc. ; pro Maiori Parte Excerptus per F. de Witt. – Amst.» (Російська імперія або Московія...)

1696 р. Адам Олеарій. «Land-und See-Charte von Schleswig bis nach Muskau» (Мапа суші та моря від Шлезвіга до Московії)

КАРТИ ТАРТАРІЇ

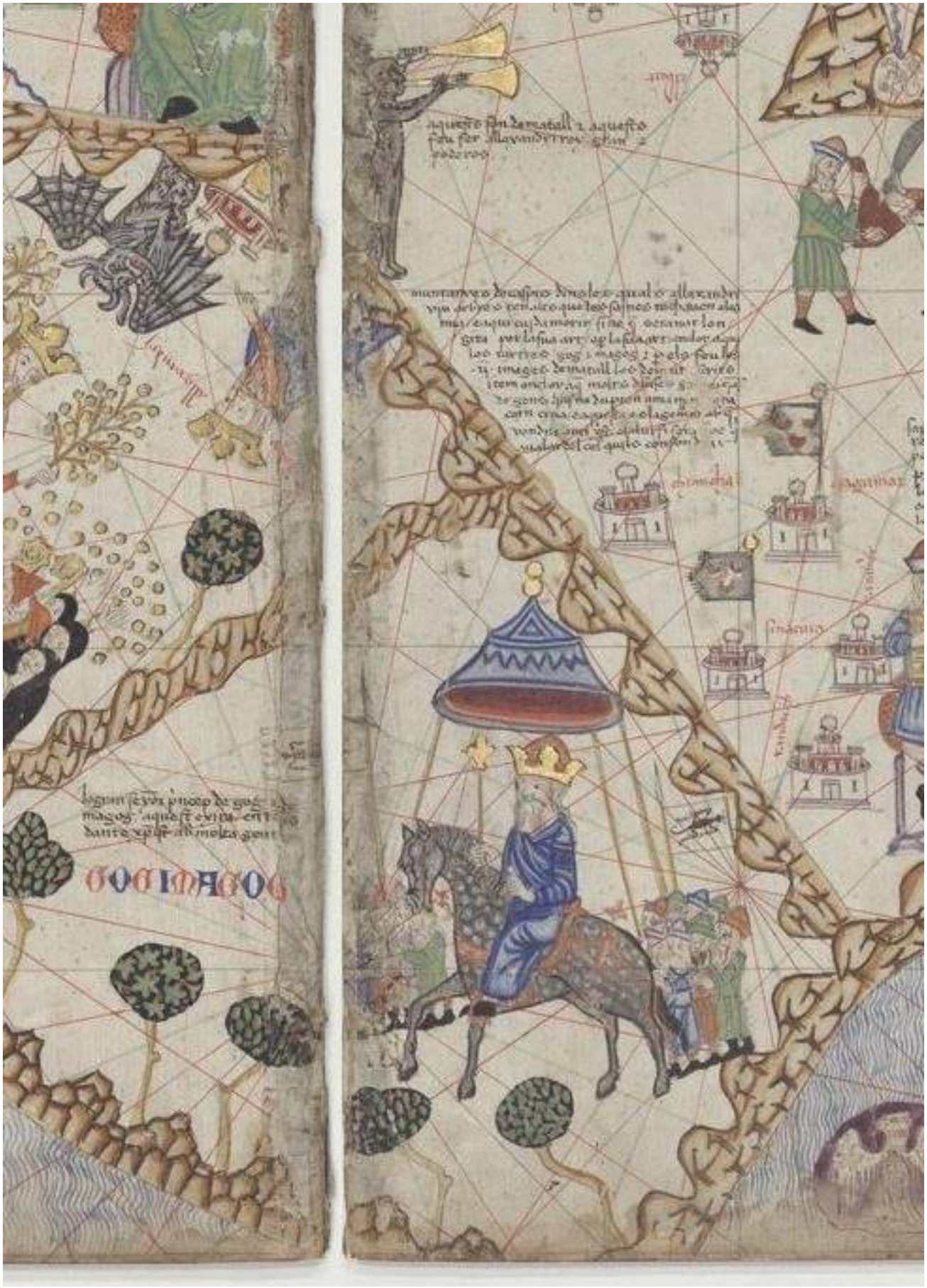

1375 р. Каталонський атлас. Землі Ґоґа і Маґоґа

1550 р. Баттіста Аньєзе. Портолан Басейну Чорного моря (Біла Русь, Тартарія та Московія)

1562 р. (1575 р.) Ентоні Дженкінсон. «RUSSIAE, MOSCOVIAE ET TARTARIAE DESCRIPTIO Auctore Antonio Ienkensono Anglo, Anno 1562 & dedicata illustriss. D. Henrico Sijdneo Walliei presidi. Cum priuilegio» (Руссія, Московія й Тартарія…)

1569 р. (1607 р.) Герард Меркатор. «Tartaria» (Тартарія)

1569 р. (1634 р.) Герард Меркатор. «Tartaria» (Тартарія)

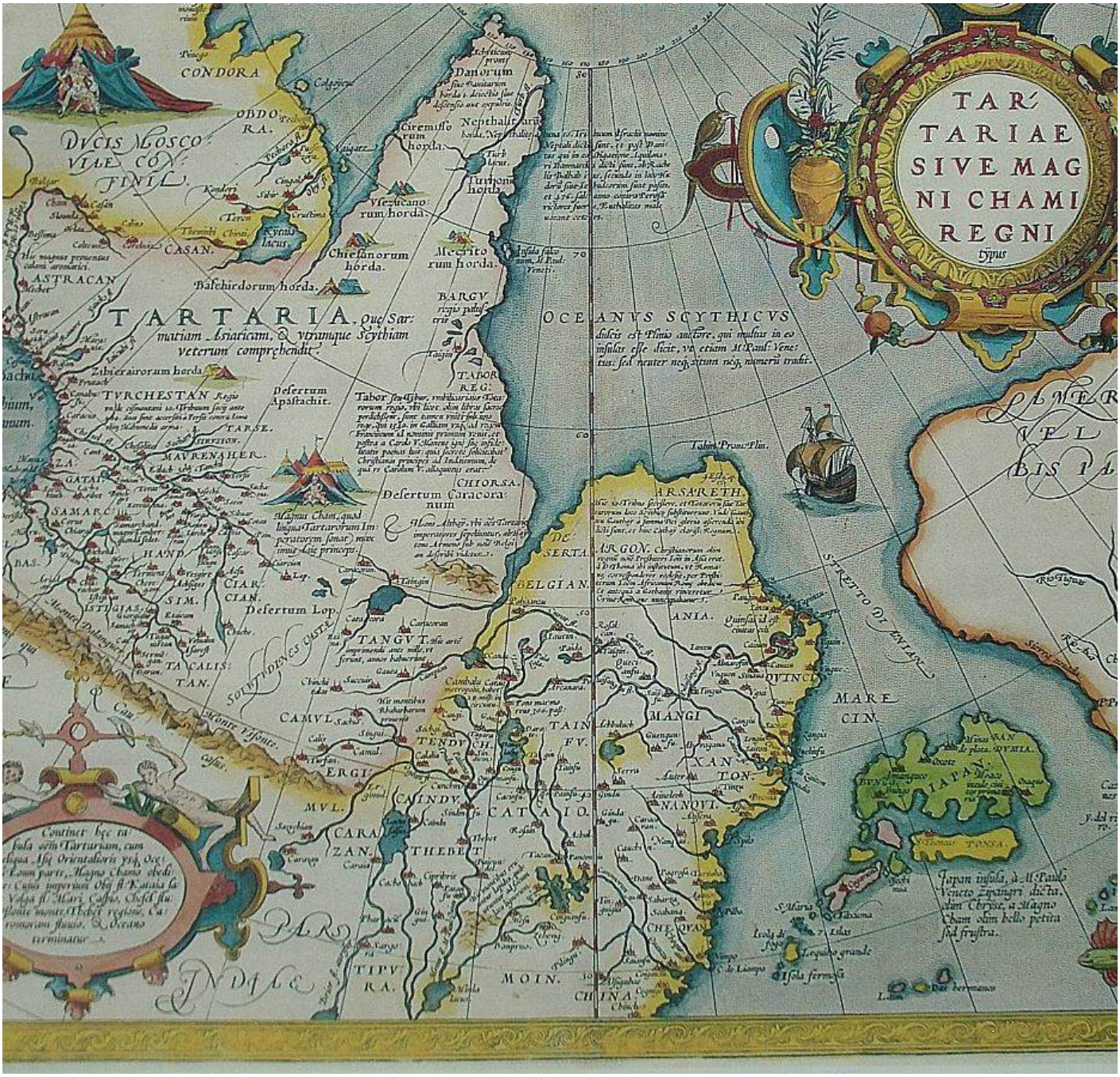

1570 р. Абрагам Ортеліус. «Tartariae...» (Тартарія...)

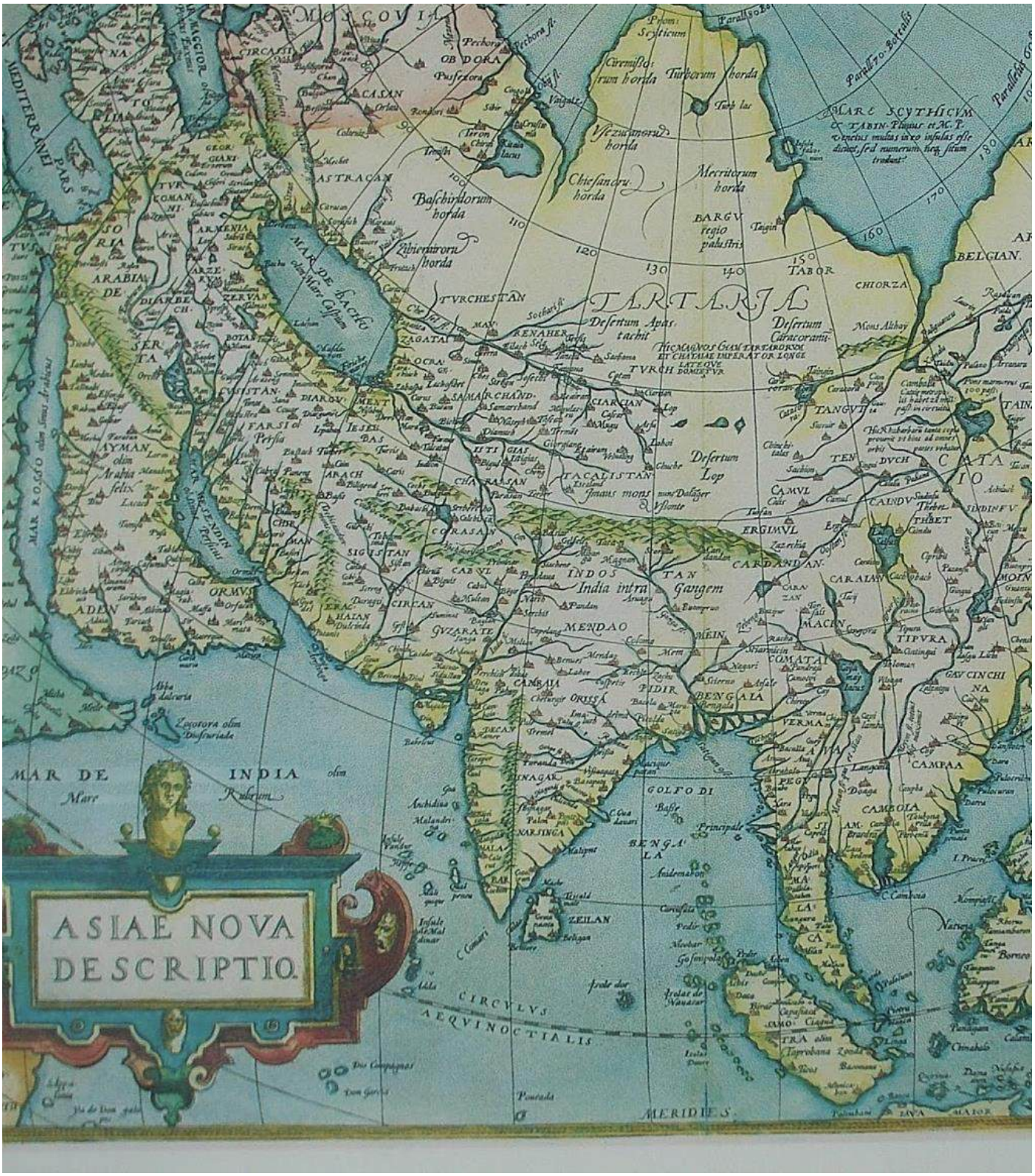

1570 р. (1579 р.). Абрагам Ортеліус. «Asiae nova descriptio» (Азія)

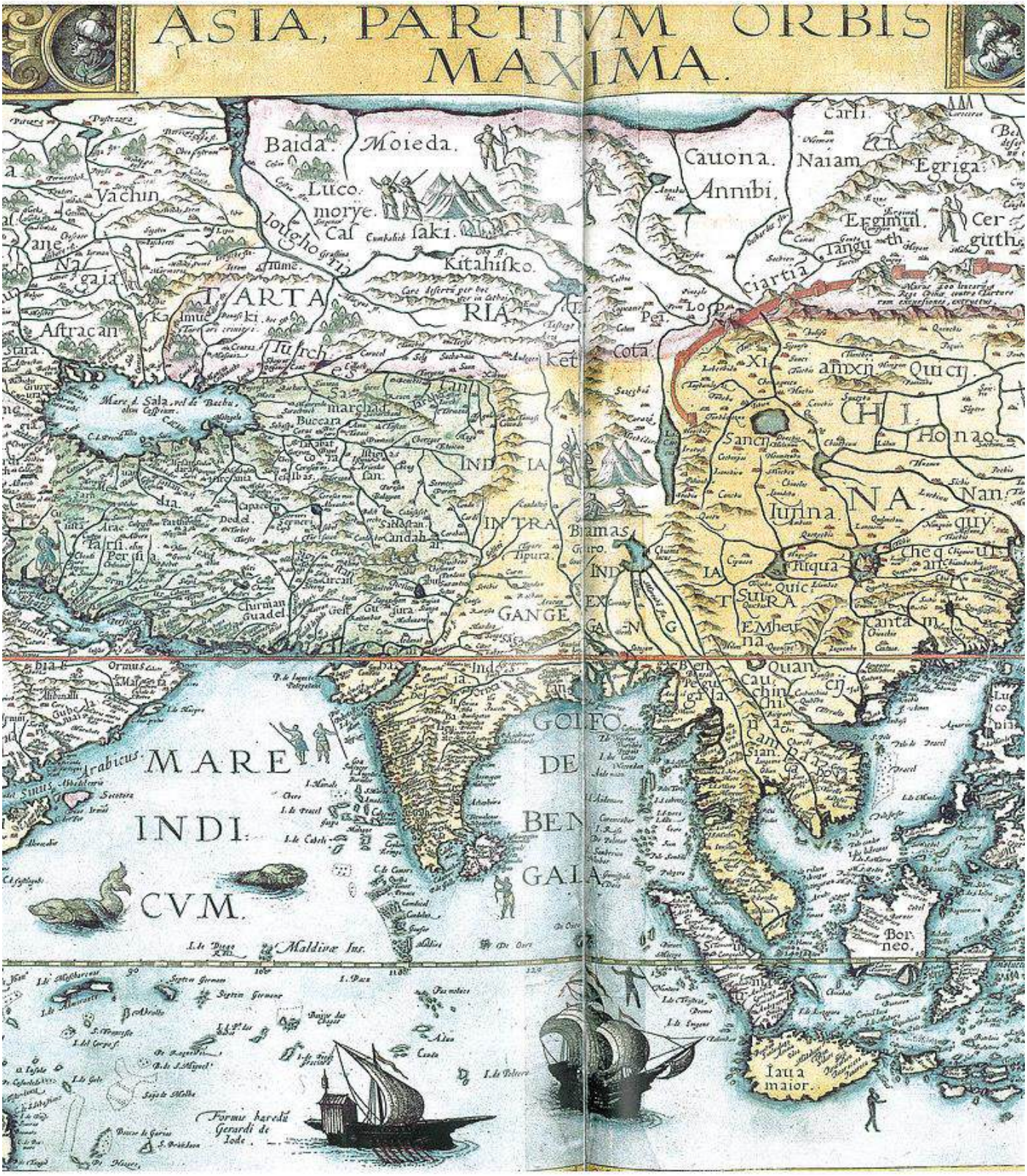

1593 р. Герард де Йоде. «Asia Partum Orbis Maxima» (Азія)

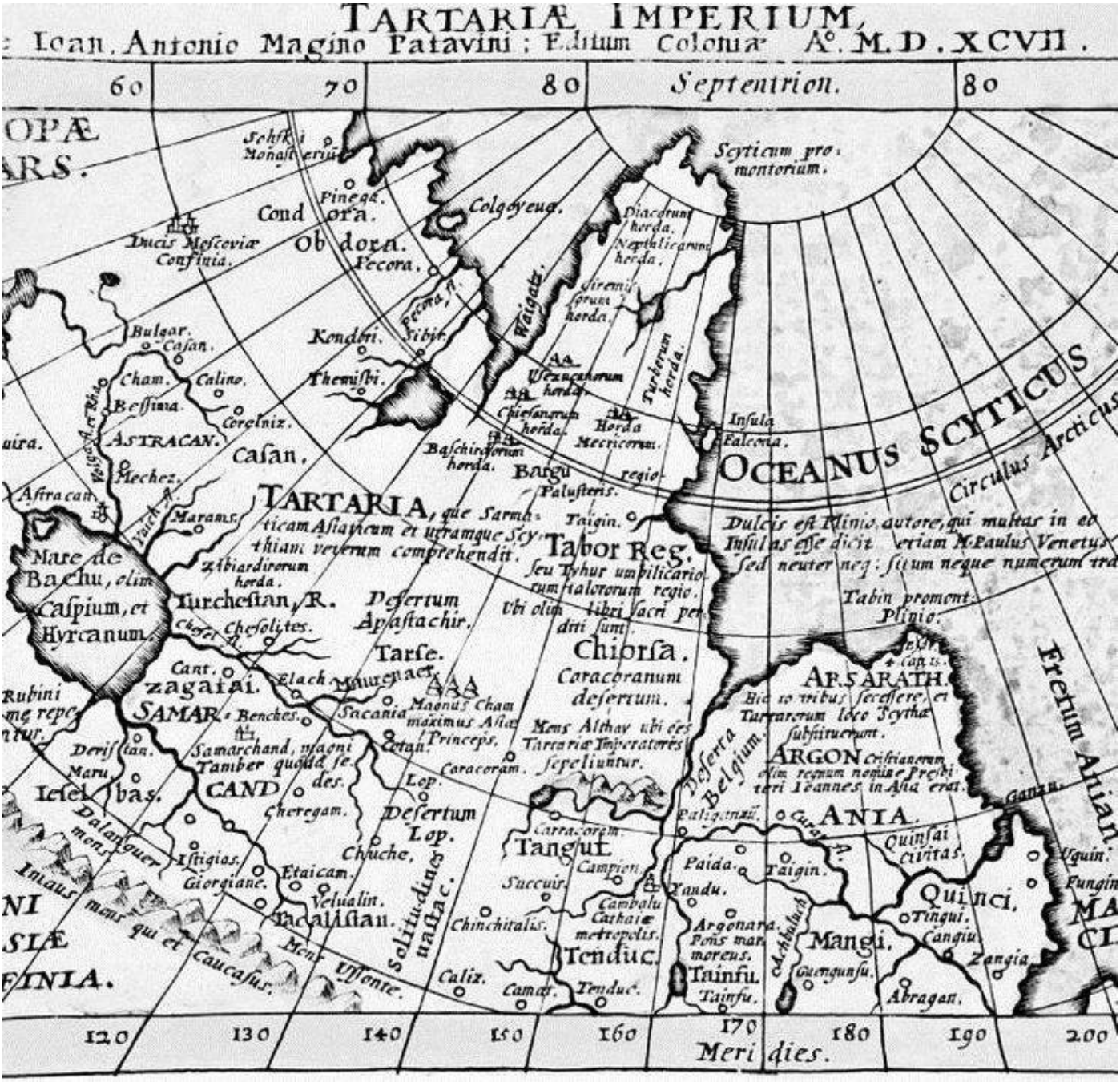

1597 р. Antonio Magino Patavini. «Tartarie Imperium» (Тартарська Імперія)

1601 р. Абрагам Ортеліус. «Tartaria» (Тартарія)

1606 р. Йодокус Гондіус. «Tartaria» (Тартарія)

1613 р. Ісаак Маса й Гессель Ґеррітц. «Tabula Russiae ex autographo, quod delineandum curavit Foedor filius Tzaris Boris desumta; et ad fluvias, Dwinam, Zuchanam, aliaque Loca, quantum ex tabulis et notitus ad nos delatis fieri poluit, amplificata: ac Magno Domino, Tzari, et Magno Duci Michael Foedrowits omnium Russorum Autocratori Wolodimeriae, Moscoviae et Novogardiae, Tzari Cazaniae, Tzari Astracaniae, Tzari Sibiriae… Dedicato ab Hesselo Gerardo M.DC.XIII. [Amsterdam], 1613)» (Карта Руссії, званої Московією, виготовлена нами з рукопису, накресленого старанням і коштом Федора, сина царя Бориса, і від річки Двіни до інших місць, які відомі як з карт, так і нами додані)

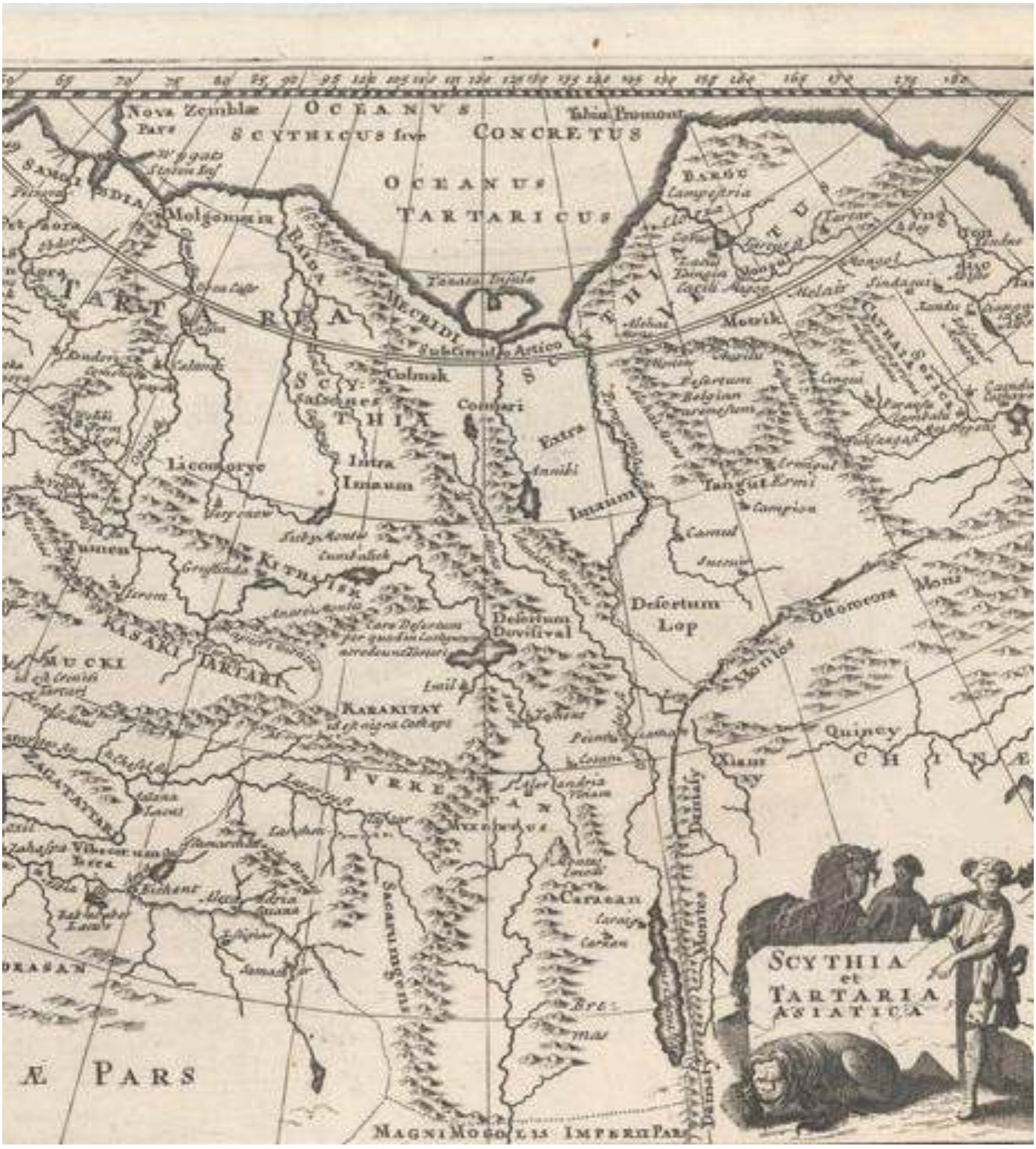

1624 р.(1697 р.). Філіп Клювер. «SCYTIA et TARTARIA» (Скіфія і Тартарія)

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, південна частина)

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, західна частина)

1638 р. Ян Віллем Блау. «Russiae vulgo Moscovia…» (Руссія або Московія, північна частина)

ЛІТЕРАТУРА

*Атляс України й сумежних країв / підзаг. ред. В. Кубійовича ; Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів : Український Видавничий Інститут, 1937. — XLVIII с., 66 арк. карт.

*Атласи картографічної фірми Блау – найвище досягнення голландського атласного картографування XVII ст. // Картографія та історія України : [збірник наукових праць]. Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 2000. С. 40–45.

*Байцар А. Історія походження та використання назви «Карпати» // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 50. Львів, 2016. С. 22-33.

*Байцар А. Географія Криму: навч.-метод. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 301 с.

*Байцар А. Етнічні карти українських земель у працях західноєвропейських учених XIX ст. // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. Львів. 2018. С. 3-14.

*Байцар А. Назви «Русь», «Червона Русь» на картах Європи XIV-XVIII ст./ А.Байцар, І. Байцар // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. Львів. 2018. С. 15-26.

*Байцар А. ЕТНІЧНІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ВЧЕНИХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.) // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 53. Львів. 2019. С. 3-12.

*Байцар А. Географія та картографія Винниківщини. Наукове видання. Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. 640 с.

*Байцар А. УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ. Монографія. Львів: ЗУКЦ, 2022. 328 с.

*Байцар А. (у співавторстві). Сучасні напрямки розвитку географії України: монографія / [за заг. редакцією проф. Лозинського Р. М.]. Львів. 2022. 367 с.

*Байцар А., Манько А. Назва «Україна - Держава (Земля) козаків» на Європейських картах XVII // International scientific innovations in human life. Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. С. 299-308.

*Байцар А. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ КЛАВДІЯ ПТОЛЕМЕЯ // Журнал «Дніпро». № 7-12. 2022. С. 158-177.

*Байцар А. ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ (XII ст. – поч. XX ст.). Монографія. Львів-Винники, 2023. 295 с.

*Білінський В. «Україна-Русь». Книга перша: «Споконвічна земля». К. : Видавництво Олени Теліги, 2013. 384 с. — ISBN 978-966-355-109-8.

*Бойко Я., Данилова Н. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – N 9. С. 54 –65.

*Борщак Ілько (Париж). Європа про українську мову XVI–XVII століття // Рідна мова. 1933. – N 2. С. 47–50.

*Борщак Ілько (Париж). Європа про українську мову XVI–XVII століття // Рідна мова. – 1933. – N 8. С. 263–266.

*Бронштэн В. А. Клавдий Птолемей. Отв. ред. А. А. Гурштейн. М.: Наука, 1988. 239 с.

*Буковина – її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж, Філадельфія, Дітройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с

*Вавричин М. Матеріали до історії картографії України у XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР // Бібліотека і науково-технічний прогрес. Львів, 1975. С. 101–109.

*Вавричин М. Комплекс карт України Ґ. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України : Зб. наук. праць. Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. С. 20.

*Вавричин М. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2004. 208 с.

*Вавричин М. Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2009. 224 с.

*Вавричин М. Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / Упоряд. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (голова), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с.

*Величко Г. Народописна карта українсько-руського народу.— 1 : 1 680 000. Львів: Просвіта, 1896.

*Витвицький Софрон. Історичний нарис про гуцулів:/Переклад, передмова, примітки Миколи Васильчука. Коломия: Вид. „Світ”, 1993. 94 ст.

*Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича // Народна творчість та етнографія. 2005. — №. 1. С. 76-84. — Бібліогр.: 64 назв.

*Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848–1858. – Т.1–17.

*Войцехівська І. Н. Спеціальні історичні дисципліни: навч.посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008. 520 с.

*Воллан де Г. А. Этнографическая карта Венгріи.— 1 : 1 584 000.— СПб., 1878.

*Гаврилова Э.С. Карта г. Львова и ее развитие. Львов, 1956 (автореферат диссертации).

*Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання / К. Галушко. К., 2013. 143 с.

*Ґеоґрафія українських і сумежних земель / опрацював і зредагував Володимир Кубійович. Львів : Український Видавничий Інститут, 1938. — Т. 1 : Загальна частина. 512 с.

*Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1863–1885. – Т.I–V.

*Гордєєв, А. Ю. Карти-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. К.: Обрії, 2009. 408 с.

*Головацкій Я. Этнографическая карта русскаго народонаселенія въ Галичинh, chверовосточной Угріи и Буковинh.— 1 : 1 600 000.— Bhна: Ф. Кёке, [1875].

*Головацкій Я. Народныя пhсни Галицкой и Угорской Руси. Москва, 1878.— Ч. I.— [4] с., 368 с., карта.

*Головацкій Я. Географическій словарь западнославянскихъ и югославянскихъ земель и прилежащихъ странъ. Вильна, 1884. 372 с., карта.

*Гольденберг Л. А. Историческая картография // Совет. ист. энцикл. М., 1965.

*Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII-XVII ст. // Історичні дослідження : Вітчизняна історія. К. 1981. Вип. 7. С. 88–93.

*Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республ. міжвідомчий зб. наук. праць. К. : Наук. думка, 1985. Вип. 11. С. 85–90.

*Дашкевич Я. Україна на картах XIV–XVI ст.: Стан і проблема дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. К. 1988. С. 94–100.

*Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. 1990. С. 155-169.

*Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. С. 58 – 60.

*Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико-географічні дослідження в Україні. 1992. – 2. С. 13–21.

*Денисъ зъ Покутья. [Ільницький В.] Bhсти про землю і дhи русиновъ. Львовъ, 1869.— Кн. 1. С. 4.

*Дмитрієнко М. Історичний Атлас України Володимира Кубійовича // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. — 2004. — Вип. 7. С. 384-389.

*Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992.

*Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.

*Дністрянський М. Картографічна спадщина Володимира Кубійовича як джерело пізнання історичних етногеографічних процесів / М. Дністрянський // Історичне картознавство України : зб. наук. пр. / НАНУк-раїни, Ін-тукр. Археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського, Львів. від-ня; Брандон. ун-т, Манітоба. Канада. — Львів; Київ ; Нью-Йорк : Вид-воМ. П. Коць, 2004. С. 292-296.

*Дурново Н. Н. Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. М., 1915. 132 с.

*Енциклопеція українознавства. Т 10. Львів, 1993. — 2000 рр.

*Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В. КОРДОНИ ДЕРЖАВНІ УКРАЇНИ, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2008. 568 с.: іл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kordoni_Derzhavni_Ukraini

*Этнографическая карта Европейской России, составленная Петром Кеппеном. — Репринтное издание 1851 г. — СПб.: Альфарет, 2008. — 18 л.: 1 к. (16 л.), цв.

*Этнографическая карта славянскихъ народностей: съ 1-го изданія 1867-го года М. Ф. Мирковича, дополненная А. Ф. Риттихомъ / Изданіе С.Петербургскаго отдѣла Славянскаго Благотворительнаго комитета; Гравировалъ на камнѣ С. Емчениновъ. — СПб., 1874.

*Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. — Факсимильное издание 1848 г. — СПб.: Альфарет, 2008. — 82 л.: 77 л. карт.

*Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей [Карты] / составлен Р. Ф. Эркертом. — Санкт-Петербург, 1863.

*Заклиньскій Р. Ґеоґрафія Руси.— Львовъ: Просвѣта, 1887.— Ч. І: Русь галицка, буковиньска и угорска.— 150 с., карта.— Обкладинка, анонс нових видань.

*Захарчин. Н. ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ У 1920-х. – ПОЧ. 1930-х рр. ХХ ст.: ПРИЄДНАННЯ ПРИМІСЬКИХ ГМІН ДО “ВЕЛИКОГО ЛЬВОВА” ТА СТАВЛЕННЯ ДО ЦЬОГО ПРОТИВНИКІВ ПРОЕКТУ. 2017.

*Зілинський І. Границі бойківського говору (зкартою) / І. Зілинський. — Самбір : [б. в.], 1938. — 13 с. — Відбитка з “Літопису Бойківщини”, ч. 10.

*Зілинський І. Діялєктольоґічна карта Лемківщини й сумежних говорів / І. Зілинський. — 1 : 400 000 //

*Зілинський І. Питання про лемківсько-бойківську мовну границю // Lud słowiański : pismo poświę-cone dialektologii i etnografii słowian. — Kraków : Gebethner i Wolff, 1937. — T. IV. — Zeszyt 1. — Dział A: Dialektologia. — S. A 75-A 101.

*Зілинський І. До питання про діялєктольоґічну класифікацію українських говорів / Іван Зілинський. — У Львові : Накладом Наук. Тов-ваім. Шевченка, 1926. — 19 с. — (Ювилейний збірник Наукового Товариства імени Шевченка у Львові в п’ятдесятиліття основання. 1873–1923). — Відбитка.

*Зілинський І. Карта українських говорів з поясненнями / І. Зілинський. — 1 : 4 000 000 // Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава : Український Науковий Інститут, 1933. — Т. XIV : Серія фільольоґічна. — Кн. 3. 20 с.

*Зілинський І. Проба упорядкованя українських говорів / Іван Зілинський // Привіт Іванови Франкови вс ороклітє його письменської праці 1874–1914 : літ.-наук. зб. — Львів : Накладом Ювилейного комітету, 1914.

*Зуев Н. (сост.). Подробный атлас Российской Империи **С.** Петербург: Типография И.И. Глазунова и Комп., 1860. 39 с.

*Ильин А. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. — Факсимильное издание 1876 г. — СПб.: Альфарет, 2007. — 6 с., 72 л. карт.

*Ільницький В. Карта малоруского народа // *Денисъ зъ Покутья*. Вhсти про землю і дhи русиновъ. Львовъ, 1869.— Кн. 1. 76 с., карта.

*Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ / Ред. кол. тому: Маланчук В. Ю. (гол. редкол.), Гнидюк М. Я., Дудикевич Б. К., Івасюта М. К., Крип'якевич І. П., Огоновський В. П., Олексюк М. М., Пастер П. І. (відп. секр. редкол.), Сісецький А. Г., Смішко М. Ю., Челак П. П., Чугайов В. П. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 1968. 998 с.

*Історія української географії : [всеукраїнський науково-теоретичний часопис] / [редкол.: О. І. Шаблій (шеф-ред.) ... таін. ; Укр. геогр. тов-во, Тернопіль. держ. пед. ун-тім. В. Гнатюка, Геогр. Комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка]. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. — Вип. 3. 86 с.

*Історія української географії і картографії : матеріали наук. конф., привяч. 95-річчю від дня народж. проф. Володимира Кубійовича, Тернопіль, 25-26 грудня 1995 р. / [редкол.: Олег Шаблій (голова)] ; Тернопіль. держ. педагог. ін-т. — Тернопіль : [б. в.], 1995. 275 с.

*Історичне картознавство України: [збірник наукових праць]. Львів-Київ-Нью-Йорк, 2004. 518 с.

*Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 67–81.

*Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. 440 с.

*Кардаш Т. В. Етнічні карти території України у праці П. П. Чубинського «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» // Часопис картографії. - 2013. - Вип. 6. С. 232-241. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ktvsh

*Клавдий Птолемей. Руководство по географии. («Античная география», составитель проф. М. С. Боднарский, Государственное издательство географической литературы, Москва — 1953) [http://hbar.phys.msu.ru/gorm/almagest/geogr.htm]

*Колодій Г. Картографія // Енциклопедія українознавства: словникова частина / Голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наукове Товариство ім. Шевченка. — [Мюнхен] : Молоде життя, [1955]. — Т. 3. С. 977-982.

*Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, коментар. М., 2006.

*Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии, под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосильцева. 1991.

*Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. К., 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. – 15 с.; XXXII на 42 л. карт.

*Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. К., 1906. – Вып. I. Вторая серия. Карты всей России, Северных её областей и Сибири. — 1906. — 28 с., 26 карт.

*Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. К., 1910. – Вып. II: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с.; XLV на 56 л. карт.

*Кордт В. О. Матеріали до історії картографії України. К., 1931. – Ч. 1. 198 с.

*Кордуба М. Географічний атлас [Карти]. – Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, 1912.

*Коссак М. Карта Етнографична Малоруси.— Львовъ: Инст. Ставр., 1861 // Львовянинъ: Приручный и господарскїй Mhсяцословъ на рокъ звычайный 1862.— Львовъ: Накладомъ М. Н. Косака, 1862. 108 с.

*Крип'якевич І. П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1964. – Вип. 1. С. 263-267.

*Крюков В.Г. Ал-Ху варізмі про «Сарматію – землю бурджанів» та сусідні з нею «країни»: монографія. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 540 с.

*Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1. 1939. Національна статистика Галичини. – Весбаден, 1983.

*Купчинський О. Микола Кулицький — визначний український картограф 30-х — 40-х років XX століття // Історичне картознавство України : зб. наук. пр. / НАНУкраїни, Ін-ту кр. Археографії та джерелозн. ім. М. Грушевського, Львів від-ня; Брандон. ун-т, Манітоба, Канада. — Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2004. С. 297-317.

*Купчинський О. Причинки до історії української картографії 1930–1940-х років. Микола Кулицький // Mappa mundi : зб. наук. пр. напошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1996. С. 789-808.

*Купчинський О. Славетний український географ і картограф Микола Кулицький // Питання історії, української і слов'янських мов та культури : зб. доп. іповід. — Львів : Наук. т-воім. Шевченка, 1997. С. 149-161. — (Праці секцій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ / Наук. т-воім. Шевченка ; т. 5).

*Лабінська Г. Топоніміка [Книга] : навч. Посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 271, [5] с. : іл., табл. – ISBN 978-617-10-0273-9.

*Лебедкин М. О племенном составе народонаселения Западного края // Записки Русского географического общества. – СПб., 1861. – Кн.XIII. С.131–160.

*Ломницька Леся. Англомовні праці академіка Рудницького - Режим доступу: http://meest-online.com/history/achievement/anhlomovni-pratsi-akademika-rudnytskoho/

*Лукич Василь. [Повідомлення про карту Кимаковича / Рожанського "Русь-Україна і Біла Русь"] // Зоря.— 1893.— Ч. 12. С. 243.

*Люта Т. Україна на старожитніх мапах / Т. Люта // Пам'ятки України : історія та культура. К., 1996. – № 2. С. 51–56.

*Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения Исторического общества Нестора Летописца. К., 1898. – Кн. 12. С. 97–137.

*Ляскоронский В. Г. Блавианов атлас второй половины XVII в. // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн, 13. С. 116 — 121.

*Ляскоронский В. Г. Бопланова карта Киевского воеводства // ЧИОНЛ. — 1899. — Кн. 13, отд. 3. С. 144.

*Маржецкий К. Л. Карта еврейскаго населенія Юго-Западнаго края / сост. К. Л. Маржецкий, руководитель П. П. Чубинский. – 1: 1 260 000, 30 верств в дюйме. – [СПб]: Литогр. и хромолит. А. И Траншеля, [187?]. – 1 к.: 3 цв., печать, штемпель; 45×57 см.

*Маржецкий К. Л. Карта католиков, а в том числе и поляков Юго-Западнаго края / сост. К. Л. Маржецкий, руководитель П. П. Чубинский. – 1: 1 260 000, 30 верств в дюйме. – [СПб]: Тип. и хромолит А. И. Траншеля, [187?]. – 1 к.: 3 цв.; 45×578 см.

*Менделюк А. Українська етнографічна границя та особливості її формування (за проф. В. О. Гериновичем) // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. - Випуск 1 (15).

*Митин, М. Белая Русь. Хроника употребления термина / Михаил Митин. – Рига : ИБИК, 2017. 416 с. : илл.

*Михальчук К. П. Карта южно-русских наречий и говоров / сост. К. Л. Маржецкий, конс.: П. П. Чубинский, К. П. Михальчук. – 1: 2 520 000, 60 верст в дюйме. – [СПб]: Типогр. А. Траншеля, 1871. – 1к.: цв., штемпель; 61×78 см.

*Мирковичъ М. Ф. Этнографическая Карта Славянскихъ Народностей.— СПб., 1867.

*Могильницький І. Вѣдомѣсть о рускомъ языцѣ // Фільольоґічні праці Івана Могильницького. Видав Михайло Возняк // Українсько-руський архив. Видання історично-фільософічної секції Наукового товариства імени Шевченка. – Т. V. Львів, 1910. С. 1–70.

*Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX - початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005.

*Назаренко А. В. Глава I. Имя «Русь» в древнейшей западноевропейской языковой традиции (IX—XII века) // Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. М.: Языки русской культуры, 2001. 784 с.

*Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ : Основи, 1998 . 578 с.

*Об этнографической карте Европейской России, составленной Петром Кеппеном. — Репринтное издание 1853 г. — СПб.: Альфарет, 2008. 46 с., 1 л. табл.

*Оксенич М. Загальна карта Європейської частини Російської імперії 1788 р. із зібрання Національного музею історії України як зразок компілятивної історіографії / М. Оксенич // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. 2007. — Вип. 10. С. 108-122.

*Осталецька О. І. Видання провідних європейських картографічних закладів XVI–XVIII ст. у фондах сектора картографічних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Вісник Львівського університету. Серія книгозн. бібліот. інф. технол. – 2010. Вип. 5. С. 130 – 136.

*Осталецька О. І. АТЛАСИ І КАРТИ ВИДАВНИЦТВА Й. Б. ГОМАННА ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ. 2014.

*Павлова В.П. Картографическое изучение территории Украинской ССР. К., 1954 (автореферат диссертации).

*Павлова В.П. Російська рукописна карта р. Дніпра першої половини XVIII ст. До питання історії картографічного вивчення території України, – Наукові записки Київського державного університету. Збірник географічного факультету. No 4. Київ, 1957, т. 15, вип. 10.

*Павлова В.П. Територія України на іноземних картах XVI–XVII ст. – Вісник Київського університету. Серія геологічна та географічна, вип. 11. Київ, 1963, No 5.

*Падюка Н. В. Етнокартографічні праці С. Рудницького [Текст] // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку; зб. наук. пр. К., 2005. – Вип. 2. С. 222-227.

*Падюка Н. “Народописна карта українсько-руського народу” Г. Величка: історія створення і наукове значення // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2005.— Вип. 13. С. 430-444.

*Падюка Н. Українці на «Етнографічній карті Австрійськоїмонархії» К. Черніґа // Історична топографія і соціотопографія України : Зб. наук. пр. Львів, 2006. С. 299–315.

*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-4/Padyuka.pdf

*Падюка Н. УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років XX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2009/JRN/PDF/36.pdf

*Падюка Н. КАРТИ Й АТЛАСИ АМСТЕРДАМСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА ГОНДТІВ-ЯНССОНІВ (XVII ст.) У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА. 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2016/JRN/PDF/13.pdf

*Падюка Н. , Сосса Р. Бібліографія етнографічних карт території України // Історико-географічні дослідження в Україні. 2019. - Чис. 14. С. 119-143.

*Пасіцька О. Етнічний склад населення Львівського повіту у 20-х роках XX століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21,– С. 595. 601.

*Пачев С. И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861-1917 гг.): комплексное исследование: автореферат дис. кандидата исторических наук: 07.00.01. Запорожье, 1996. 19 с.

*Петрунь Ф. Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание. – Труды Одесского государственного университета. Серия геологических и географических наук. Вып. 3. Одесса, 1955, т. 145. С. 141-149.

*Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции: тексты, перевод, комментарий. М.: Индрик, 2002. 488 с.; 16 илл. – (Серия «Древнейшие источники по истории Восточной Европы»).

*Подробный атлас Россійской имперіи съ планами главныхъ городовъ», Картграфическое заведение А. Ильина, С-Петербургъ, 1871.

*Політична географія України [Текст] / Упорядк. та вст. стаття П. Штойка. – Л., 1998. 280 с. + к.

*Пономаренко Л. А. Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упор. Р. І. Сосса. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2022. 133 с.

*Риттихъ А. Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / Сост. при М-ве внутр. дел в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях. - 2-е изд., испр. и доп. - СПб., 1864. - 2 с., 9 л. : табл., карт.

*Риттихъ А. Ф. Этнографическая карта Европейской Россіи.— 1 : 2 520 000, 60 верстъ въ англ. дюйме.— СПб.: Картогр. заведеніе А. А. Ильина, 1875.

*Риттихъ А. Ф. Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России. – СПб., 1875.

*Риттихъ А. Ф. Карта западныхъ и южныхъ славянъ.— 60 верстъ въ англ. дюйме.— СПб.: Картогр. заведеніе А. А. Ильина, 1885.

*Ровенчак І. Фактори та джерела видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С.109-118.

*Ровенчак І. Передумови видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” // Вісник геодезії та картографії.— 2001.— № 1 (20). С. 51.

*Ровенчак І. І., Симутіна А. Л. Перші етнічні карти українських земель XIX століття: (За матеріалами картогр. Фонду ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР) // Бібліотека – науці : Зб. наук. ст. –К.: Наук. думка, 1990. С. 69–77.

*Руденко В., Пирогівська А. «Етнографічна карта (Мапа) Буковини» як історико-географічний твір / В. Руденко, А. Пирогівська // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. - 2015. - Вип. 762-763. С. 198-201. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnu_2015_762-763_37

*Рудницький, С. Рец. на: Кордуба М. Ґеоґрафічний атлас [Містить 24 карти головних і 11 побічних]. – Ко -ломия: Галицька накладня Якова Оренштайна // Наша школа. Л.; Чернівці, 1912. – Кн. 4-5. С. 62-66.

*Симутіна А. Л. Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Київ: Наук. думка, 1993.— Вип. 2. С. 23-34.

*Сиряміна Н. Замок у Винниках – давній форпост на підступах до Львова // Записки Львівського історичного музею, 1996 р., т. 5, № 1. С 118—129.

*СКАРБИ ШВЕДСЬКИХ АРХІВІВ. Документи з історії України / Упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Видавець: Музей української книги, 2021. 259 с.

*Сосса Р. І. Основні етапи картографування терену України до 1920 р. // Вісник геодезії та картографії. 1999. – № 2. С. 38-49.

*Сосса Р. І. Становлення української національної картографії // Пам’ятки України: історія та культура. 1996. – № 2. С. 93-96.

*Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. К. : Наук. думка, 2000. 248 с.

*Сосса Р. І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. К. : Наук. думка, 2005. 292 с., 56 іл.

*Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник. К. : Либідь, 2007. 336 с.

*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. С. 176-202.

*Сосса Р. І. Каталог австрійських топографічних карт українських земель (1870–1918 рр) / Р. Сосса, Н. Падюка, Т. Огородник // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. / Упоряд. С.Б. Хведченя; відп. ред. Г.В. Боряк. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2012. - Число 12. С. 155-162.

*Спасько С. К. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом. К.: Фенікс, 2007.

*Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями, для загального добра зроблений Ґійомом Левассером де Бопланом... Ґданськ, року божого 1650 / Подорож Ґійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://boplan.pereplut.net/.

*Справозданє зъ дjяльности центрального Выдjлу Товариства “Просвjта” за рокъ 1887.Львовъ, 1888. С. 12.

*Таранець В. Г. Українці: етнос і мова : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. 364 с.

*Теребенев Нестор. Карта России и племен её населяющих. Издание М. Л. Свешникова. С. - Петербург, 1886.

*Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Руси. — 1:300 000. Санкт-Петербургъ, 1906.

*Трубчанінов С.В. Історико-географічні дослідження. Кам’янець Подільський : Оіюм, 2008.

*Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдhлъ. Матеріалы и изслhдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1872–1879.— Т. I-VII.

*Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдhлъ. Матеріалы и изслhдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.— С.-Петербургъ, 1872.— Т. I.— С. VIII.

*Тутківський П. Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). К., 1924. 63 с.

*Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2 кн. – Кн. 1 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 610 с.

*Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2 кн. – Кн. 2 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В.

Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 580 с.

*Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. Київ-Львів: НТШ у Львові, 2004. 1085 с.

*Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII –XVII в. / Фоменко И. К. – М. : Издательство “Индрик”, 2007. – 408 с

*Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. М.: Индрик, 2011.

*Холмщина і Підляшшя : іст.-етногр. дослідж. : [монографія] / [В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк та ін.]; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ: Родовід, 1997. 383 с.

*Цюцюра Л. Ю. Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914-1921 рр.) // Вісник геодезії та картографії. 2010. - № 5. С. 42-47. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgtk_2010_5_10

*Чекин Л. С. Картография христианского средневековья VIII-XIII вв.: тексты, пер., коммент. – М.: Изд. фирма «Восточная литература»; РАН, 1999. 366 с.

*Чубинскій П. П., Маржецкій К. Л. Карта еврейскаго населенія Юго-Западнаго края.— Въ англ. дюймh 30 верстъ или 1 : 1 260 000.— [СПб.], [1871].

*Чубинскій П. П., Маржецкій К. Л. Карта католиковъ, а въ томъ числh и поляковъ, Юго-Западнаго края.— Въ англ. дюймh 30 верстъ или 1 : 1 260 000.— [СПб.], [1871].

*Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних відносинах раннього нового часу (у співавт.). - К.,2022.

*Чухліб Т. Україна XVIII століття на малюнках Йоганна Генріха Мюнца (упор.) - К.,2022.

*Чухліб Т. Козацька Україна та шляхетська Польща: битви, війни, союзи. - К.,2023.

*Чухліб Т. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності (у співавт.). - К.,2024.

*Шаблій, О. Академік Степан Рудницький – основоположник української картографії // Пам’ятки України. К., 1996. – № 2. С. 106-109.

*Шаблій, О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Л.; Мюнхен: Ред. вид. відділ ЛДУ, 1993. 223 с.

*Шаблій О. Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення. Париж ; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. 704 с.

*Шаблій О. Володимир Кубійович і становлення та розвиток української картографії // Історія української географії : [всеукраїнський науково-теоретичний часопис] / [редкол.: О. І. Шаблій (шеф-ред.) та ін. ; Укр. геогр. тов-во, Тернопіль. держ. пед. ун-тім. В. Гнатюка, Геогр. Комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка]. Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. — Вип. 3. С. 52-58.

*Шаблій О. Володимир Кубійович як картограф // Пам'ятки України : історія і культура. 1996. — Чис. 2. С. 117-126.

*Шаблій О. Дослідження Володимиром Кубійовичем етнічної структури населення України та її регіонів // Демографічні дослідження : міжвід. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. Київ, 2000. — Вип. 22. С. 247-258.

*Шаблій О. Григорій Величко – перший український доктор географії [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://mykolayiv.org/media/files

*Шахматов Алексей. О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.mosjour.ru/index.php?id=922

*Шевченко В., Володченко А. Доісторичні карти України // Україна та глобальні процеси: геог-рафічний вимір: Зб. наук. пр.: У 3 т. – Київ; Луцьк: Вежа, 2000. – Т.2. С. 367-368.

*Шелухин С. Назва України: з картами. Відень: тов. «Франко син і спілка», 1921. 30 с.

*Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів [Текст] / Сергій Шелухин. – Репр. вид. кн. 1936/7 р. Дрогобич: Бескид, 1992. 249 с.

*Щодра Ольга Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. Львів, 2016.

*Штойко, П. Проблеми картографії доби Української Народної Республіки // Картографія та історія України: зб. наук. пр. Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. С. 123-132.

*Штойко, П. Степан Рудницький (1877-1937): життєписно-бібліогр. нарис. Л.: НТШ, 1997. 184 с.

*Яковенко Наталя. Вибір імені VERSUS вибір шляху (Назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.). [Міжкультірний діалог. Т. 1: Ідентичність. К.: Дух і літера, 2009. С. 57-95.

*Anonymi Belae regis notarii. Gestis Hungarorum / Ed. S. L. Endlicher // Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana. — Sangalli: Scheitlin & Zollikofer, 1849.

*Krasny Piotr. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Winnikach // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Praca zbiorowa. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Drukarnia narodowa, 1996, tom. 4. 211 s., 402 il. seria: Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. ISBN 83-85739-34-3.

*Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais [Карты] / par R. d'Erkert. — St. Petersbourg, 1863.

*Berghaus H. Ethnographische Karte von Europa / Auf F. v. Stulpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B[erghaus] im Marz 1845, in Stich vollendet November 1846. 1 : 6 000 000. — Gotha: Bei Justus Perthes, 1847 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas. — Bd. 2. — Abth. 8: Ethnographie. № 5-8.— Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.

*Berghaus H. Ethnographische Karte der Osterreichischen Monarchie / Nach Bernardi, Šafařik, und eigenen Untersuchungen von HBgs. [H. Berghaus]. Febr. 1845. [Без м-бу]. — Gotha: Bei J. Perthes, 1846 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas.— Bd. 2. — Abth. 8. Ethnographie. Арк. 10.— Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.

*Gazaria et Moscovia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.raremaps.com/gallery/detail/21436/Gazaria_et_Moscovia/Heyns.html .

*Gorshenina, Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. Droz, 2014. 702 p.

*Grosser Hand-Atlas uber alle Theile der Erde in 170 Karten. Herausgegeben von J. Meyer. Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts. 1860.

*Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. — Lwów : nakładem księgarni H. Altenberga, 1904. T. 2.

*Marek Bartosiewicz. Czyszki koło Lwowa: historia w dokumentach i wspomnieniach 1350—2008. F.P.U.H. «Offset», 2009. 448 s.

*Niesiecki Kasper. Korona Polska przy Złotey Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona... — Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728—1743. T. 1—4.

*Csaplovics J. Ethnographische Karte des Konigreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militargrenze und der Seekuste / Nach Lipszky.Без м-бу. [Leipzig], 1829.

*Czoernig K. F. v. Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie: in vier Blaettern. 1 : 864 000. Wien, 1855.

*Katalog atlasów XIX wieku (1801-1900) w zbiorach kartograficznych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie / [oprac. Jadwiga Bzinkowska ; współpr. Ewa Niedziałkowska].

*Maps of Ukraine / Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc.[Електронний ресурс]. 3 с. – Режим доступу: http://www.raremaps.com/gallery/browse/categor y/Europe/Ukraine/.

*Physisch - Statistisch und Politischer Atlas von Europa ... in 6 Karten gross Format, schon illuminirt, mit erklarendem Text am Rand. Verfertiget zum Selbst Studium und der Tugend gewidmet von C. Desjardins ... Wien 1837. Zu haben bei dem Verfasser, Haarmarkt No. 731, und in allen soliden Kunst - und Buchhandlungen Deutschlands.

*Raffelsperger F. Volker und Sprachenkarte der Oestereichischen Staaten mit genauer Angabe der Provinz- und Begrenzung, so wie der kleinen Sprachgebiethe und der gemischten Kreis- und Ortsbevolkerung.— Wien, 1849.

*Russe Carte Ethnografique, 1852.

*Šafařik P. J. Slovansky Narodopis. Praha, 1842.

*Šafařik P. J. Slovansky zeměvid / V. Merklas ryl.[М-б у геогр. милях]. Praha, 1842.

*Zbiór kartograficzny Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie liczy łącznie ponad 12 000 atlasów, map i planów, o bardzo zróżnicowanej tematyce od map historycznych po najnowsze opracowania.

Електронні ресурси Інтернету

*Адміральська карта. Мартін Вальдзєємюллер, 1513 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.themaphouse.com/archive/WLD/pages/cat4.html.

*Алфавитно-географический каталог русских печатных карт (1700–2004). Российская национальная библиотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nlr.ru:8101/ e-case3/sc2.php/cart/lc/387/29#pict.

*Атлас Батісто Аньєзе 1540–1560 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://app.cul.columbia.edu:8080/exist/scriptorium/individual/NN- Spncr-153.xml??querytype=basic&term1=PORTOLAN+ATLAS&field1=any&strin gtype1=all&Submit=Search&howmany=30.

*Атлас Міллера. 1519 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moleiro.com/base.php?libro=AM&idioma=en.

*Атласи. Бібліотека Конгресу США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.loc.gov/rr/geogmap/luso/ atlases.html.

*Бібліотека Klau США, Цінцінаті, Огайо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://huc.edu/libraries/Cincinnati.html.

*Бібліотека Medicea Laurenziana. Італія, Флоренція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bml.firenze.sbn.it/.

*Бібліотека Амбросіана, Італія, Мілан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ambrosiana.it/.

*Бібліотека Апостоліко Ватікано, Рим, Італія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vaticanlibrary.vatlib.it/.

*Бібліотека Бейнек, США, Коннектікут, Нью-Хейвен, Йельський Університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.yale.edu/MapColl/mideast.html.

*Бібліотека Гарвардського коледжу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hcl.harvard.edu/.

*Бібліотека Джеймс Форд. Університет Міннесоти. США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bell.lib.umn.edu/hist.

*Бібліотека Палатіна. Італія, Парма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bibpal.unipr.it/.

*Бібліотека університету Estense, Модена, Італія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedoc.mo.it/estense/mss/.

*Бібліотека університету, Валенсія, Іспанія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://trobes.uv.es/.

*Бібліотека університету, Венеція, Італія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opac.iuav.it/.

*Британська бібліотека. Малюнки on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.imagesonline.bl.uk/.

*Виставка „Views of the Earth”. Бібліотека Конгресу США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.loc.gov/exhibits/world/earth.html.

*Відділ манускриптів Національної бібліотеки Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mandragore.bnf.fr/jsp/rechercheExperte.jsp.

*Військово-морський музей, Мадрід, Іспанія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.museonavalmadrid.com/informacion/informacion.html.

*Військово-морський музей, Стамбул, Турція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=301789.

*Голандія, Лейден, бібліотека університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ub.leidenuniv.nl/bc/

Народився Андрій Байцар 1 вересня 1966 р. у Винниках. 1973—1983 рр. — навчався у Львівській СШ № 47, після закінчення вступив у ЛДУ ім. І. Франка на географічний факультет. Закінчив навчання з відзнакою (1988). Протягом 1987—1991 рр. брав участь у щорічних міжвишівських студентських наукових зимових експедиціях: 1987 р. — Малий Кавказ (Туапсе); 1988 р. — Грузія (Оні); 1989 р. — Таджикистан (Гісарський хребет), 1990 р. — Грузія (Марткопі); 1991 р. — Карпати. Працював старшим лаборантом кафедри фізичної географії (з 1988 р.). 1991—1996 рр. асистент кафедри фізичної географії. 1994 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Верхня межа лісу в ландшафтних комплексах Українських Карпат». З 1996 р. — доцент кафедри географії України.

Напрямки наукової діяльності: картознавство, фізична географія України, географічна термінологія, географія та історія Криму, природа та історія м. Винники (Львівщина).

Автор понад 500 наукових і науково-краєзнавчих праць, а також – понад 200 статей до української Вікіпедії. Андрієм Байцаром написано біля десяти навчальних і навчально-методичних посібників.

Наприкінці 1980-х рр. Андрій Байцар активно включився у громадське і культурно-просвітницьке життя рідного університету. Був одним з організаторів і керівників Товариства української мови ім. Т. Шевченка та Народного Руху України (географічний факультет). Після багаторічного забуття, у березні 1990 р. разом зі своїми товаришами (викладачами й працівниками географічного факультету) організував вечір пам’яті Т. Шевченка.

У часи національно-культурного піднесення, бере активну участь у перших мітингах і демонстраціях, що відбувалися у Львові та Винниках наприкінці 1980-х та на початку 1990-х рр.

2010 р. (листопад) — 2015 р. (жовтень) — депутат ВМР і голова постійної депутатської комісії з питань освіти, культури, спорту, молодіжної політики, охорони здоров’я, екології та соціального захисту населення.

24 серпня 2013 р., за активну участь у громадському житті м. Винники й з нагоди святкування 22-ї річниці Незалежності України, нагороджено дипломом Винниківської міської ради.

24 серпня 2016 р., за вагомий внесок у культурно-просвітницьке життя м. Винники та активну громадську діяльність і з нагоди святкування 25-ї річниці

Незалежності України та Дня міста, нагороджено грамотою Винниківської міської ради.

24 серпня 2020 р., за наукову, краєзнавчу та просвітницьку діяльність, за досягнення, що стали здобутком громади міста Винники, та життєву позицію, що стала прикладом для дітей та молоді, з нагоди 29-ї річниці Незалежності України, нагороджено грамотою Винниківської міської ради.

Навчальні посібники й монографії:

1. *Байцар А.* (у співавторстві). Чорногірський географічний стаціонар. Навчальний посібник. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 2003. 132 с.
2. *Байцар А.* Практикум з «Фізичної географії України». Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 50 с.
3. *Байцар А.* Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Навчальний посібник. Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 224 с.
4. *Байцар А.* Фізична географія України. Навчальний посібник. — Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 172 с.
5. *Байцар А.* Фізична географія України. Навчально-методичний посібник. Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 354 с.
6. *Байцар А.* Видатні винниківчани: Науково-краєзнавче видання. Львів; Винники, 2012. 88 с.
7. *Байцар А.* Винники: Науково-популярне краєзнавче видання. Львів; Винники: Друксервіс, 2015. 100 с.
8. *Байцар А.* Винники туристичні: Науково-краєзнавче видання. — Винники: Друксервіс, 2016. 312 с.
9. *Байцар А.* Географія Криму: навч.-метод. Посібник. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 301 с.
10. *Байцар А.* Історія Винник в особах: Науково-краєзнавче видання. Винники; Львів: ЗУКЦ, 2017. 180 с.
11. *Байцар А.* Географія та картографія Винниківщини. Наукове видання. Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. 640 с.
12. *Байцар А.* Природа та історія м. Винники й околиць. Наукове видання. Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. 420 с.
13. *Байцар А.* УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ. Монографія. Львів: ЗУКЦ, 2022. 328 с.
14. *Байцар А.* (у співавторстві). Сучасні напрямки розвитку географії України: монографія / [за заг. редакцією проф. Лозинського Р. М.]. Львів, 2022. 367 с.
15. *Байцар А.* ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ (XII ст. –поч. XX ст.). Монографія. Львів-Винники, 2023. 295 с.
16. *Байцар А.* СТАЛИЙ РОЗВИТОК ГРОМАДИ м. ВИННИКИ. Монографія. Львів-Винники, 2024. 177 с.

Основні наукові публікації:

Байцар А., Горішний П. ВИСОКОГІР'Я УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ // Проблеми геоморфології та палеогеографії. Вип. 1 (14). 2022. С. 5—18.
Байцар А. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ КЛАВДІЯ ПТОЛЕМЕЯ. Журнал «Дніпро» № 7—12. 2022. С. 158—177.
Байцар А., Манько А. Назва «Україна – Держава (Земля) козаків» на Європейських картах XVII // International scientific innovations in human life. Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. С. 299—308.
Байцар А., Манько А. Українські Карпати. Ґоргани, Ґреготи, Цекоти: генезис, поширення та морфологія // Modern science: innovations and prospects. Vol. 1. 2021. С. 180–187.
Байцар А., Манько А. З історії єврейської та польської общин у місті Винники // Science, innovations and education: problems and prospects. Vol. 3. 2021. С. 181–191.
Байцар А. Етнічні карти українських земель у працях українських та російських вчених (друга половина XIX ст.) // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 53. Львів. 2019. С. 3—12.
Байцар А. Етимологія та використання назви «Карпати»// Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій. Вип. 1(8). 2018. С. 98—107.
Байцар А. Етнічні карти українських земель у працях західноєвропейських учених XIX ст. // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. Львів. 2018. С. 3—14.
Байцар А., Байцар І. Назви «Русь», «Червона Русь» на картах Європи XIV—XVIII ст. // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. Львів, 2018. С. 15—26.
Байцар А. Історія походження та використання назви «Карпати» // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 50. Львів. 2016. С. 22—33.
Байцар А., Байцар І. Верхня межа лісу в ландшафті Полонина Боржава, її охорона та оптимізація // Проблеми геоморфології і палеографії Українських Карпат і прилеглих територій. Збірник наук. праць. Львів. 2016. С. 32—38.
Байцар А. Ландшафтний метод у дослідженні верхньої межі лісу // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 48. Львів, 2014. С. 150—156.
Байцар А. Верхня межа лісу в ландшафтах Українських Карпат, її охорона та оптимізація // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 45. Львів. 2014. С. 166—177.
Байцар А. Горгани, гретоти, цекоти в Українських Карпатах // Проблеми геоморфології і палеографії Українських Карпат і прилеглих територій. Збірник наук. праць. Львів. 2014. С. 10—16.
Байцар А. Географія німецьких поселень у Винниках (в контексті розвитку етнокультурного туризму) // Географія і туризм: національний та міжнародний досвід: Матеріали V міжнародн. наук. конф. Львів. 2012. С. 17—19.
Байцар А., Байцар Н. Релігійний туризм і паломництво у м. Винниках // Географія і туризм: національний та міжнародний досвід. Матеріали VI міжнародн. наук. конф. Львів. 2012. С. 23—26.

**Байцар А., Байцар Н.* Сучасний стан і перспективи розвитку рекреаційно-туристичних ресурсів м. Винники Львівської області // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». Вип. 29. Ч. 1. Львів. 2012. С. 3—7.
**Байцар А.* Типи верхньої межі лісу в Українських Карпатах та їх охорона // Вісник Львівського університету. Серія географічна. Вип. 40. Ч. 1. Львів. 2012. С. 101—107.
**Байцар А.* Місцеві географічні терміни Українських Карпат // Вісник Львівського університету. Серія «Географія». Вип. 36. Львів. 2009. С. 9—13.
**Байцар А.* Кліматична верхня межа лісу в Українських Карпатах // Вісник Львівського університету. Серія «Географія». Вип. 35. Львів. 2008. С. 3—6.
**Байцар А.* Використання місцевих географічних термінів Українських Карпат у ландшафтознавстві // Фізична географія та геоморфологія. К. 2004. С. 7—12.
**Байцар А.* Полонини Українських Карпат: генезис, поширення та морфологія // Вісник Львівського університету. Серія «Географія». Вип. 29. Львів. 2003. С. 3—6.

Наукове видання

Байцар Андрій Любомирович

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ.

УКРАЇНА

НА КАРТАХ МОСКОВІЇ (XV–XVII ст.) ТА ТАРТАРІЇ (XIII–XIX ст.)

Монографія

Формат 60×90/16.
Папір офс. Друк офс.
Ум. друк. арк.
Наклад – 300 прим.